

1907.

РІЧНИК Х.

ТОМ XXXIX.

КНИЖКА VIII—IX.

ЗА СЕРПЕНЬ—ВЕРЕСЕНЬ

ЗМІСТ.

Зміст XXXIX тому	I—IV
ІВАН ФРАНКО: Великий шум (далі)	169
ОЛ. МАРИТЧАК: Я прозрів у дивну хвилю	190
МИХ. САДОВСЬКИЙ: Мої те- атральні згадки (далі)	191
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Богда- нові роковини	207
ОЛЕСЬ: Моїй матері	212
ВОЛОД. ВИННИЧЕНКО: Ве- ликий Молох, песа на III роз- ділі (докінченне)	213
Ю. БУДЯК: Прокляття й сто- гін обнялись	264
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Студії з економічної історії України: Експорт збіжа в XVI—XVII вв. Розвій фільваркового го- сподарства. Забирання селян- ських ґрунтів і безземелення селян	265
ВАСИЛЬ МОВА (ЛИМАНСЬКИЙ): Старе гніздо й молоді птахи, драматичні образи (далі)	283
В. КО—ИЙ: Національно-тери- торіяльні межі України і те- риторії інших областей Ро- сії (далі)	315
М. ПОРШ: До питання про ав- тономію	344
МИХ. ПРИЙМАК: Тебе немає	359
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: Герой зєдинення Італії. В соті роко- вини уродин Джюзеппе Гарі- бальді	360
МІРІЯМ ГАРРІ: Здобутте Єру- салима (далі)	367
ІВ. ФРАНКО: Марія Маркович (Марко Вовчок)	381
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На у- країнські теми: Грім — та не з тучі	385
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрій- ської України	392
В. ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ: На дум- ські теми	414
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З ро- сійського життя	425
ЗАКОРДОННИЙ: За границею	438
Бібліографія	443
Надіслані книжки	445
Оголошення.	

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

РАДА

Газета політична, економічна і літературна

виходить у Києві що дня, окрім понеділків.

Рік видання другий.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події; поезії та оповідання; фелетони: політичні, наукові і белетристичні.

„РАДА“ має власних кореспондентів у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському і по інших містах України та Росії, а також і за кордоном: у Львові, Чернівцях, Відні, Парижі і Берліні.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

Умови передплати: 3 приставкою і пересилкою: на рік 6 карб., на півроку 3 карб. 25 коп., на 3 міс. 1 карб. 75 коп., на міс. 65 коп. За границю: на рік 11 карб., на півроку 5 карб. 50 к., на 3 міс. 2 карб. 75 к., на 1 міс. 1 карб.

Ціна окремого № 4 коп. За зміну адреси 30 коп.

Хто передплатив газету на цілий 1907 р., тому висилатиметься „Словарик чужих та не дуже зрозумілих слів“ В. Доманицького і Стінний календар на 1907 р. Адрес редакції і головної контори у Києві, Велика Підвальна вул., д. 6 біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

Передплатувати й купувати на роздріб „РАДУ“, окрім контори (Вел. Підвальна 6), можна ще по сих місцях: у КИЇВІ: в книгарні „Кіевской Старини“, Безаківська ул., ч. 8. У НІЖИНІ в книгарні п-ні Чекмарової. у ЛЬВОВІ (Галичина) в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор М. Павловський. Видавець Е. Чикаленко.

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Львів, ул. Театральна ч. 1

продає

ПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

натуральної величини, відбитий на папері,

виконаний внуком поета Фотієм Красіцьким власноручно на літографічній камені в чорнім кольорі з легким зазначенем тону тіла.

Ціна 3 корони.

АКОРДИ

АНТОЛЬОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ВІД СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА ДО НАЙНОВІЙШИХ ЧАСІВ

під редакцією Дра ІВ. ФРАНКА, з ілюстраціями Ю. ПАНЬКЕВИЧА

Люксове видане, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і 10 кор.

Дістати можна в „Українсько-руській Видавничій Спільноті“, у Львові

ІВАН ФРАНКО.

ВЕЛИКИЙ ШУМ.

III *).

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких річей, яких не чував доси ніколи і про які в своїй панській заскорузлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі сьвяті основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамови, свою доньку за жінку, знизь себе до того худобячого стану, в яким і вони живуть, жлопай з ними горівку в коршмі і валяйся як свиня під жидівськими лавами, отоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не дождете! І ще їй грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть запалать, зрабують, убють — хиба я можу встерегтися або оборонитися проти черні? Може справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра прийдуть ляндрдрагони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинути ся на них і на мене. Та ні, вони як той кінь турецький хоч великі, та дурні, не осьмілять ся кинути ся на „цісарських дітій“, стерплять так як терпіли торік. Ні, поборемо ся. Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом пан Субота добрав ся до попівства. Не стукаючи він отворив сінешні двері і подав ся до покою, що був обставлений мягкими меблями і служив сьвященникови як прийомна для гостей з висшого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку,

*) Див. кн. V і VI.

або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такоюж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він ні за що не міг стерпіти „хлопського духу“.

Грушевицький парох о. Квінтіліян Передримірський був статний і поважний чоловік, їліт понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетськїм дусї, в ненависти і погорді до мужика і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих „руських курсах“ при йосифїнськїм львівськїм університетї, які слухачам тих курсів тай їх старшим сучасникам, парохам „antiquae educationis“, тоб-то круглим неукам, видавали ся верхом премудрости і змістом осьвіти. Отець Квінтіліян і доси залюбки цитував на память уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших сьвященників з „нового студіюм“ зацукувати „теольогїчними“ питаннями в родї таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І надармо підждавши на відповідь триумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже слухайте! Тїло человеческое может ся изобразити чрез понятїє махини, а то махини механичної, параболичної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліян уперто хитав головою.

— Куди, куди вам молодикам! Слухайте, як нас учили: „Душа єсть сущое, которое себї самому о себї самом и о вещах всїх себї положених є свідомое“. Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усїм тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівськїй кастї, берїг старанно всі її привілеї і кривим оком дивив ся на „вторженіє хлопства“ в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дїдичне, що переходило з батька на сина і держало ся столїтями певних околиць. Що до язикових оглядів він був безумовним прихильником церковщини і вживав „хлопское нарѣчіє“ лише в розмові, борони

Боже в писаню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацкий і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, не вважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народньої літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і сьвітська і духовна власть, бож і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником Поляків, уважаючи їх усіх за „підшитих революцією“ та обурюючи ся на їх заходи коло златинізованя руського обряду, на їх інтриги против руської єрархії та на їх зневажливе поводжене з руським сільським духовенством.

Нераз на празнику, по десятій лямпці вина він з іншими попами-патріотами затягав польську, але Русинами зложену пісню :

Kto Lach, ma strach!
 Car ostro zdrajców napiera,
 Wolność zmyśloną odbiera!
 Paskiewicz niech żyje!
 Na zgubę — na czyję?
 Lachow, Lachow, Lachow!

Сі остатні слова вимовляли ся остро, з московська, і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліян кинув ся був у вир політичної агітації; на народніх вічах у маю і червні промовляв завзято против Поляків і за се потерпів; одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті „zabić rora, со на Polskę szczeka“; о. Квінтіліян таки й дістав дещицю і спас ся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. В осени тогож року він зробив ся завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, тай тут знову потерпів несподіване „посрамленіє“ від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях загірав їх до того, щоб підписали всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та на диво, чим острійше і горячійше він промовляв за тим, тим опірнійше ставали против сего підписуваня грушатицькі мужики. Вони були принципіяльні вороги всякого підписуваня, бояли ся, що се буде „або на панщину, або на більші податки“ і ніякі докази та масні лайки о. Квін-

тіліяна (без лайок жадна його проповідь не обходила ся, і тут, в тих лайках він володів чудовим лексиконом щиро-народніх зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: „Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо“. Тоді о. Квінтіліян ухопив ся остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламарови позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він і наскочив на горяче. В церкві зробив ся страшений гвалт, посипали ся лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на сьвятість місця, але цабанили о. Квінтіліяну також порядним запасом свого лексикона.

— Попе, не мішай ся в не свої річи, а то звяжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісаром, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, пявки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І вирвавши від о. Квінтіліяна аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту) подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його „обезвічать“, коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліян вийшовши із ними разом з церкви мокрий як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужше і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліян також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право польованя, до якого о. Квінтіліян був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліян не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим „поганим ляхом“, як і інших дідичів. Дічич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної влади за надужитя в рубриці *jura stolae*. Та про те вони, особливо тепер, по скасованю панщини, досить часто сходили ся

на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома крім немічної жінки і одинокої дочки (друга була заміжжю аж десь на Поділю) ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб „відвести душу“. От тим то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліян був удовець і до того бездітний і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіліянови нераз хотіло ся побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привитавши ся з о. Квінтіліяном, який власне встав був від вечері, пан Субота не сідаючи вхопив попа за пояс долоною і тягнучи його та торгаючи до себе не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Не можливо, єгомость, неможливо! І відки вони такого духа набрали ся? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чим раз сильнійше торгав о. Квінтіліяна, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліян силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні, — поперед усього я вам не трепета, якою-б ви були обов'язані трясти, а по друге сідайте та висапайте ся — може чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці — а по третє зберіть дух та говоріть порядком, що стало ся.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипав ся, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім пальцями обтираючи вуса витріщив очи і похиляючи ся до о. Квінтіліяна, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, єгомость, кінець світа! Я вже думав, що в сорок осьмім році світ кінчить ся, та бачу, що ще мало на нас кари допустив Господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Щож таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув немов ображений пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені бо не хочуть. Уся громада сприягла ся. „Хиба під вояцькими канчуками будемо робити, а инакше ані руш!“ Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ляндрдрагонів і горівкою, напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобает, — мовив о. Квінтіліян. — Хотящому будет і приложит ся. Вони то оправдують ся, що як би добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернути ся панщина. Вже я повчав їх і толкував і патент відчитував і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліян випростував ся і протягнув лице. Очевидно панське підозріє було вимірене на нього та на його собратів.

— Алеж пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його.

— Ні, ні, я не про вас і не про сьвященників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показуєть ся. Між ними самими показують ся далеко гірші фанатики. Нічого сьвятого, ніякої поваги — просто анархісти!

Пан Субота старав ся вимовити се слово так, щоб викликати як найбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліян. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагельом — як то його? — З тим довговязим Костем Думяком. Знаєте, аж мороз по мні проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліян, — подумати глубше, то справді, на що нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув нан зриваючи ся на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліяна пішли мурашки поза спиною від сих дідачевих слів. Він і собіж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Алеж пане дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич важко дишучи. — З огнем жартуєте. Адже хлоп як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліян усміхнувся якимось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив ріжниць. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні рапа ні рора?

— Е, то Мазури! Мазури, то дич. Ані крихти релігійности не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: Мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то Русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Тай зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почуттю своєї гідности. — Хиба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліян, — але в проповідях то я часто згадую панів. Як прийдець ся пригрозити їм, то все кажу: нашле на вас Господь панів сто раз лютіїших, як теперішні, а по смерти разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс—ти ся в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та тож виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінєм.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдував ся о. Квінтіліян, — а про злих як же инакше буду говорити? А що до релігії, то я просив-би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всьміхнув ся та плещучи о. Квінтіліяна по плечі мовив :

— Ей, отче, отче! З вами розговори ся по щирости, то вже зараз і образа релігії. Ніби то ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говорить ся. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб бояв ся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласив ся на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнув ся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіне. Пан Біг — що таке Пан Біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого житя, наших родин.

О. Квінтіліян слухав сеї богохульної мови щільно заткавши вуха і нарешті пропищав :

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені як сьвященникови не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготав ся.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я-ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Думяком.

— Воистину раб строптивий і прекословний. Individuum non subordinatum! — зітхаючи мовив о. Квінтіліян.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені, найліпше зробіте, як продасте нам увесь свій маєток. Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді такого у нас ще не було, — хитаючи головою мовив о. Квінтіліян, — але щож, дасть Бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі жиють, їм вона й потрібна.

— А я хиба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі живете, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім ріжниця. А вам як дадуть гроші

за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І ні кому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Як би я так міг, їй Богу пішов-би геть із села.

— А відкиж вони стільки гроший візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — Тож не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердити ся, тільки сказати: і овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все.

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав на решті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапають ся. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в міні аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліян.

— Що? І се вам подобаєть ся?

— Хвалю за відвагу. Чомуж-би не попробувати щастя, ха ха, ха! — реготав ся панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, як би він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював-би їх як псів!

— А щож вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав куди, від мене дорога! — сердив ся пан.

— А я думаю, що ви все таки спитали-б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець і на його устах заграв іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохаєть ся з Костем Думяком і часто сходить ся з ним на вечерницях у селянських хатах.

— Що, я-б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже трафляли ся два пани, один навіть грабя. Ну, вона відказала їм і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний тай сам добре злямпартований, а другий пяниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, тай ще такий анархіст сьмів думати про мою дитину тай навіть сватати ся до неї, сего як сьвіт сьвітом не бувало й не буде.

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліян.

— Як то як Бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут Бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам Бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її кому схочу. А мала-б іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так-то-так, — мовив священник, — а все таки буде як Бог дасть, а не инакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде як Бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ляндсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ляндсдрагони будуть тай поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Підчас панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусіло бути, хлоп не сьмів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, щей підбунтованого такими анархістами, як отой Думяк, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Щож би я міг вам порадити на се?

— Могли-б. У вас там, у ваших Требниках є, деь чував я, така молитва, таке закляте, що мов невидимим муром може огратити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинаня у ваших Требниках?

— Може де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Е, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних Требниках. Але боять ся відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що як би піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесеня духа, то зараз на місці сила тої молитви вбе його.

— Та в мене тут є старі писані Требники. Пошукаю, може знайду таку молитву.

— І ви були-б готові відчитати її на моім обійстю?

— Га, вже побачив-би. Коли то така небезпечна річ, то очевидно, ми-б мусіли сторгувати ся...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять

і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й сніло ся мені таке і за кожним разом я зривав ся зі страшним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліян. — Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого заклятя. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч доси ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали. Духи воздушні зворушили ся і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очи до гори і перехрестив ся. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і не вірячи в Бога дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи може він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV.

Ой несподіванки, ой несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сні: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пік ся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинув ся, то збунтовані мужики клали його на землю і брали ся приволочити його бороною. Ой Господи! Що збудить ся, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набиваєть ся.

А рано ще не свитало, чує крізь сон тупіт коний, брязкіт ланцюхів, гейкане мужиків — ой Господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зриваєть ся — справді на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коний. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестив ся і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люде?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли — повторив пан вухам своїм не вірячи. — Адже вчора кляли ся та зарікали ся, що не підете, а сьогодні що вам стало ся?

— Та то Думяк оголосив по селі, що можна йти.

— Чому-ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То пан того не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— Отто дурні! Тай за те за рік скільки канчуків наїли ся! Ну, а щож стало ся тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Думяк був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала на віки, а пани дістануть за неї сплату облігаціями.

— Отто новина! — засьміяв ся пан. — Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивили ся?

Оттак розвязало ся непорозуміне і мужики немов на лотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан урадуваний та розсьмішений їх непорозумінем вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги і вже отсе пять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не бояла ся нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й ратувала з біди, то в мене сумліне чисте і ніхто мені не зробить кривди. А ти — говорила до пана, коли сей жалував ся, що по ночах мучать його страховища, — ти видно маєш нечисте сумліне, то терпи тепер.

— Що там сумліне, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав та в арешти саджав та сікти велів — то сеж моє право, сего вимагала дісціпліна, без сего би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволяй ся тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготав ся сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все бояли ся, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А Господи! — скрикнула пані, — і так вони через свій недогад канчуків набрали ся! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хиба я знав, чого боять ся? Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, тай не хочемо. Щож мені було робити? І по иньших селах було так само, і скрізь аж під ляндсдрагонськими канчуками робили.

— О Господи, Господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакала ся, скільки їх напросила ся!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі бють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так як кобила батіг.

В тій хвилі почув ся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ляндсдрагони. Пан Субота голосно регочучись вибіг на подвірє і привитав ся зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, за пізно прибули! — кричав він.

— А що стало ся? — з жахом запитав капітан. -- Я й сам бояв ся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, Богу дякувати! — сказав пан. — Усе минуло ся, весь страх, усе роздразненє, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанови вияснити, в чім було діло. Капітан також засміяв ся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали-ж торік за своє! Ну, але позвольте, що піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіть ся сей день у нас. І так ваша служба тут почи-
слить ся.

— Добре, — мовив капітан і видавши компанії відповідну інструкцію пішов до покою.

Привитали ся з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця вийшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопи?

— Та так із села.

— Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А богато їх?

— Та два... чи три.

— Проси їх сюди.

За хвилину ввійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей останній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу, — сказали вони.

— Слава на віки. А чого ви, люде?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл покласти, — сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, за для якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже ми ловці молодці, сім літ на лови ходили, до сего краю заблудили. Прислідили ми куницю.

— Ах ви драбуги! — скрикнув нараз пан зірвавши ся з місця. — Ви смієте?

— Ми-ж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Думяка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокою і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти Костю на правду робиш собі сміх з мене? — визвірив ся на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Думяк! — промовив до нього, — ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. Пятнацять літ *treu und redlich* прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто би не знав Думяка, що був *Vordermann* у гренадерськiм полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, будши в Відні заслухав ся, як грав Паганіні, тай почав собі-ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Думяк?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беру ся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік^і говорив і по що вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватаню, — сказав пан. — Я також з разу не догадав ся.

— При сватаню? Значить, прийшли пана дідича просити на весіле?

— Дідька лисого на весіле! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсего опуда!

— Ви? Думяк? — дивувався капітан.

— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне і дала мені слово, що піде жити зо мною. От я й приходжу до пана дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич удаючи, що дуже сердить ся, хоч на правду йому робило ся якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватанє. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але чести нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельфобель від цісарських гренадирів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайте ся з Богом до дідька!

Спокій і певність Думяка дратували його. Він аж задихався і спотів з пересердя, хоч на дні душі чув усю несеріозність і Думякового спокою і своєї сердитости. Сеж комедія, не жадне дійсне сватанє, — думалось йому. Деж таки се чувано й видано! І обертаючи ся до своєї жінки, що доси весь час мовчала і дивила ся на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і протягає руку по нашу дитину!

— Щож, — мовила пані спокійно, — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірився пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину, — сказав капітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все балаканє відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан махнувши рукою. — Як би то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то певно би не схотіла. А тож вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то бою ся, що їй сей валило як раз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже позвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя вийшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й румяна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою як молоко білою борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а навпаки, зовсім свобідна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти знаєш отсею парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя і лице її обіляло ся ще густійшим румянцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся та-

кої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа, неотесаного, злидаря, що нині не пє, завтра може розпити ся?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Воліла-б нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почувуючи, до чого воно справді йдеть ся.

— Антоне! — з докором промовила мати! — Гамуй ся! Що ти говориш! Сеж наша дитина.

— Не правда! Не може бути моя дитина! — кричав пан забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під соломяну стріху, до скипок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи-б на таке не пішла.

— Таточку, — озвала ся Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali доси? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, на пів ідіот, а другий паниця і картяр, що видимо тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирай ся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як замуже, маю свою волю. І на перед вам кажу, не мучте ся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Алез я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійду ся. Аби мене Бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнула ся до неї та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була-б мені тюрмою.

— Ну, чи сказала ся дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернув ся він до Думяка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Думяк. — І думаю, що найліпше зробите відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток ані я ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була до душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, тай чую, що чую.

Сапаючи важко пан почав ходити по покою, а потім махнувши рукою на селян сказав:

— Вийдїть до передпокою. Порадимо ся!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і з під лоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Щож мені радити? Галя в мене добра дитина, послушна, роботяща, і я радаб бачити її щасливою.

— Але чи будеж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і певно дасть їй се не раз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон не дасть їй десять раз швидше і грубійше почути, що вона йому не рівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягти ся туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхати ся в ті панські-магнатські круги, де ми й до віку будемо при- блудами та приймичами неналежними до їх сімі. Але сеж іще не значить, щоб ми зараз спускали ся на дно і мішали ся знов з тою чорною расою, з якої ледві вибили ся наші діди й батьки.

— Вибили ся або й не вибили ся, — спокійно і розваж- но мовила пані. — Навіть житем мало від нього відірвали ся, хиба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавай ся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й гри- жі, розстроїти жите нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині? А кілька разів зійдеть ся зо мною, то вичекавши, аж лишимо ся самі, кидаєть ся мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче та приговорює:

— Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я на віки.

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Евгенія, колись славна на весь край кра- суня, вийшовши за новоспеченого графика Ошустов- ського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опи- нила ся над берегом економічної руїни. Правда, вона з вро- дженої гордості ніколи не признавала ся батькови до свого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та вяне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвили дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сер- дито і відвернув ся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушенє. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом і звязками й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хусти-

ною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибрати ся з сего дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син одинак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважила ся йти замуж за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього бою ся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік чести, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Тай відки я приходжу до того? Що найбільше хиба міг би сказати: обоє молоді подобають ся мені. Думяка знаю досить добре і маю переконанє, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і лекше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то, так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Ніби то чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сего хоче, а завтра давай їй чогось иншого. Захотіло ся — запрягайте, відхотіло ся — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. А гов, люди, свати, ходіть близше!

Так він крикнув відчинивши двері від передпокою, де ждали доси свати й Кость Думяк. Вони війшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважив ся ти на мене, — промовив пан до Думяка, — то нехай тобі буде по твому. Збаламутив ти мою дитину, бериж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого і ти підпиши ся мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшім, — мовив Думяк.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікаєть ся всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Думяк, коли тимчасом пан Субота розсів ся біля стола і важким почерком

почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: „Intercyza czyli mimowolna zgoda przedślubna między Panem Antonim Swobodą, i jego żoną, Emilią, z jednej, a Kosciem Dumiakiem i Haliną moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Stanęła zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli córki i jej matki zgdzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyż wyrażonego pracowitego Kościa Dumiaka i to pod następującemi warunkami:

Primo: wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa і сам своїм коштом справляє її весілля, о чьм я, її ојсїец, і вїедеїць не хць і на таковє весілля запрошоним бїє не хць і учьстнїць в нїм не мїсьлє.

Secundo: Выж выржжонь Коць Думїак подпїсує сїє на тьм докუმєнцї і зєзнaje wobec свїадкїв вїарьгодньх, жє анї сам, анї імїєнєм свєї жонь, анї імїєнєм свьх спадкобїєрцьв не бєдїє собїє роцьїл жаднєї прєтєнсьї до мєго маїяцьку албо до жакїєї-колькїєк бадж жєго чьсцьї анї для сїбїє анї для свїоїх спадкобїєрцьв.

Tertio: Z боєм сєрца оїцовськїєго зєзвალаяць на тєн слїб жадам заразєм, жєбы анї можа цїрцька анї мїї прьжсьлї жїєць не прьжнєвалї сїє до жаднєго покрєвїєнсьтва зє мнїє і з можа фамїлїє і з тєго тьтулї не подносїлї жадньх прєтєнсьї анї прїсїб анї погрїжєк, лєць уважалї сїбїє самї і бїлї уважанї огїлньє за обцьх мї і зупєлньє обожїєньх.

На тьх варункьх стаяць і од нїх не одсьтєпуяць подпїсує сїє рєкїє влїсьнїє Антонї Свобода.

Отсєї докუმєнт напїсавшї вїн посїпав їго пїськом, щє раз прочїтав по тїхо, поправїв два-трь блудї — бо пїсарсьтво не булїо їго ремєсьло, — а потїм прочїтав їго на голос усїм прїсутьнїм. Капїтан усмїхав сїє, панї Емїлїє раз по разу здвїгала раменамї, алє мовчала, тїлькїо мужїкї слухалї з набожнїм вїразом на лїцьях, немов жакїєго божїєго слова.

— Ну, щїж, Костю, пїдпїшєшь сїє пїд сєю їнтерцьїзою?
— запитав пан.

— І овшїм, коли пан дїдїч пїдпїшуть, то їє я пїдпїшу.

— А вїє, сватїє?

— Та мїє щїє? Хїба то наше дїло пїдпїсуватї чужїє ерцьєтїзнїє? — вїдповїв Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Думяк, і свати згодили ся підписати. Так само згодив ся й капітан, усе посміхаючи ся в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресеріозно запитав, чи підпишеть ся під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку, — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бій ся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти моя дочка, байдуже на те, з ким звяже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журити ся татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й Бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поражений, далі отямивши ся плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж лехше відітхнули по його відході і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбула ся без нього.

(Далі буде).

ОЛ. МАРИТЧАК.

Я прозрів у дивну хвилю:	Я прозрів у дивну хвилю:
Там далеко вже шуміли	Ясні луни всіх взивали
Вольні вітри — дивно грали ...	На боевище — до бою!
Очи в темну даль гляділи	Вольні вітри дивно грали —
І огнем серця палали.	Я впивав ся сею грою ...

Я прозрів у дивну хвилю:
 Давні люди иньші стали,
 Не клонили ся в безсилю —
 Вольні вітри дико грали ...
 Я прозрів у дивну хвилю.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

Мої театральні згадки.

(Далі).

Після такого обмеження урядом району, українська трупа повинна була задовольнитись губернією харківською, де в той час генерал-губернаторство не існувало, та одеським округом, де був генерал-губернатором Рооп. Сей генерал був дуже прихильний до української трупи, навіть сам кожноденно бував в театрі і ми поки що під його захистом по трошки дихали. Але холодний вітер з півночі всяк час давав нам про себе знать і запевняв нас, що він нас не спускає з свого ока і по всяк час піклуєть ся про наш добробут. Так міністер внутрішніх справ Толстой видав циркуляр, що українська партія вибрала задля пропаганди своїх ідей театр, а через те вмінить содержателям труп на рівні з українськими песами ставить російські, „соблюдая равномѣрность актов“, сиріч як поставили драму на пять дій українську, став на стількож дій і російську, та ще в один і той же вечір.

З сього мудрого міністерського циркуляру читач бачить, що петлю, яку накинув нам на шию Дрентельн, Толстой затягнув ще міцнійше, і треба було сміло викручувати ся. Розумієть ся, що розумне начальство, таке як генерал Рооп, не дуже налягало на се, бо сей і сам признавав ся, що се просто неможлива дурниця, але грать все таки приходилось по кілька водевілів в один вечір задля рівномірности актів.

Трупа під орудою М. П. Старицького покінчила зимний сезон 1882—3 р. в Одесі, а на літо 1883 р. переїхала до Новочеркаска і Ростова на Дону. Але трупа була на стільки велика, що на бюджет її ледви-ледви вистачали досить гарні збори в Новочеркаску, де козацтво нас дуже полюбило, називаючи своїми братами, одинаково запряженими в тяжке ярмо московської опіки. Тут трупа втратила одного з видатних акторів, Карпенка Карого, якому по наказу „третьяго отделения“ заборонено було грать, а крім того він повинен був вибрать собі місце для житя. Всякими хлопотами перед начальством і дякуючи прихильности тодішнього атамана війська

донського Святополка Мірського удалось йому зостать ся в Новочеркаску як на заслани, де він і прожив три роки. Трупа з Новочеркаска переїхала до Ростова, де діла були дуже погані. З одного боку сила людей у трупі, які майже нічого не робили а тільки тягаром лежали на бюджеті, а з другого як на нещастє дощі такі, що нікого до саду не заманиш. М. П. Старицький страшенно бідкав ся, і йому не було з ким посо-вітовать ся, бо хоч М. Л. Кропивницький і вів режисуру і був, здавалось, його першим порадником, однак вони мали між собою не дуже гарні відносини. Я тоді був ще молодий дуже актор і не приймав близької участі в їх театральних справах, хоч М. П. Старицький дуже був до мене прихильний.

Один раз якось М. П. Старицький зайшов до мене дуже стурбований і почав скаржитись на те, що діла дуже погані і він прямо голову потеряв, що робить. Питав мене, як я думаю, чи можна булоб трупу розділити на дві половини і грать на два городи. Я кажу: „Чом не можна? можна“. І ми в двох розділили трупу на дві половини: одна під моєю режисурою повинна була їхать до Таганрога, а друга під реж. М. А. Кропивницького зосталась у Ростові. М. Л. Кропивницькому дуже се не подобало ся і він почав на мене кривить ся. Але діла в Таганрозі пішли добре, і таким робом М. П. Старицький викрутив ся з лиха. Літній сезон 1883 р. кінчили в Вороніжі, де були досить гарні діла. Трупа перший раз прибула до Вороніжа і публіка так зацікавилась, що цирк, де ми грали, кождоносно був набитий. Навіть баби торговки приносили М. П. масла замісь грошей, щоб пустив подивить ся на своїх. Яка стихійна любов була до свого рідного театру! Як задихав ся народ під ярмом обрусительної політики російського уряду!

З Вороніжа зимній сезон 1883 р. почали в Харкові, а з Різдва до посту 1883 — 1884 р. в Одессі. Тут перший раз була виставлена опера „Майска ніч“ або „Утоплена“. Старицький не маючи у себе в трупі тенора, хоч можна було обійтись і високим барітоном, який був у Грицяя, запросив російського тенора з оперети Бородіна і М. В. Лисенко репетіруючи надзвичайно педантично свою оперу, висотав йому голос на качалку так, що коли прийшлось уже співать спектакль, то він викликав у публіки тільки сміх, особливо своєю вимовою в оповіданні про утоплену панну.

В Харкові ж таки Карпенко Карий прислав свою другу пєсу „Хто винен“, бо перша його пєса „Чабан“, яка тепер іде під назвою „Бурлака“, була написана ним ще в 1882 р. і хоч посилалась до цензури, але була недозволена. Карпенко-Карий приславши свою нову пєсу „Хто винен“, прохав Кропивницького і Старицького, щоб вони маючи на увазі його тяжке теперішнє становище платили йому 50 карб. в місяць, а він всі пєси, які напише, буде присилать їм. На радї коли прочитали його листа, М. Л. Кропивницький сказав: „Де те ще теля, а він уже з довбнею“. Розумієть ся, що його просьбу відкинули і мене се так образило, що я одповів Карому, щоб писав, а все що в моїй силі я сам буду помагать. На сїм діло закінчилось і Карий більше з такими питаннями не звертавсь.

По скінченю сього сезона трупа розкололась на дві половини і з того часу почало істнувать дві українські трупи. З поводу сього розколу скажу кілька слів. Сезон в Одесї був дуже гарний. На коло М. П. Старицький взяв 1050 карб., що в теперішнім часі зовсім неможливо і читачам здаєть ся дивовижним. М. П. Старицький повів перемови з антрепреньором театру Резніковим і вирахував умови, що будуть держать дві трупи, російську і українську, усївшись, виходить, на цілий сезон в Одесї.

Тимчасом М. П. Старицький, як потім признавав ся, в купі з М. Л. Кропивницьким, який крім жалованя 800 карб. мав ще процент від чистого доходу 5%, почали зменшати бюджет трупи. З трупи вийшли Затиркевич через зменшуванє жалованя, Максимович і навіть і М. К. Заньковецька, бо не зійшли ся в умовах. На мої і М. К. Заньковецької ролі М. Л. Кропивницький пропонував Старицькому Боярську, яка тільки що почала ходить по сцені, і Грицая, який був добрий співака, але актор слабий. Так кажу, не скінчивши з М. П. Старицьким ми розїхались по домам.

Я заїхав до Єлисавету, де треба було потурбовать ся про дїтий Карого, що був у заслані, і тут зустрів ся з М. Л. Кропивницьким. Слово по слову разбалакались і він здивував ся, що я не служу вже в трупі. „Та з ким же тепер будем грать?“ каже. „Не знаю“ — кажу. „Коли так, давай заснуєм товариство на колишніх основах“ — каже М. Л. Кропивницький.

— А хіба ви теж не кінчили? — питаю.

— Ні, не кінчив — тай добре зробив, бо грать з неуками не хочу.

Згодившись ми розіслали запрошення А. П. Затиркевичу, Максимовичу, Саксаганському і зняли театр на літній початок сезону в Миколаєві, й розпочала свою роботу знов зложена трупа.

М. П. Старицький зостав ся з молодими силами, почавши сезон в тій таки Одесі з російською трупю, страшенно стратив, бо зборів не було ніяких. Свою українську трупу він перевів до Севастополя і діла мав доволі гарні, а трупа під орудою М. Л. Кропивницького почала літній сезон 1885 р. в Миколаєві і закінчила сезон зимній в Одесі. В сей сезон Карпенко-Карий прислав мені свої дві пєси: „Розумний і дурень“ і „Бондарівна.“ Обидві я післав до цензури і коли відібрав дозвіл, вони перший раз пішли в Одесі, де мали величезний успіх.

Коли скінчив ся сей сезон, М. Л. Кр. на раді заявив, що він інакше не хоче орудувати ділом, як тільки при умові, що йому товариство дасть диктатуру влади, бо рахувать ся з радою товариства він не бажає. Розумієть ся, що диктатури рада не ухвалила і він вийшов демонстративно. Рада одноголосно хоч і вибрала орударем мене, але все таки не тратила надії, що М. Л. Кроп. покомезить ся, покомезить ся тай згодить ся.

Літній сезон 1886 р. почали теж в Миколаєві і переїхали до Єлисавету. З Єлисавету М. Л. Кроп. знов закомезив ся і не хотів їхать дальше. Купив собі верхового коня та кульбаку черкеську і зостав ся, як казав, відпочить літом. На раді товариство одноголосно вибрало мене знов наказним орударем і вже під моєю орудою трупа переїхала з Єлисавету до Кишеньова. Діла були гарні і нам не снилось, щоб що небудь погане трапилось. Нарешті ні з того ні з сього відбираємо лист від. М. Л. Кроп. на 38 сторінок, досить дрібного почерку, де він невідомо за що всіх критикує і всіх лає не в міру. Всі страшенно обурились на таку незаслужену лайку, бо всі мали до М. Л. Кроп. дуже велику шанобу, і рішили відповісти йому, але потім дехто ухилив ся і тільки я та ще декілька чоловік написали йому по листу. Більш усього він образив ся моім листом і відносини порвались.

Так трупа оставала ся під мою орудою і грала весь літній сезон в Ростові та Новочеркаську. В сей-же таки сезон прийшла з цензури песа „Наймичка“ Карпенка-Карого і в тому-ж таки Ростові була перший раз виставлена.

Що сказать про першу сю виставу? На виставу приїхав крадьком з Новочеркаська сам К.-Карий і сидючи у театрі плакав. Наймичка так захопила всіх і слухачів і акторів, що були такі сцени, де і публіка і актори і навіть суфльор, якому се зовсім не належить, плакали захльобуючись сльозами. Песа зразу подобалась публиці і пройшла з великим успіхом кілька разів. Таким побитом, як бачить читач, майже кожний рік К.-Карий сидючи в засланні збогачував убогий тоді надзвичайно український репертуар своїми творами і цікавість до нього публіки не вмирала, як то писали часто в газетах україножери, що се мовляв хвилевий інтерес, модній, а навпаки все більш та більш зростала. Особливо українським театром захоувались молодь, спершу стихійно, а далі виховували в своїх молодих душах любов до свого рідного сьвідомо. Тай старі Українці, так звані „галушники“, що сиділи весь вік на печі і міряли весь націоналізм свій і чужий тільки горілкою, галушками та варениками, і хто більш випе горілки та зість галушок та вареників, той був з їх подгляду дійсний Українець. І коли було такий Українець зачарувавшись грою актора просить його випить горілки, а актор скаже, що він не пє, тут зразу на лиці галушника зявлялась дивовижа: „Що? Українець і горілки не пє? чудасія! Який же ти Українець?“. То, кажу, навіть і такі Січовики на печі-фортеці заврушили як ті черви, що весь вік рились в пітьмі, а промінь сьвіту божого блиснув їм раптом в вічі; і вони випивши добре і набравшись горілчаної смілости, але все таки оглядаючись на всі боки, чи нема бува де небудь поліцая, обнимаючи тебе шепотіли: „Ще не вмерла Україна“ — і горілчані сльози текли йому по вусах. Так потихенько ширилась поміж суспільством українізація. За те в Києві Дрентельн, дійсний російський політик, заборонив грать українській трупі, а замість неї дозволив по кафе-шантанах і відкритих сценах „разкащикам малоросійскаго бита“ дискредитувать перед публікою український народ і взагалі все українське. Тут виводилась на посміх вся національність. Неграмотні колишні театральні машиністи або просто розсильні поробились українськими

письменниками і один поперед другого писали всяке паскудство і пасквілі на український народ і з ідіотськими мігами та патяканем ілюстрували перед ситою і ласою до сміху садовою публікою, а та регочучи і надриваючи свої п'яні животи плескала сим подлим паяцам-бездарам, а після спектаклю напувала їх горілкою до нестями та обмазовала гірчицею їх п'яні морди. Але всі вони на здоровому тілі притягали в сад багато людей і через те їм садові антрепреньори платили великі гроші. Так Лучицький, бувший машиніст одеського маріїнського театру, брав 300, навіть 400 карб. у місяць. Він потім зібрав всі перли своєї геніяльної літературної творчости і видав під заголовком: „Торбина реготу і лантух сьміху“.

Треба було подивитись ся, що робив сей канібаль на сцені. Коли наставав час його виходу, публіка вже починала гудіти мов бжолі в уліку, знаючи з програм, що от-от зараз явить ся сей „розбійник сьвятого іскуства“, а її любимець... Нарешті оркестр починав прелюдію. Публіка на хвилину ущухала і за лаштунками хтось хрипучим, мов немазана татарська арба голосом затягав: „Отсе я Ярема-а-а-а, отсе я Ярема“. На сей раз публіка разом загуділа і відповідала теж. „а-а-а“. Після сього оркестр замовкав і із лаштунків явилась якась проява. На голові сива шапка не менш як півтора аршина за ввишки, а то й може більше. Свита на опашку, вся цвьяхована якоюсь невиданою орнаментікою. Сорочка вишита майже не тільки на грудях і рукавах, а навіть і на спині, і з такими широкими рукавами, що в кожній рукав можна було заховати ще по одному Лучицькому. А вже що сказати про штани. Се просто навмисне зшиті два величезні пістреві рядна і зібрані на очкур, які волочились аж по землі. Отся його поява вже викликала рев сміху і загальні бурливі оплески і вигуки „браво!“. Проява тихо підходила до аван-сцени під невгаваючий регіт і знявши з голови свій улік, бо шапкою назвати її не можна, здоровкалась з публікою: „Доброго здоровля! з понеділком!“ і знов дикий регіт безглуздої публіки. Після привітання проява почала оповідання про те, що яка з ним пригода трапилась на Печерському у Києві, як він приїхав з кумом Гаврилом до Києва і як вони поснідали і що за сніданком їли. Тут і четвертину з'їли сала, два кільця ковбас, а нарешті мірку гнилючок і мірку кислючок, та ще й запили

квасом. Після такого сніданку пішли роздивлять ся Київ і десь на Печерському, не знаю, як то вже можливо було, хиба тільки в дурній голові розкащика така подія змогла зародить ся, — вартовий солдат поставив його замісто себе на варту, — і тут всі його муки від тяжкого сніданку, а особливо після грушок-гнилючок. Всю сю безглузду нісенітницю проява розмазувала під невгамовний сміх і оплески. Так вивірював з київської публіки національний вплив зроблений крамольною українською трупю генерал Дрентельн десять літ. Камінцем йому земля, та царство німецьке!

А слава про українську трупу все ширилась та ширилась. Нарешті вона дійшла аж до самої столиці Петербурга. Ще ранійш, коли трупа була одна під орудою М. П. Старицького, той мав на меті повести трупу до Петербурга, але його заходи і клопоти не сповнились. В році-ж 1886 колишні наші мрії золоті здійснились.

В сей час у Петербурзі був градоначальником всесильний генерал Грессер. Артистка російської сцени Лінська Неметі, маючи з ним близьке знайомство, достала дозвіл на право постановки українських спектаклів. Ся артистка, колись ще давно, коли М. Л. Кроповницький був російським актором, грала рядом з ним і розумієть ся була добре з ним знайома. Тепер знаючи, що він голова найкращої трупи, повела з ним перемови. Але як я вже ранійш казав, М. Л. Кроп. вийшов із трупи і навіть посварив ся з нею. Не дивлячись на се він все таки повів перемови і навіть приблизно в умовах зійшов ся. Тепер треба тільки вернуть до себе трупу і стать її орударем. Тимчасом, як я вже казав, трупа граючи весь літній сезон під моєю орудою в Ростові, закінчила вистави і після відпочинку почала в осени свої вистави в Миколаєві, а потім переїздила до Херсону. На пароплаві, яким трупа їхала, ми зустрілись з М. Л. Кропивницьким. Розумієть ся, що всі йому дуже зраділи і почали розпитувать, куди, що і як? Тут зараз піднялась розмова з поводу його небажання грать з нами. Він довго зволікав ся, а нарешті таки помирился і оповістив нам радісну вість про Петербург. Всі раділи і одноголосно згодились. Я скинув з себе орудуванє і зараз же його доручили М. Л. Кр-ому. В Херсоні ми зостались грать, а М. Л. Кроп. вернув ся до Єлисавету, де жив тоді, кінчать, мовляв,

справу з Лінською-Неметі. Через місяць трупа підкупивши де-що з гардеробу та реквізиту спеціального, якого достать і в Петербурзі неможливо, рушила на далеку північ. Їхали свідчить Петербургови, що живе ще слово українське, що не задавили його ні Петрові батоги, коли він благородними кістками козацтва позасипав болота, на яких збудував свою столицю, ні Катерина ні ретязі, якими вона повила волю України, ні навіть благородний, високогуманний закон 1876 року царя Освободителя не задавив сьвятого слова 25-мільонового народу. Воно знову оживає і смієть ся знову.

І справді слово українське залунавши в столиці зворушило все її суспільство.

Перед нами у Петербурзі була трупа майнінгенського герцога, яка маючи величезну субсидію від свого патрона обставляла вистави так цікаво і детально, що дивувала тим усіх Петербуржців. А вслід за нею приїхала наша бідна, що ні від кого не мала ніякої запомоги, а все вела на свій власний кошт і своїми виставами побила рекорд майнінгенської. Навіть така ворожа до всього українського часопись, як „Новое Время“, помістила статю під заголовком: „Наши Майнингенцы“.

Слава трупи в Петербурзі росла з кожним днем. Квітки на вистави продавались на тиждень ранійше і вся вулиця Мойка, що вела до театральної каси (ми грали в театрі т. зв. Кононівський зал) була запружена людом всяких рангів і проїзд по ній припиняв ся. Вельможне панство, яке ранійше бувало тільки в імператорських театрах, залишило їх і лавою ринуло до Кононівської залі подивить ся на трупу з Назарета. А й сиділаж ся публіка в театрі так тихо, так тихо, немов уся заля була набита мерцями, а не живими істотами. Кожий шепіт, кожне диханя актьора на сцені чули ся в самім далекім закутку залі. І раптом, коли актьор доводив її до повної ілюзії дійсности житя, вона немов бомбою розривалась, бурею оплесків, брава і вмент ущухала, наче боялась утратить хоч одно словечко. Землячки, якими в щерть набиті всі урядові петербурські інституції, від цинкових гузиків і горохових пальто до сенаторів з золотими ковнірами і сухозлотими соняшниками на плечах, почали потрошки признавать ся що „я — мовляв — теж Малоросс, але вже давно з України і балакать не вмію хоч все розумію. Дуже-дуже приємно познайомить ся

з земляками“. — І важний, сановитий бюрократ-Малорос лю-
бязно стискав демократичну руку маленького українського
актьорика, який не міг збагнуть, з відки йому таке щастя.
Більших акторів на перерив одного перед другим петербур-
ське панство залучало до себе на обід, або на жур-фікси, гор-
дуючи тим перед другими, яким се щастя ще не всміхнуло ся.
„У мене сьогодні на жур-фіксі будуть Малоросси“, хвасталась
яка небудь вельможна пані перед своїми знайомими. „Ах ду-
шечка, не вже?“ дивувалась та в душі проклинаючи свою не-
щасливу долю, що се щастя їй і доси не усміхнулось.

В панських сальонах, де ранійш крім французської чи ні-
мецької мови другої ніхто не чув, за велике щастя лічилося
почути з уст українського актора кілька українських слів.
„Скажіть — питала яка небудь панна чи пані актора — какъ
это вы вотъ въ одной пьесѣ говорите ласковыя такія слова
вашей возлюбленной? Вотъ не вспомню. Что-то про звѣзды,
про рай“. Актор згадував монолог і задовольняв панну: „Моя
ти зоре, раю мій!“ — „Ах да-да! Удивительно, какъ это хоро-
шо і поетично“. — А коли пані хозяйка жур-фіксу хотіла зро-
бити надзвичайну любязність своїм гостям, вона спершу пи-
тала актора, як се сказати по українськи, і учувши зверта-
лась до гостей по українськи, і всі були дуже задоволені.
Особливо сей рух симпатій захопив весь Петербург після по-
становки пєси „Наймичка“, коли виступала М. К. Заньковецька.
Щось невимовно дивне, неописане трапилось. Се був такий
тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не за-
знавало. М. К. Заньковецька, сей велетень і талан, розвернула
перед публікою такі дивні риси простоти і художництва,
в яких ся столична публіка, звикла до штучного і через те
блискучого виконання Імператорських артистів, потонула в тій
божественній, художній простоті гри артистки.

Перший раз в житю своїм сей ситий, блискуче одягне-
ний сальон побачив дійсне мужицьке жите. Жите того мужика,
якого він бачив тільки з вікна вагону, в якому доси вбачав
робочу товарину, яка з його погляду не мала ніякого почуття,
ніякого болю ні страждань. Перед ним з'явилась не в розкіш-
них убраннях артистка, чаруючи своїм дивовижним фасоном
убрання глядача, перед ними стояло обідране, забите життям
дівча-наймичка. І не дивлячись на дрантя, яким покрито її ті-

ло, вся її істота дихала божественною чистотою і повним любови і муки горячим серцем. Перший раз в житті своїм сальон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому змученому працею тілі під драною його свитиною беть ся часто серце, горяче серце. Се переконане дала їм художньо-чарівна гра М. К. Заньковецької. За теж і витала її публіка! Вся заля набита, мов улїк бджолами, блискучим панством сальона, стогнала і гучно витала артистку; навіть М. Л. Кропивницького яко режисера викликала публіка три рази не дбаючи на те, що песу Наймичку він не тільки не режисерував, а навіть перший раз її сам бачив на сцені. В газеті „Новое Время“ з'явилась доволі велика стаття самого Суворина під заголовком: „Заньковецька въ Наймичкѣ“. А в буфеті в той вечір, коли йшла песа Наймичка, Суворин зустрівшись з Мордовцевим промовив до него: „Нині отпущаєши раба твого“.

Слава про українську трупу долетіла ще до вищих щаблів Петербурга і в театрі з'явив ся перший раз великий князь Константин Константинович. Він без усякої помпи сїв в першій ряді. Поліція зараз-же заворушилась і прибігла за лаштунки сповістити про се режисуру і нагадати їй, щоб антракти були яко мога менші, бо мовляв його Височество хотять прослухати усю песу. Запевне князь і не думав щось подібне заявляти, але поліцаї, а особливо землячки — а се був землячок з Полтавщини — люблять прислужити ся. „Може вдарять, або дулю дати благоволять“. Так воно й вийшло. Антракти і так у нас були малі взагалі, але коли поліція вимагає ще менших — скачи враже як пан каже! І я звелів помішникови гнати. (Сей спектакль вів завжди я). Спектакль погнали так, що бідному поліцаю прийшлося знов прибігти до мене з просьбою затримати трохи антракт, бо його Височество хотять покурить. Антракт затримали і поліцаї досяг свого: „дали таки хоч маленьку, хоч пів дулі, а всеж таки дали!“

Слава наша ще підвищала на один щабель.

Через кілька часу нас запрохали грати для великої княгині Александри Осиповни в залі міністерства закордонних справ. Прийшлося нам грати там водевіль „Кум мірошник“. Генерал, що прийшов запрохувати, просив обдивити ся сцену і сказати, що потрібно. Я поїхав, обдивив ся і побачив, що се

не сцена, а просто підмосток невеличкий, без лаштунків, а замість їх підмосток сей обставлений був вазонами квіток. Нічого було робить, треба було якось приспособлять ся. Поставили п'яніно, а треба-ж було ще й бочку, куда ховаєть ся кум. Генерал запевнив, що бочка буде. Ото увечері, коли приїхали грати, а грали ми вже після своєї вистави, побачив я, що бочка справді є, та ще не аби яка, а з горіхового дерева і з золотими обручами. „Треба — кажу — її прибить, щоб не впала, коли я буду у ній плигати“: „Не бійтесь ми її придержимо“ заспокоїв мене генерал. І дійсно, коли мені прийшлося скакати у бочку, побачив я за куцями двох генералів з величезними іконостасами на грудях, які напружено тримали бочку з обох боків. Я вскочив і вискочив благополучно

Після сеї вистави мене і М. К. Заньковецьку, яка грала куму, запрохано перед ясні очі княгині. І російська княгиня, яка вже навіть постарілась живучи в Росії, забалакала до мене на чисто московській мові: Мнѣ гаварил, що я нічого не будет понімай, но я все понімай, еті очень карашо, так весело і тепло, бладарю“. Я стояв і кліпав очима напружуючись зрозуміть зпершу, що вона тим хоче сказати і кільки не длубав ся в голові, щоб їй відповісти, не зміг найти слова і тільки уклонив ся сальонно сіпнувши ногою. На тім авдієнція скінчилась.

Слава лізла по шаблях все висше та висше і нарешті з палаців і сальонів перейшла до царського двірця. Сам цар Александр III-ій, видимо під впливом оповідань, захотів подивити ся на трупу з Назарету. М. Л. Кропивницький був запроханий до контори Імператорського театру і тут йому заявили, що Його Величество хочуть бачити трупу і що треба вибрати таку штуку, щоб вона була не довга й не коротка, щоб була і драматична і комічна, щоб не стомила Його Величества і щоб мала гарну обстанову і костюми.

На відповідь давалось кілька днів. На раді, яку зібрав на сей случай М. Л. Кропивницький, вирішили більш менш підходящу під такі бажання п'єсу Т. Шевченка: „Назар Стодоля“, а щоб уже Його Величність насміялись в шерт, на прикінці поставити водевіль: „Як ковбаса та чарка, то минеть ся й сварка“ М. П. Старицького. М. Л. Кропивницький поніс одповідь до контори. Там згодились і ми стали готувати

ся до сеї вистави. Ролі розбиті були поміж самими знатними актьорами. Хому Кичатого грав М. Л Кропивницький, Назара Стодолю — я, Гната — П. К. Саксаганський, Галю — М. К. Заньковецька, Стеху — А. И. Маркова, — Свата — А. М. Максимович. Водевіль теж: Шпоньку — М. Л. Кропивницький, Шила — я, Шинкарку Горпину — М. К. Заньковецька, Потапа парубка — А. К. Саксаганський, а діда — А. Н. Максимович, а тимчасом адміністрація театральна підшукала задля сього спектаклю підходяще поміщене. На Мойці була така зала „Демут“. В цій залі була невеличка сценка, яку зараз підбільшали, зробили царську ложу і взагалі привели в порядок. Коли все було готове до вистави, нас оповістили, на коли призначаєть ся сей спектакль і де зала. Нарешті настав сей день і всі ми стримуючи в душі якийсь незрозумілий страх, а особливо М. Л. Кропивницький, бо він зроду був полохливий, а особливо перед великими мира сего, — поїхали здавать як то кажуть, послідній іспит на актьорський докторат. За лаштунками з'явились якісь дуже любязні і привітливі незнайомі добродії, які за всіма нами пильно стежили і по всяк час готові були до послуги. Крім сих добродіїв, актьорів та робочих на кону нікого за лаштунки не пускали. Панство почало прибувать, все в шитих золотих мундірах, з завішаними орденами грудьми, з золотими соняшниками на плечах і в білих рукавичках, а панни і пані в білих сукнях що найдорожших усяких фасонів. Звізди на грудях, широкі стьожки через плечі, військові форми всяких колірів, все заповнило партер і ложі і тихо шуміло, немов з далека наближав ся дощ, що ще не дійшов, а тільки шумить. Ми всі були готові до початку і стояли на своїх місцях. Суфльор сидячи в будці перелистовував п'єсу, бажаючи не забуть того місця, де М. Л. Кропивницький занотував йому павзу, а де павзочку. Всі ждали напружено. В залі панство хто стоячи спиною до кону, а хто сидячи тихо розмовляло поміж собою.

Нарешті за лаштунками з'явив ся градоначальник Грессер. Всі незнайомі добродії узрівши його поприліплювали міцно руки долонями з обох боків до штанів і кліпаючи очима пильно ждали наказу. Але генерал Грессер немов не пізнав їх і не звернувши ніякої уваги на їх улесливі погляди пройшов далі. Підійшовш до М. Л. Кропивницький, що стояв за лаштунками

мовчазний від ляку „аки риба морская“, забалакав; „Сейчас будет Государь! Прошу, как только Государь сядет в ложу — поднимать занавѣс. Первый антракт должен быть 20 минут. Государь будет пить чай, второй 5 минут, — Государь не выйдет из ложи, а перед водевилем антракт пол часа; Государю подадут десерт“ — і з сими словами пішов назад, заставивши тим бідного М. Л. Кропивницького, і так сполоханого, ще більш сполохатись. Діло в тім, ще се був справді здоровенний загвіздок, бо з першої дії Назаря Стодолі перейти в другу за 5 хвилин можна легко, бо хата перша, хата й друга, але з хати другої дії перейти за пять хвилин в зимовий ліс з руїною корчми, та ще при тій умові, що сцена невеличка, розвернуть ся нігде — загвіздок.

М. Л. Кропивницький звернув ся до машиніста і робочих з горячою промовою, звертаючи іногді увагу на свій кулак, і ті його заспокоїли, мовляв: „постараєм ся“. В сей мент вартовий, що стояв біля занавісу і пильно стежив в дірочку за царською ложею, а вона була майже біля самої сцени, задихавшись дав вістку, що цар приїхав. Всі заняли свої місця, а декілька незнайомих добродіїв полізли під сцену до суфльо-ра, — мовляв, відтіля буде виднійше на кон, а тут тісно і незручно. М. Л. Кропивницький здержуючи дух підійшов на вспинячки до завіси і глянув в дірку. Цар, цариця, наслідник і вся царська сімя входили в ложу. Цар виглянув в залю і все панство, що доси сиділо або стояло спиною до кону, вмент піднялось і утопило свої очи в ложу. В театрі настала така тиша, немов-би все доси живе „по щучьему веленью“ заснуло. Цар сів, а за ним вся сімя, сьвіт в залі притемнив ся, — гасло що зараз почнуть.

Панство все теж сіло тихо на свої місця, — завіса піднялась. Перша дія почалась не так спокійно, як то завжди бувало. Актори хвилювались, а особливо М. Л. Кропивницький, який від хвилюваня відразу заспішив і заоднотонив. Але чим далі дія йшла, тим більш актори опановували себе і нарешті вирівнявши тон злились в повний, гормонійний акорд. Завіса впала і панство було в нерішучости, чи плескати чи ні. Цар сам вивів їх із сього питання. Він перший протяг руки вперед себе і мірно заляскав у долоні. Дивлячись на се вся зала загула глухими оплесками, немов ляскали не в долоні, а кожній з їх

бив по подушці, звичайно через се, що все панство було в рукавичках. Нас викликали два рази і цар пішов в аванложу пить чай. Пройшла друга дія і настала пора за 5 хвилин поставити декорацію до третьої дії. Тут почалась та метушня і біганина, яку розумієть ся описать досить важко і хай сам читач собі намалює. Застукотіли молотки, забігали робочі, піднялась від декорації пилюга, робочі часто стикались один з другим носами, бігаючи з одкосами, але маючи на увазі горячу промову режисера, а особливо величезний його кулак працювали до поту. Цар сидів весь час у ложі. Нарешті обстановка готова. Робочі обтирали мокрі чола, актьори стали на місцях, а незнайомі добродії визирали із за лаштунків немов цв'іркуни.

З повним пилю повітрям на кону завіса підняла ся. Скінчили п'єсу, почали водевіль. Водевіль, правду кажучи, ішов як кажуть на ура. М. Л. Кропивницький під впливом, що його пильна промова до робочих мала успіх і інструкція генерала Грессера була виконана в „достодолжном порядку“, зовсім опанував себе і грав, по театральному кажучи, 14-тим номером. Цар часто переривав оплесками водевіль і тим ще більш підбадьорював акторів. Особливо йому подобав ся танець в кінець водевіля і він заставив нас його бісовать, ляскаючи в долоні і вигукуючи: „лиха“. Водевіль скінчили. І не встигли ми вийти за лаштунки після визову, як перед нами знов з'явив ся генерал Грессер і гучно промовив: „Господа артисты и артистки, к Государю!“ Ми осьмілились було просити дати нам змогу передягтись, але генерал стояв на свойму: „Всѣ как есть, так и идите! прошу! прошу!“ і розумієть ся в сім слові „прошу“ чуло ся друге: „поки честю не попросять“. Що було робить, треба було скорити ся грізному генералу. І от ми всі, з замазаними красками обличчями, по яких ще котив ся піт від танців, рушили перед очі Його Величства.

Я на ходу одірвав таки вуса і кинув, а М. Л. Кропивницький як був на сцені у лисому, як коліно париці, в однім чоботі на одній нозі і в червоній панчосі на другій, смиренно почимчикував до царської ложі. Хай читач тепер собі намалює картину руху нашого і прийме на увагу, що іти треба було через залю повну ще панства, яке ждало одізду царя. „Аки-таки, з поникшими головами“ ішли ми один за другим через

залю, цікавлючи вельможне панство, яке усміхалось привітно нам хитаючи головами, а ззаду ішов грізний генерал Грессер, який те й робив, що настановляв нас: „Прошу господь артистовъ отвѣчать только на вопросы Государю, помните, только на вопросы Государю.“ Нарешті ся кумедна процесія пройшла сей людний майдан панства і опинилась біля дверей царської аван-ложі. Тут генерал Грессер пройшов у двері, а ми почали рівнять ся до зустрічі. Праворуч стала М. К. Заньковецька, за нею я. В ліворуч А. П. Затиркевич, за нею Л. К. Саксаганський, М. Л. Кропівницький по середині, далі Максимович і другі. Двері в царську кімнату були відчинені і перед нашими очима вся залита яскравим електричним сьвітлом, заставлена чудовими рослинами, була царська аван-ложка. Коли ввійшов генерал Грессер, цар спиною до нас стояв і щось розмовляв з царицею і присутними. „Артисты, Ваше Величество“ — промовив генерал Грессер. Царь почувши слово „артисты“ раптом повернув ся до нас лицем. Се була величезна на зріст людина з плечима в косовий сажень і не дуже довгою обкладистою русавою бородою, трохи лисуватий з лоба. Він тихо підійшов до дверей, а мені через щось в сей мент здало ся, що душа М. Л. Кроп-ого швидко, швидко побігла з першу в пяти, а потім в червону панчошу, з відкіля прожогом полинула в рідній край по дорозі в благодатній Бобринець.

Царь лагідно і ласково ухміляючись та крутячи правою рукою вуса почав нерішуче, немов-би вишукуючи слова, з чого почать, промовив: „Гм... Я очень много слыхалъ о вашей игрѣ, господа гм... а сегодня я убѣдился, что это дѣйствительно превосходно; въ особенности... послѣднее — лиха! Благодарю!“

Ми всі нахилили покірно голови. „Гдѣ играли?“ звернув ся до М. К. Заньковецької. У неї видимо від ляку теж душа сховалась в пяти і вона мовчала. Бачучи, що треба-ж комусь дати відповідь на царське питання, я осьмілив ся і промовив за неї: „На югѣ, Ваше Императорское Величество“.

Він глянув на мене і привітно хитнув головою.

„Такъ на югѣ, — А вы тоже на югѣ?“ звернув ся він до А. П. Затиркевич. Та теж видимо вирядила свою душу до Прилук, бо мовчала.

„Такъ точно, Ваше Императорское Величество“ — почув ся голос Саксаганського в відповідь.

Душа М. Л. Кроповницького долітала вже до Бобринця. „Вы?“ звернув ся цар до него і мов з далекого степу, задихаючись від шпаркого утьоку, душа його пробреніла тихим голосом.

„На югъ, — Ва... Ваше“... голос обірвав ся, і видимо душа вже вскочила в хату і хутко зачинила за собою двері.

„Та-а-къ. Ну, а скажите — звернув ся цар до М. К. Заньковецької — „мнѣ кажется, что это довольно трудно въ одно и то же время танцовать и пѣть“. І знов відповіди нема, немов язик „прилпе к гортани“. — Бачучи, що сценічна павза уже пройшла, а відповіди М. К. не дає, я рішив ся відповісти за неї, хоч в голові пройманула думка, ну як скаже: „Не тебе питаю“. Що буде те й буде рішив я і промовив: „Привичка, Ваше Импер. Величество“. Цар ще раз на мене глянув, хитнув головою і додав: „Такъ, — привичка! Очень-очень хорошо вы играете, господа. Спасибо!“ Він привітливо хитнув головою і відійшов. Цариця, що весь час теж не далеко стояла, привітно усміхаючись, хильнувши трошки головою теж одійшла.

Ми всі низько уклонившись їм пішли за лаштунки тією-ж дорогою, що й сюди йшли.

Так скінчив ся царський спектакль.

(Далі буде).

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Богданові роковини.

Тихо і непомітно серед неспокійного, тривожного нинішнього життя пройшов пам'ятний для України день: 250-ті роковини смерті її великого гетьмана.

Десять літ тому минули також роковини великого народного повстання, піднятого ним. Півчверта року — 250 літте того факту, що пізнішим поколінням, з затратою історичної перспективи, почав здавати ся немов розвязкою того великого народного руху, його закінченням, хоч в дійсності був тільки епізодом його, тільки необчисленим в своїх наслідках, невідгаданим в своїх впливах на дальшу долю українського народу — розумію підданне України під зверхність московського царя. І ті роковини також проминули без юбилейного гамору, без розголосу — трудно було справляти відповідно ті юбилеї.

Ті епохальні події так сильно панують іще й досі над нами, над нашим життям; їх наслідки впливають іще так сильно; вони ще так далекі від того, щоб перетворити ся в прості історичні, у всім пережиті й перейдені факти... Самі назви їх звучать як бойові гасла, виключаючи можливість холодного, антикварського їх оцінювання. А їх спадщина така складна, скомплікована, така — многогранна, перемінлива в ясных і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих ріжних ясных і темних її сторін, щоб взяти відповідний тон — в мажорі чи в мінорі.

Особливо для України російської. Становище галицької України простійше. Для неї Хмельниччина перед усім — пам'ятний акт в боротьбі з шляхетською Польщею, з якою бореть ся вона й досі — момент, коли сьомувіковому ворогови український народ задав смертельну рану, — перший акт тої побіди над ним, що ще не наступила, але чуєть ся душею розбудженого народу. Для України російської історія ся далеко більш складна, і тоді, коли проходили сі 250-літні роковини, уставляти свій погляд на ті ріжні сторони її ще не можна було. Для того ліпше здавало ся й не рухати її. А ті що стерігли своїх здобутків побіди над народом-побідником, теж уважали за ліпше в тихости споживати овочі її — й не торкати

ся старих ран побіджених. І роковини проминали серед напруженого мовчання. З галасом і гамором вирвалися тільки виродки історичної Польщі — галицькі „вшехполяки“ з святкуванням увільнення Львова від Хмельницького в 1655 р. Святкували й тріумфували факт, що їх предки — репрезентанти історичної Польщі ціло вийшли з рук революційного українського народу — що Хмельницький дозволив їм відкупити ся від народньої пімсти. І святкуючи сю ганебну для старої Польщі хвилю упокорення перед повстанцем-хлопом, вони обсипали його й весь український народ лайкою, в злобі і нерозумі, як буває з карлами-виродками.

То були роковини фактів, тепер роковини чоловіка — головного діяча тих вікопамятних подій. І як ті так і сі роковини минають тихо — не тільки тому, що очі суспільности нашої занадто напружено звернені в будучність, так що не лишається місця й охоти для рефлексій з минулого, — але також і тому, що в тіни тих епохальних фактів, яку кидають вони, никне сама фігура їх головного діяча, і говорити про нього, значить говорити про ті факти — такі необчислимі, такі трудні для оцінки, — і так само треба уставляти свою точку погляду на різні сторони його діяльності. Се явище для Хмельницького спільне з иньшими історичними діячами, що звертають увагу не так своїми індивідуальними, суб'єктивними прикметами, як тими визначними фактами, в яких більш або менш активну ролю судило ся їм мати. І хоч яку визначну ролю довело ся відограти Хмельницькому в великім українським руху — він зістається в тіни не тільки супроти величезного об'єктивного значіння тих подій, але також — і наслідком стихійного характеру того народнього руху та своєї діяльності в нім. Невважаючи на дуже високі таланти вождя, адміністратора, дипломата, проявлені ним, його індивідуальність проявляє себе слабо — тому що не він кермував фактами, а періпетії великої народньої боротьби, раз зведеної з мертвої точки, ним кермували, і він тільки старав ся достроїти ся до них, до їх вимогів — і то не завсіди щасливо.

Він не перебільшав, коли називав себе малим і худим чоловіком, який сам не думав зробити те, що зробила в його руках раз зрушена стихійна сила. Відомо, що він розпочинав

справу для узьких клясових інтересів козацької верстви, і коли наоколо нього шуміло вже всенародне повстання, він—ще не оцінюючи його значіння, торгував ся з королем про марні козацькі привілегії, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні маси. Силкуючи ся втягнути в свою дальшу боротьбу з віроломним ворогом нового союзника — Москву, він в розпалі сеї дипломатичної гри надавав таких обіцянок і пропозицій, що коли прийшло ся повести діло з сим новим союзником, побачив, що звязав собі руки і ноги, і всю свою енергію замість боротьби з Польщею мусів звернути на те, щоб розплутати себе та дати місце тим політично-автономічним постулятам, які наростали в сих роках свобідного, незалежного українського житя. Останні роки його житя пішли на горячі заходи коло того, щоб сотворити собі нову точку опори, вирвати ся з пут московського централізму й забезпечити автономне українське житє. Але він вмер, не довівши до кінця сеї роботи, полишивши проблему свого житя не довершеною, не докінченою, і в руках його співробітників вона почала все гірше заплутувати ся, розвалювати ся, замотавши зовсім українське житє й звівши його до справжньої „руїни“.

Порівнянне Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру сьому чоловікови, і ми розуміємо, яка, при всій стихійности й несвідомости — страшена сила була в сїм чоловіку, чому підіймав ся він так високо над хвилями сього великого народнього повстання, приковуючи до себе увагу сучасників і їх потомків, приймаючи на свою голову благословення одніх і клятви других, так як би він справді був свідомим автором і творцем тих всіх подій. І його кляли не тільки репрезентанти Історичної Польщі, яку він розвалював, — від сучасників його до сучасників наших, які й досі не можуть спокійно говорити й думати про сього чоловіка (порівняти недавній портрет Хмельницького з осячними ухами й козячими рогами в популярній книжці варшавського „ученого“ і всі вибрики вшехпольського юбілею 1905 р.). Кляли його й народні маси українські за море сліз і крови, розлитої з таким малим хісном для долі тих мас. Але скоро память її проминула, і постать Богдана зарисувала ся в неясній минувшині, як образ великих змагань народніх, і він став близьким і милим не тільки тим, хто зібрав овочі великого народнього руху,

не тільки всім *beati possidentes* Гетьманщини, але й всім хто дорожив останками її свобідного автономного строю, хто пестив в душі своїй пам'ять народніх поривів до свободи політичної й економічної, до національного визволення. Та зникли й ті останки автономного українського життя, впала й пилом припала Гетьманщина, і Хмельницького зробили своїм героєм уже прихильники й оборонці нового (для нас уже „старого“) режиму. Софісти православія, самодержавія і народности співали йому діфірамби, а Юзефовичі будували йому монумент во славу „єдиної неділимої“. І своїми фальшивими хвалами споганили колишнього улюбленця України на довго і довго для репрезентантів нової відродженої української ідеї. Він став героєм старорежимних — вороги старого режиму відчернули ся від нього. І пророк нової України обсипав гіркими й зневажливими докорами „п'яного“ винувника нового закріпощення України.

Трагедія Хмельницького, проклятого за життя народніми масами, що підняли ся на його поклик; розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю; спаленого і розвіяного рукою ворога по смерті; апотеозованого ворогами свобідної України й огорненого погордою її нових борців — тріває досі. Але може час закінчити її й осудивши помилки й хиби — оцінити те, що було в ній і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам?...

Переживши новий народній рух, анальогічний багато в дечім з старим рухом XVII в., будучи сьвідками його стихійности, несьвідомости, його успіхів і невдач, — ми ліпше можемо знати, скільки сьвідомости, скільки пляновости можна вимагати від руху XVII в., веденого з такими, незмірно меньшими культурними ресурсами — темними народніми масами з такою мало що вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина. Чи тодішня, польсько-шляхецьким панованнем забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів сьвідомійших, талановитійших, ніж яким був Хмельницький?

Рушив титан — великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, — могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник — такої-ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація

тої могутної й сліпої народньої сили, — мало що свідомійший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутній і стихійний як природа, що в своїй стихійній сліпоті не може розмірити своїх засобів для досягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить мільйони одиниць для заховання рода, „ідеї“ — рostrачував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, — поки стихійні сили титана не вичерпали ся від сих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії.

Хмельницький горів як на огні серед сеї боротьби, що натягала до останньої міри всі духові сили його, всю нервову енергію, в незмірній тривозі, в свідомості страшної одвічальности, яку клало на нього се завдання, що спало на нього і в своїй незмірній широті все більше вирисовувало й уясняло ся його свідомості. І він умер в страшній турботі, чуючи, як вичерпують ся сили народу, як тратить він свою моральну силу над ними — і як разом з тим заплутують ся, стають все складніші обставини, все тяжшою стає народня проблема. Він вмер і сліпий титан зостав ся без провідника. Маленькі ліліпути обсіли його й міцно звязали його сіткою дрібних, але сильних ретязків, прикували його наново до землі, загнали його знову в землю — на довгі століття.

Він став знову рабом. Але в душі його — темній і сліпій, ясным, блискучим промінем лишила ся жити память про той незабутній, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилю почув себе свободним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань. Він виспівав свою радість, свій тріумф в короткій як побідний крик пісні, де святкував увільнення України від „Ляха, Жида і Унії“.

Конкретними до тривіальности назвами він назвав в ній ті ідеї, які опанували його. Він тріумфував свою побіду над національним гнетом, над силою клясових і національних привілецій, над власттю капітала і захоплених прав над народньою працею, над всяким насилуваннем свободної совісти й мисли. І память сеї побіди в минувшости світила поколінням за поколіннями в пільмі неволі й пониження, як заповідь такої-ж побіди — але вже побіди трівкої, не скороминущої в будучности.

І коли ми тепер наново підносимо прапор свободної, автономної України, в свободнім і рівноправнім державнім

зв'язку з тими народами і краями, з якими силкував ся уложити свої відносини Богдан — Москвою, Польщею, Кримом, — прапор національного, культурного й економічного визволення українських мас — прапор свобідного розвою національного життя — чи не чуємо ми, як через століття вяжуть нас моральні зв'язки з тим великим народнім рухом, зв'язаним з іменем Богдана? Як близькі нам ті мрії про Україну без хлопа і без пана, свобідну й автономну, що носили ся перед очами старого гетьмана і його співробітників і сучасників? Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас та іскра нервової енергії тих великих змагань?

Криворізня, 30/VII. 1907.

ОЛЕСЬ.

Моїй матери.

Мати, мати! не жури ся,
Не сумуй, не проклинай...
Я і сам хожу як смуток
З серцем змученим у край.

Ой нащо ж малу дитину
Доручала ти степам?!
Над степами сяє сонце
І вітри гуляють там.

Сонце звало мене в небо,
В море неба! від землі,
І про край якийсь розкішний
Клекотали журавлі...

Темні вихорі крутились,
Бились з горами вітри...
Сам я бачив, як котились
Сірі камені згори.

А квітки в траві пахтіли,
Степ шовковий хвилювавсь
І до мене цілий всесьвіт,
Мати! всесьвіт усміхавсь.

І зробившись рідним братом
Вітру, простіру і трав,
Кидав я нудну роботу
І в зелений степ тікав.

Не кляни, о рідна мати:
Я і сам себе клянучу...
Вмер би радо... так сама ти,
Знаю, ляжеш у труну.

Плачеш?! в груди беш? конаеш...
Я конаю, мати, й сам...
...Ой, на щож... малу... дитину...
Доручила... ти... степам?!..

ВОЛ. ВИННИЧЕНКО.

ВЕЛИКИЙ МОЛОХ.

ПЕСА НА ІІ РОЗДІЛИ.

(Докінченне).

РОЗДІЛ ІІ.

Обстановка та сама. Перед вечером. Зінько одягнений в пальто, в капелюсі задумливо стоїть серед ідальні.

Леся. (входить і, зупинившись, пильно дивить ся на Зінька. Тихо:) Зінько!

(Зінько озираєть ся).

Леся (сумно). Ви таки йдете?

Зінько (глибоко зітхає, стріпуєть ся). Іду?.. Куди іду?

Леся (підходячи до його). Чи ні, Зінько? Ні?

Зінько. А! туди! Хм! Ба йду (іронічно смієть ся).

Леся. Не треба, Зінько. Все одно ж вони не поступлять ся... А самолюбіє ваше буде мучитись... Не ходіть. Я вам заграю... Ніжне, ніжне, те, що ви найбільше любите. Добре?

Зінько. Ну, й що буде?

Леся. Як то що?.. Буде добре... Ви заспокоїтесь...

Зінько. Да? Ви так думаете?.. Хм!...

Леся. Вам не хочеть ся? Ви хочете йти таки до їх?

Зінько. Ах! Що мені хочеть ся? Нічого мені не хочеть ся, нічого я не знаю...

Леся. Ідіть сюди (тягне його до канапи). Сядьте тут... Ну, сядьте, Зінько.

Зінько. Ну, й що буде?

Леся. Сядьте, побалакаєм...

Зінько (сідаючи). Побалакаєм? Що з наших балачок? І для чого балакать? А проте... Балакайте... Ну, що ви мені скажете?

Леся. Чого ви нудитесь, скажіть ви мені?

Зінько. Нужусь?.. Зовсім ні... Хе! Чудесно себе почуваю.

Леся. На що ви неправду говорите? Я ж бачу.

Зінько. Чого неправду? От через три дні іду з Остапом за кордон...

Леся. І знов неправда.

Зінько. Чого неправда? Чому мені не іхать? В організації не состою, сімєюю не обременен, вільний, какъ вѣтеръ полей, чого-ж мені не іхать?

Л е с я. Ви це серйозно, Зінько?

З і н ь к о. Та, розуміть ся, серйозно. Чому мені не серйозно їхать, я не розумію? Чому мені не розбить собі зараз голови об цю стінку, хіба кому від того що буде? Що таке я? Ну, що таке? До чого я? Лікарь? Кого я лічу? Та й для чого я буду лічить якусь бабу, яка все одно з голоду помре? Чи лічить розпутних буржуїв, щоб надати їм більше сил?... Ну, хто-ж я?.. Так собі індивідуум?.. Ох, Лесю, куди мені взять паспорт для своєї душі?

Л е с я (з мукою). Зіню!.. Зіню!..

З і н ь к о. Ну, що?.. Вам боляче за мене? Ну, ерунда, плюньте! Охота! Це від скуки у панича нерви розгулялись... „Пустякъ вниманія“. От поїду за кордон, куплю собі циліндр, заведу поетичний плащ, ну... ще-ж що?.. Фу, яка у мене мала фантазія!.. Дда-а... І буду істнувать собі...

Л е с я. Зінько, їдьмо на хутір до мене... Ви-ж обіщали?

З і н ь к о. Ну, й що буде?

Л е с я. Будете читать, учитись... Ви-ж раз-у-раз так жаліли, що не маєте часу вчитись... Будем на човні їздить... Я буду грать вам. (Стає на коліна перед ним і бере за руки) Зіню!.. Ви зробите багато, ви будете вчитись, ви станете великим українським ученим. У нас же, ви самі кажете, так мало їх...

З і н ь к о. Ну, й що буде?..

Л е с я. Ви смієтесь? Да?

З і н ь к о (жостко і злісно). Да, сміюсь! І з вас, і з себе! Для кого я буду вчитись? Для себе? На що вона мені та наука, коли я не хочу її давати людям? Слава? Що таке слава? Найбільша слава це є — найбільша користність для людей. А я їх проклятих ненавижу!.. Для кого-ж я буду вчитись? Розуміть ся, сміюсь я!

Л е с я. Чого-ж ви ненавидите?

З і н ь к о. А того що... А! Тепер ви питаєте „чого?!“ А того, що инакше я не можу... Не можу!.. Вони давають мене, вони нахабно пролазять у кожную щілинку мого життя і распоряжають ся моїм „я“, як своїм наймитом. Ненавижу я це страховище, яке зветь ся „ми“, цей молох, який по якомусь праву простяга свої залізні руки і мене, розтирає мою душу, моє „я“... З якої речі?!

Л е с я. Зінько, поїдемо... Ви там заспокоїтесь, обдумаєте... все... А тут... вас тягне туди, до їх... до Катрі...

Зінько (грубо і злісно). Ах, „поїдемо!“ Чого-ж я поїду?.. Женитись на вас?

Леся (хутко дивить ся на його, встає і, мовчки закривши лице руками, сідає, схилившись).

Зінько (схоплюєть ся й починає ходити. Злісно): Фу, яка-ж я мерзота!.. Яка мерзота! Ні, я, здаєть ся, здурію таки! Їй богу, я таки здурію за ці дні... Ця злість моя, здаєть ся, прогризе таки мені і серце і мозок... (Підходить до Лесі і хоче відняти руки від лица). Я — божевільний скажений... Не сердьтесь на мене, Лесю, грубого ідіота! Не сердьтесь, кротка, добра моя.. Простіть...

Леся (віднімаючи руки й з болем дивлячись на його). За що ви так, за що, Зінько?!.. (Закриваючи знов лице руками) Як болить... Як болить!..

Зінько. Ну, простіть... Не треба (віднімаючи руки й ставючи перед нею на коліна) Не треба, щоб боліло... Кротка, добра..., хороша...

Леся. Не хороша, погана я, безстыдна...

Зінько. Ні, ні... Неправда... Неправда ж, говорю вам! Ей — чиста, сьвята... То я — подлий..., безстыдний... Простіть же... Не сердьтесь. Ні? Не сердитесь?

Леся. Хиба я сердилась... Мені боляче тільки, Зінько...

Зінько. Подлий я... Ох, та й подлий же!

Леся. Ну, годі... Не треба... Не мучтесь... Годі, Зіню... (Сумно гладить його по голові). Я не сержусь... Уже пройшло... Нічого... (Павза).

Зінько (повертаючи до неї лице, тихо): Не „мучтесь“... Хм!... Ну, на що ви така добра? На що? Чом ви не схопитесь, не плюнете мені в пику, не обіллете мене вогнем обурення, гніву... „Не мучтесь“... Вона свою муку вже забула... Ви-ж убиваєте мене цею кротостю... У мене рука не підводить ся на вас... А я не хочу, щоб ви любили мене, недостойний я вашої любови, подлий я. Ось зараз, ось навіть у цю хвилину я думаю про Катрю, мене тягне до неї...

Леся (ледве чутно). Так ідіть...

Зінько (якийсь мент мовчить). „Так ідіть“... І більше нічого?... Ех!.. „Ідіть“... Не можу я йти, не можу... Чого я піду?.. Скучно мені буде з нею... Щось обірвалось... Чужа вона якась стала... І тягне, і відштовхує.. І до вас тягне, і від вас відштовхує...

Женитись на вас? Не сердьтесь, Лесю... Що тут?.. Церемонії смішні, ми ж все знаємо... На хутір? Ну, добре... Вчитись... Але-ж я, Лесю, хочу жити повно, широко... Я хочу чесно жити! Розумієте, що значить: чесно. Я хочу мати перед собою раз-у-раз, кожна хвилину, кожний мент життя цілком, і не яку небудь цілком, а таку, яка-б притягувала, усмоктувала у себе кожна мою думку, кожний рух моєї душі і тіла. Я хочу чути, що я — живу і чесно живу, що я не тільки корюся сліпому інстинкту життя, а сам творю життя, сам своїм „я“ утверждаю його, сам суну його вперед... А як це зробити? На хутір? Боюсь я, Лесю, боюсь, що втічу, що не видержу... Я не можу, моя натура не може жити одним розумом...

Лесю (гаряче). А я?.. А сім'я?.. Зіню!.. Слухайте... Я давно хочу вам сказати... Зіню! Я можу бути дужою... Я можу бути страшно дужою! Я вас оповію, обгорну вашу душу своєю любов'ю, я диханням своєї душі зогрію ваше серце і воно буде теж жити... Я... Ах, Зіню, ви ще не знаєте мене... Я все віддала вам, я вже віддала дівочий сором і сказала, перша сказала, що люблю вас... Ви сказали: „і більше нічого“. Ні, Зіню!.. Я буду битись за вас, я не віддам вас їй... Я можу бути дужою...

Зіню (милуючись нею). Правда?.. Я вас такою ще не бачив... Нова ви і гарна яка!.. Лесю, це — ви?

Лесю. Це я, Зіню, я, бо я люблю вас... Катря не любить вас, бо вона не кинула-б... Ні, ні..., не кажіть, дайте мені все сказати, хоч раз... Вона кинула вас, значить, вона... Зіню!.. Я не можу, не вмію всього сказати, але я навчусь, я все з собою зроблю для вас... (Обіймає й жагуче, палко цілує лице, очі, губи, голову, перебиваючи себе): Мій... Мій... Не віддам...

Зіню (злегка визволяючись). Лесю!.. Не треба... Лесю... Ну, за що?.. За що ви любите?! Не треба... Я — подлий... Як ви можете? І Катря і ви... Цього-ж не буває... Бачите, який я... Плюньте на мене, я часто брешу вам, лукавлю... Мені приємно, що мене дві люблять... Бачите, який я? І я обманюю обох... Лесю!.. Ах, у мене думки плутають ся!..

Лесю (пригортаючи його голову до своїх колін). Нічого... Неправда, ви не обманюєте... Нічого... Ви поїдете зо мною і все пройде... Тепер ви звикли до їх і вам здається важко відірватися, а там відвикните... Да? Зіню?... Поїдете? Наберете книжок, журналів, я ноти візьму... Там поле, небо широке... Тут

вас все дратує... І все одно вони не простять вам, будуть набрихувати на вас...

Зінько (піднімаючи голову). Не треба... ах, не треба, Лесю, цього... Ви-ж їх не знаєте... Тільки не цим доказуйте...

Леся (тихо). Правда... Я не буду... Не гарно... Ну, поїдете, Зіню?..

Зінько. На хутір?... Поле, небо широче... Спокій... Розв'язатись, покінчити зо всім і почати щось нове... Хм... Відвикну кажете?... Може... Не знаю... Може й справді тільки привичка..

Леся. А потім ми поїдемо собі за кордон... В Італію, до моря... Да?

Зінько. Боюсь я, Лесю... А що як я втічу?..

Леся. Ні!..

Зінько (посміхаючись). Не боїтесь?

Леся. Не боюсь. Я не пустю... Ні за що!..

Зінько. Прикуєте?

Леся. Любов'ю прикую... Я вірю... Вірю, Зіню. А віра гори пересуває...

Зінько. Да?.. А не думаєте ви, що... (В ідальню входить Остап, страшенно розфранчений. Зупиняється).

Остап (посміхаючись). Ох, pardon!.. Я, здається, так сказати, не в пору гость...

Леся (весело, трохи ніяково). Боже, яким він сьогодні франтом! Чого це ви так розфуфарились?

Остап. Вам подобається? Правда я сьогодні душончик?.. То тож бо й є... Ну, Зінько, ходім.

Зінько (здивовано). Куди?

Остап. Як то „куди“? Паспорти за кордон брать.

Леся (іронічно, уклоняючись йому). Бувайте здорові...

Остап (теж уклоняючись). Бувайте й ви... Ну, Зінько!

Зінько. Та чого так зразу?

Остап. Як „зразу“? Ти-ж учора сам казав, щоб сьогодні невідмінно іти... Чи, може, (подивляється на обох)... може вже ти з кимсь инчим поїдеш?

Леся. Може.

Остап (до неї). Ви щось, кроткая голубица, сьогодні якось... тее... чогось іменинами пахнете... Ну, Зінько!

Зінько. Та я, їй богу, не знаю... Ну, чого ми поїдемо, власне кажучи?

Остап. От туди к чорту! Та ти кажи: ідеш чи ні?

Леся. Він не поїде.

Остап. А вас я не питаю. Я знаю, що по вашому він не поїде... А як він? Ну, Зінько!

Зінько. Та це зараз іти за паспортами вже?

Остап. Фу, ти чорт! Та ти-ж уже одягнений. Значить, ти й сам зібрав ся?

Зінько. Ні, це я так... Треба роздягнутись... (Роздягається й кладе пальто і капелюх на стілець). Так, кажеш, за кордон? Що-ж ми там робитимем? І на які я гроші житиму там?

Остап. Ти, їй богу, ідіот! Я-ж тобі вже казав, що даю тобі одну свою тисячу. Ну, чого тобі ще?

Зінько. А ти як?

Остап. А я собі другу. Та то не твоє діло. Ти кажи: ідеш?

Леся. Та чого ви сердитесь так, Остапе?

Зінько. Я не розумію тебе: з якої речі ти даєш мені? Що тобі до мене? Як би я думав так, як ти, я-б і брату не дав би нічого...

Остап. Так мені хочеть ся. Ну, та... Слухай, Зінько, ти мені кажи: ти ідеш, чи ні?

Зінько. Підожди... Ну, добре... Що-ж я буду робить там?

Остап (сердито повертаючись). А ну тебе к чорту!

Зінько. Та підожди! Ну, чого-ж ти сердиш ся? Я не розумію...

Остап. „Чого сердиш ся“? Того, що ти — якась ганчірка, а не людина... Сьогодні він їде, завтра не їде, а після завтра знов щось... а що він буде робить, а чим він буде жить, а на що він буде їхать.

Зінько. Чекай, „ганчірка“. Ну, скажемо, я їду. Добре. Що я робитиму там, за кордоном. Чекай. Ти мені конкретно скажи. Мало того, що їдемо. Ну, приїжджаємо ми в Берлін, або в Париж... Добре. Наймаємо квартиру... Ну, а далі?

Остап. А далі... далі ти — просто ідіот!

Зінько. Лайка—не відповідь... Ти відповідай: Що я робитиму там? Яка ціль мого життя там? Для чого?

Остап. Для життя. От вся ціль.

Зінько. Я не розумію. Що-ж таке по твоєму це саме життя. Конкретно тільки, конкретно.

Остап. Це саме життя по моему в тому, щоб кожний

день у тебе сума твоїх приємних переживань була більша, ніж сума неприємних. От і все. До другого дня тобі нема діла. Клопочись про момент і не трать сил на приготування будучого, яке від тебе не залежить. Розумієш?

Зінько. А коли ці клопоти дають мені приємні переживання?

Остап. Твоє діло. Але потім будеш за їх розплачуватись, розплачуватись за те, що якась сила розметає твої пляни... Як хочеш. По поєму, не варто бити головою стінку в надії, що за стінкою, може, є клад... Ну, ідеш?

Зінько. Але ж скучно, Остапе, так... Може навіть веселіше розбити собі голову, ніж обкласти ватою душу і ходити замотаним у одні свої переживання момента. Скучно.

Остап. Ет! У тебе сім п'ятниць на неділі... Ти ідеш?

Зінько. Не знаю... Нічого я не знаю!.. Ах, як мені все це надокучило, остогиділо!.. Я сам собі гидкий, противний!..

Остап. Ти ідеш?

Леся. Чого ви причепились до його? „Ти ідеш? Ти ідеш?“ Ідьте собі!..

Остап (якийсь мент пильно мовчки дивиться на їх, потім, посміхається, маха рукою й говорить): Ну, будьте здорові!.. (повертається йти. Входить Олена Максимовна).

Ол. Макс. Куди це?... А франтом яким!.. Що це з тобою сьогодні?.. Дивіть ся на його: То цілий тиждень хуліганом якимсь тиняв ся по квартирі, а сьогодні гляньте на цю фігуру... Куди це ти? Сватать ся, може?

Остап. Ну, нема дурних... Коли я в силці не посватав ся, то тут уже і калачиком не заманите...

Ол. Макс. Та чого-ж ти так розукрасив ся?

Остап. Сьогодні, мілая мамаша, у мене день... ізящества, або, як сказати по українському, день... Хм! Як же по нашому „ізящество?“ От бачите і нема. Е, мамаша, ви-б там потурбовались, щоб наші молотобойці скоріше викували це слово... Бачите, який я, а назвати по своєму „по рідному“ й не можна... А правда, мамаша, я душончик?

Ол. Макс. О!.. Розумієть ся... Ти у мене красун... Самий первий... Куди-ж це ти намірив ся?

Остап. Ось тягнув Зінька за паспортами та, здаєть ся, йому прийдесть ся інші документи справлять.

О л. М а к с. Та - а к ?.. (пильно дивить ся на Зінька і Лесю. Зінько хмуро — задумливий). Ну, і добре. А ти все таки тягнеш його за кордон? Їхав би ти голубе. краще сам... Тобі треба спочинуть, поправить свої нерви, а він може й тут жить... Не тягни його...

О с т а п. Е х !.. Кури ви всі... Бувайте! (хутко виходить).

О л. М а к с. (смієть ся). Скажіть, який сокіл!.. Общипаний... Общипали його наші російські шуліки..., а він ще задаєть ся... (Пильно поглядає на Зінька. Вбігає Наталя, одягнена в пальто, шапочку і в кальошах).

Н а т а л я. Ну, слава богу. І де ви ходите, мамо? В кухні нема, в спальні нема...

О л. М а к с. (сміючись). От маєте!.. Що за претензії!.. Та чого прямо в кальошах приперлась?

Н а т а л я. Я на хвилину. Мамо! Можна на після завтра нашу квартиру на збірку? (Зінько підводить голову і дивить ся на Наталю).

О л. М а к с. На яку збірку?

Н а т а л я. Так, збірка.. Не велика, душ десять, дванадцять... На вечір. Да?.. Ну, скоро, мене ждуть...

О л. М а к с. (зтискуючи плечима). Знов якась збірка... Про мене... Можна. Тільки як заберуть вас...

З і н ь к о (хмуро). Коло нашої квартири вже, здаєть ся, стоять шпиги..

Н а т а л я. Єрунда!.. Для вас есдеків скрізь шпиги... Так, можна?

О л. М а к с. Ти таки хочеш за братами піти?

Н а т а л я (зневажливо кривлячи губи). За братами? Ні, я за братами не хочу йти... Дякую дуже...

З і н ь к о (криво посміхаючись). То-ж чого так?

Н а т а л я. Так. Сам знаєш... Ну, я йду. (Заклопотано поправляє шапочку, і вибігає).

О л. М а к с. (посміхаєть ся). Гаряча!.. Перегорить... Колись і ці так само горіли...

З і н ь к о (глухо). А тепер сидимо і держимо „ненужныя руки на порожней груді“

О л. М а к с. (серьозно і якомсь обережно). Чого „ненужныя руки“? Тоді там були нужні, а тепер у другому... Всякому своя пора... І вона перегорить, вийде заміж і стане на свою настоящу

дорогу... І ти жениш ся... і будеш нужний... І я колись з твоїм батьком бігала так, як Наталя, а тепер, бачиш, на кухні сижучу... (Навмисне заклопотано). Ох, я забалакалась, а там... (Пильно глянувши на обох, хутко виходить. Пауза. Леся задумливо дивить ся перед себе).

Зінько. „Перегорить“... А поки що вона ще горить... Дда-а... А я?... (Встає і починає ходити. Зупиняється). А не вже я вже перегорів?... Не вже справді пора думати про кухню, хутір..., курей?... Хм!.. Це — штука!.. Ох, який же я справді став кислий за цей тиждень... Надокучило все це... нитте моє... Ну, хутір, так хутір... За кордон, так за кордон... „Ганчірка“... Да! Я став проклятою паскудною, ганчіркою! (Підходить до Леся, сідає коло неї на підлозі). Леся!... Чого ви задумались?... Де-ж ваша віра ділась? І ви не вірите? Правда?..

Леся (тихо й не міняючи пози). Ні, я вірю...

Зінько. А чого-ж ви така?... Ну, поверніть ся до мене...

Леся (глибоко зітхає й повертається до його). Так... Ну?... Да я вірю...

Зінько (безсило). А я ні... Не вірю я, Леся... Заграйте щось... Добре?... А я буду сидіть оттак... Сумне, сумне що небудь... Добре?..

Леся нахилиється, цілує його в голову і мовчки виходить з їдальні. Зінько, не встаючи з підлоги, кладе голову на канапу й сидить. Леся в сусідній кімнаті грає. Пауза. Музика, приглушена доліта ридячими хвилями. Входить Ол. Макс... Зупиняється і якийсь мент дивить ся на Зінька; потім помалу підходить до його і нахилиється до голови йому.

Ол. Макс. Чого ти, сину, на підлозі? Встань...

Зінько. Підніма голову, озирається і слухняно, автоматично сідає.

Ол. Макс. (сідаючи поруч його). Що з тобою, Зіню?... І чого Леся там, а ти тут?

Зінько (зворушено). Нічого, мамо, нічого... Так... Вона пішла пограти... Музика розрихлює мені серце... А з його мамо, вироста ніжність... Мамочко!.. Яка може бути болюча ніжність!.. Які ми одинокі ходимо по землі, так багато нас, так близько ходимо один коло одного й такі одинокі... Ти не смієш ся з мене, з моєї сентиментальности?... Не треба, мамо, — це так рідко буває. А я зтомив ся...

Ол. Макс. Бог з тобою, чого-б я сміялась... І чи мені сміятись з того, над чим плачу я... Ну, та це... Да, сину, одинокі

ми... І багато нас і близько ми, а самотні... Ось ти коло мене, ти — син мій, а хіба я знаю твою душу? (Пауза. Леся грає).

Ол. Макс. Як гарно грає ця Леся... Ніжно, як вся вона сама... Ти не посварився з нею тут?

Зінько. Ні... Чого-ж би я сварився?..

Ол. Макс. Та так... Гарячий ти... Любить вона тебе безмежно..., ця Леся... (Пауза).

Ол. Макс. Безмежно... Якоюсь стародавньою любов'ю, від якої помірали... І вона може вмерти, як не знайде собі... з твого боку... Чуєш, Зіню?

Зінько. Чую.

Ол. Макс. А є що небудь?

Зінько. Не знаю, мамо... Здасться, є... Хороша вона така..., Чиста ніжна, як небо... голубе... Кличе мене на хутір до себе...

Ол. Макс. Ну?.. Поїдеш?..

Зінько. Не знаю, мамо... Хочеться мені покінчити з цим усім... Мабуть, поїду... Буде грати мені, буду вчитися... Все одно... Ех!.. Не знаю, мамочко, може поїду, а може, зараз візьму і піду... Ідіот же я...

Ол. Макс. Куди підеш? Не треба тобі нікуди йти... Їдь на хутір, женися на Лесі і все... Що там ще?.. Треба, Зіню... Треба тобі вже женитися...

Зінько. Треба?

Ол. Макс. Да, сину... Пора подумати, на які средства ми житимемо далі. Не цікаві ці думи, а треба, Зіню... У нас же вже нічого нема... Земля заложена й перезаложена. Не хотіла я тобі казати досі, — приходив недавно Могилянський і казав, що як не внесем процентів, то на цей раз не помилює вже... Що-ж тоді?.. А довги наші? Мошенники?

Зінько. Ну, ерунда! Виплатимо!

Ол. Макс. Чим? Остап... сам бачиш, куди він здатний, я — не можу. Наталка ще гімназії не скінчила... Один ти...

Зінько. Візьмусь за практику...

Ол. Макс. Ох, Зіню... „Улита їдетъ, когда то будетъ“...

Зінько. А! Ерунда!

Ол. Макс. Як би то ерунда... Можна правда, у Лесі позичить... Тільки як його позичиш, коли вона, поки не вийде заміж, не має права, на своє імущество?

Зінько. Хм!.. Виходить, треба женитись не на Лесі, а на праві позичить грошей?.. Орігiнально.

Ол. Макс. Зіню! Як тобі не сором?

Зінько. Що „сором“? Та, власне кажучи, як говорити вже правду, то мені може треба женитись на ній, бо в неї є хутір, земля, гроші. Правда?

Ол. Макс. На що, Зінько, цiнiзм? Вона тебе любить, ти її теж, от ви і женитесь. Як би цього не було, то ніякі хуторі не помогли-б нічого. На що видумувать?

Зінько. А все таки треба женитись?

Ол. Макс. Та звiсно треба. Треба по многим причинам. Треба тобі своє життє упорядочить, треба перестать мучить Лесю; два місяці, що вона живе у нас тут, вона мучить ся через тебе. Або кажи їй щось, або... Якийсь же кiнець треба... І средства наші тоже треба упорядочить. Повинен же ти про сімю подумать... Не можна-ж так.

Зінько. „Повинен“... І тут повинен?.. І тут обов'язок?. Куди-ж уже я, чортяка мене забери, утічу від цiх обов'язкiв, від цiх „треба“, від цiх насильникiв. Чого цi „треба“ з мене не впливають, чому я повинен коритись їм?.. Та не хочу я!

Ол. Макс. Мало чого ми не хочемо, а мусимо. Ти, може, й не хотiв у тюрму йти, а схопили й потаскали тебе...

Зінько. Так? Так і женитись вроді у тюрму йти. Мушу? Ну, вибачайте, мамо, з тюрмою я не міг боротись, а з цим ще можу.

Ол. Макс. Та ти здурiв? Хиба я рівняю тюрму з жінкою? По своїй же волі ти любиш Лесю?

Зінько. Та не по волі мушу женитись... А яка то любов з примусу? Та й не знаю, коли на те вже пішло, чи я справді люблю її... Хороша вона, тиха, кротка... А все таки „пушиста самочка“ і більше нічого. Може це для кого й добре, а я не знаю...

Ол. Макс. Як ти сказав? Самочка?

Зінько. Та то... Не важно...

Ол. Макс. Зінько! Що-ж ти хочеш, щоб до нас прийшли описувать нас, щоб скандал був, щоб... Ти хочеш цього?

Зінько. Зовсім я не хочу цього.

Ол. Макс. Ба хочеш. Хочеш, бо не хочеш ратувати. Якiсь капризи. Чого тобі треба? Хиба ти женитимеш ся з нелюбою? Що за примхи якiсь... Аж сердить, їй богу!

Зінько. Ах, мамо! „Сердить“. Вас усіх сердить, а мене ні? А чи ви подумали про те, як це для мене?.. От ви, мамо, чи ви подумали про те, для чого я це робитиму, чи можу я це робити, чи не роблю я цим мерзоти. Ви не думали цього, правда? А я вам скажу, коли хочете знати, що я не маю права робити цього, бо роблю це не від всієї душі, не від повного свого „я“, не в згоді з собою, а так якось... І як ви хочете, щоб я це робив з примусу? „Повинен“... Та не повинен я зовсім, відчепіть ся ви всі від мене! Знати я нічого не хочу. Ну, хай я — егоїст, подлий, все що хочете. Хай! Я їду з Остапом за кордон і все... Нічого я не знаю, не знаю і знати не хочу. Хай вас описують, хай... все... Я — егоїст, мерзота, ну, і годі. Годі! Хай. Не можу я. (Хапає пальто і одягається).

Ол. Макс. Зінько!, Заспокой ся...

Зінько. Я — спокійний!.. Да!.. Зовсім спокійний...

Ол. Макс. Куди-ж ти йдеш?

Зінько. Іду паспорт брать...

Ол. Макс. Подожди... (Входить Леся, широкими очима дивиться на Зінька).

Леся. Куди це ви, Зінько?

Зінько (понура-злісно, не дивлячись на неї). Паспорт брать... Бувайте здорові (хутко іде і через свою кімнату виходить).

Леся (безсило й глухо). Чого він?

Ол. Макс. А!.. Ідіот!

Леся. Чогось розсердився?

Он. Макс. Хиба йому довго? Якийсь прямо неможливий став за цей тиждень, як розійшовся з тими своїми... Прямо балакати з ним не можна...

Леся. Чого ж за паспортом?

Ол. Макс. А спитайте ви його... Говорив, що поїде до вас, про ніжність говорив і враз як опарило його... Схопився, одяг пальто і побіг... Прямо ідіот і більше нічого... (Леся тихо схилила голову на груди, й задумавшись стоїть. Ол. Макс. теж, дивлячись кудись у куток, не рушить ся).

Леся (глибоко зітхнувши, тихо). Треба їхати до дому...

Ол. Макс. (повертаючись до неї). Ну, чого там до дому? Чого вам спішить? Гостюйте... Скучно-ж там у вас... Одна там на тому хуторі...

Леся. Ні, треба їхати. Я й так загостювалась, третій місяць уже... Пора... (Двері в Зінькову кімнату по малу розчиняють ся і тихо входить Зінько. Підходить до канапи, якийсь мент понуро-задумливо стоїть, потім, злісно зітхнувши, лягає, заклавши руки за ший).

Ол. Макс. Та вже подождіть хоч до весни... А там і поїдемо... Може, й Зінько ще надумаеть ся й поїде з вами, все таки веселіше... Чого вам спішить? Чи вас там батьки ждуть, чи діти плачуть? Ні тих, ні тих нема, а значить, і тікати нема чого... (Леся мовчить).

Ол. Макс. У вас же тільки й близьких, що ми... Ну, й будьмо-ж такими...

Леся. Да... Тільки все таки треба... Треба...

Ол. Макс. А! Нічого там не треба... Ще поїдете.

Леся. Не могу, Олено Максимовно... Дуже вже поганую я стала... Тяжко мені... Не знаю, як буду тепер... Прямо не знаю...

Ол. Макс. (підходячи й обнімаючи її). А! Не думайте. Є у нас хороша приказка: „якось то буде“. Перемелеть ся, коржі будуть... Ходім, заграйте щось, розважитесь... Не треба думати... Ходім, Лесю...

(Тихо виходять обидві. Через якийсь мент чуєть ся музика, ніжна, тужлива, плачуча. Зінько схоплюєть ся й напружено слухає. Згуки то жигуче ридають, кричать, то безсило затихають і стогнуть сумно, безнадійно, то знов з обуренням, з гнівом рокоцуть, вимагають, кричать. Зінько, влившись руками в коліна, напружено слухає, потім помалу безсиліє, відкидаєть ся на спинку канапи й не рушить ся. Вмить, стріпнувшись, злісно бє кулаком себе по коліні, здавлює голову й застигає. Згуки тихі, вмоляючі крадуть ся й пливають по кімнаті. І знов Зінько безсило підводить голову, безсило якось напів лягає на канапі і лежить з мукою в лиці. Чуєть ся тихий дзвінок у снігах. Зінько не рушить ся. Музика плаче. Через якусь хвилину в двері Зінькової кімнати стукають).

Зінько (взяло підводячись). Ввійдіть! (Тихо входить Катря).

Зінько (схоплюючись). Боже!.. (Не рухаєть ся).

Катря (по малу, якось рівно підходячи до його, з болісною посмішкою, бліда). Дома?.. Думала, що не застану? (простягаючи йому руку). Ну? Як поживаєте?.. Не ждали?

Катря (помалу сідає на канапу і тихо, ніжно гладить йому голову, дивлячись на його глибокими, серйозними очима. Зінько падає коло неї на землі, припадає до колін і жадно, судорожно, як наплакана дитина, пригортаєть ся).

Зінько (жадно, судорожно обіймаючи, впиваючись в неї). Катре!.. Ох, Катре!.. (жадно цілує руки, плечі, лице, голову). Катре!..

Катря. Ждав мене?

Зінько. Ждав... Ох, всею душею ждав, всею кровю, всіми нервами, всім собою ждав. Ждав, Катре!.. Прийшла... Прийшла, щасте моє?

Катря (напружено й ніяково сміючись). А ти знаєш, чого я прийшла?

Зінько. Ні, ні, не треба, Катре, не треба, любач... Потім, потім... Я змучився, я так змучився, Катре, не треба, не говори... Дай, я буду дивитись так на тебе. Дай, хай моя вся душа всмоктує тебе в себе. Моя висхла, горяча душа. Катре!

Катря. Чого-ж ти боїшся?

Зінько. Не треба, не треба. Дай спочинуть коло тебе. Не говори...

Катря. Прийшла подивитись на тебе... що робиш, який тепер. Я виїжджала і цей тиждень не була в городі.. Ще нікого не бачила і прямо до тебе пішла.. Бачиш?.. А ти був, мабуть, у мене?.. (Зінько мовчить. Музика змовкає).

Катря. Приходив чи ні?

Зінько. Ні, не приходив...

Катря. Ні?.. Чого?

Зінько. „Чого“... Ти ще питаєш.

Катря. Не приходив, значить? Так я і думала... Що ж ти робив?

Зінько. Що?.. Мучився... Лежав оттут і слухав: ось буде дзвінок, шаги в снігах, очиняться двері і ввійде вона, моя Катря... Очинялись двері, а Катрі не було...

Катря. Виїжджала ж я...

Зінько. Ночі пролежував оттут, дивився в вікно і думав, думав, думав... Скільки я передумав тепер за цей час, скільки червей піднялось у мене в душі... Перше вони, мабуть, спали, а тепер всі гризуть, точять мозок, серце... Скоро вони прогризуть мене зовсім.

Катря (задумливо). Думав?.. Про що?

Зінько. Ех!.. „Про що“...

Катря. Про що ж? Про те...?

Зінько. Багато про що... Ну, та...

Катря. А з нашими бачився?.. Як тут? Нічого нового нема?

Зінько. Не знаю. Я нікого не бачив, і до мене ніхто не заходив...

Катря. Ну, а що ж ти робив? Про що ж ти думав?

Зінько. Про все, Катре. Ах, не треба говорити. Не треба, Катре!

Катря (ласкаво, але твердо). Ні, Зіню, треба. Я теж думала і теж багато... Знаєш, що я зробила за цей тиждень? Я взяла в руки свою душу і роздивилась їй близько-близько. І Зіню, скільки павутиння, пороху, сміття було на ній!.. Цілий тиждень чистила. А тепер прийшла до тебе... Знаєш чого?... (Зінько дивить ся на неї). Щоб взяти твою душу, придивитись до неї і теж почистити... А тоді взяти з собою... Чуєш: взяти! Я не віддам тебе.. Не хочу віддати тебе. Чуєш? Я того прийшла... Я не вірю тепер тому, що говорила, я почистила свою душу і вірю, що ти не такий. Тиж не можеш бути таким, яким став тепер, я ж знаю тебе. Ти не можеш „обійтись без людей“. Я — дурна, що злякалась цієї фрази. Тепер я не боюсь... Чуєш мене, мій любий, чуєш: не боюсь. Ти — не такий, ти не можеш обійтись без людей, без „ми“. Правда ж? Скажи... Ти ж думав про це?

Зінько. Не знаю. Противні міні люди...

Катря. Неправда ж!.. Ну, не говори так... Говори, дивлячись пильно в душу собі. Говори так, Зіню. Тільки так. — Ну, дивись і говори: правда ж неправда?

Зінько. Не... знаю... Ах, Катре, нічого я тепер не знаю. Не муч мене!..

Катря. Ні, буду мучить... Ти, говорю тобі, не можеш обійтись. Ти кажеш, мучив ся? Значить, обходитись тобі не легко?. Ну-да. Ти ж чесний, ти хочеш бути чесним з собою: як же ти можеш дивитись і не бачити своєї нечесности, брехні своєї. Та подивись ти: весь ти в людях, серед людей, через людей. Все, що на тобі, в тобі, круг тебе — все це люди. Візьмеш книжку, там людська думка, візьмеш хліба, — там людська енергія, візьмеш свою душу, — там людські слова, людський досвід... Кожний твій рух все одно від людей і для людей, як же ти можеш бути навмисне таким сліпим?

Зінько. І мого нічого не ма? Мого, чого нема ні в кого і нігде, а тільки в мене? Все не моє?

Катря. Твого в тебе тільки твоя. Як би тобі це сказати?.. ну, твоя комбінація не твого. Тільки! Все, з чого ти складаєш ся, то не твоє, а як ти складаєш ся — то твоє. Як же ти хочеш розірвати себе? Відними те, з чого ти складаєш ся і не

стане того, як ти складаєш ся. Ти злитий з людьми, ти — сам „ми“, ти — людина. Ах, Зіню, мій Зіню, мій здоровий, мій живий, мій дужий Зіню, не розбивай моєї віри в тебе, вона вже тріснула... Я не хочу, чуєш, не хочу ж я!

Зінько. Хиба ж я бю?.. Я — такий... Хиба я винен? Ти сама кажеш: так, таким способом я складений. Чим же я винен, що я не можу принести цю комбінацію, мою комбінацію в жертву цьому Молоху, цьому „ми“? Чим?

Катря. Так цей же Молох, це — ти, це я, це — всі „ми“?! Боже мій, як ти не розумієш?!

Зінько. Я розумію, Катре, я розумію. Тільки я не розумію, як я можу з ненавистю в одній руці простягати другу руку з поміччю. Я цього не можу зрозуміти! А ви силуете, і дуєте на мій вогонь ненависти, думаєте, що загасите. А він ще більшим стає. Не дуй, Катре... Не треба... Годі!...

Катря. Добре... Годі. (Сурово дивиться ся перед себе. Пауза. Знов чується музика).

Катря (задумливо не уважно). Хто це грає?

Зінько. Леся, мабуть.

Катря. Да. Ну, що вона?

Зінько. Нічого. (Пауза). Поїду мабуть з нею на хутір... (Пильно дивиться ся на Катрю).

Катря (неуважно). А, на хутір? (Живо подивившись на його). Так?

Зінько. На певне не знаю. Кличе вона.

Катря. Обручившись, розуміється, законним браком? Хе!

Зінько. Ну, ерунда!.. (Пауза. Встає й починає ходити. Зупиняється перед суровою Катрею). Фу, мерзота! Знаєш для чого я сказав це? Щоб ти приревнувала... Гадость я і більше нічого. І нікуди я з нею не поїду, не хочу їхати. Катре! Як чесно жити? Як...

Катря. Ти справді не ідеш з нею?

Зінько. Справді, Катре.

Катря. А вона кличе?

Зінько. А, ерунда то все. Покинь, нікуди я не поїду, не можу їхати, куди я поїду такий як раз? Що я робитиму? Мені треба якоря, треба мати при собі якор, який я завжди міг би кинуть, де хочу. А тепер я літаю по цьому ідіотському морю життя без глузду. От підхопила буря мене і я не знаю, на чому

мені зупинитись. Катре, як жити, як жити чесно, повно, найкраще? Як?

Катря (помалу повертаючи до його голсу і якийсь мент мовчки дивлячись на його). Як?.. Це ти питаєш? А ти забув уже наш гімн? Забув, Зінько? Забув, як сам називав це море не ідіотським, а великим, прекрасним, як збірився твердо дивитись в очі бурям і реготать... Памятаєш, ти говорив, що любиш реготать в бурю?

Зінько (понуро). Забув... (Ходить. Катря якийсь мент пильно дивиться на його, потім суворо щось думаючи дивить ся у бік. Музика чутніше).

Зінько (зупинившись, слухає, якось немов про себе). „Тихий ангел над землею“...

Катря. Що?..

Зінько. Так... (Знов почина ходить). Чогось вірші прийшли в голову... „Тихий ангел над землею“... Чиї це?..

Катря. Не знаю... (Глибоко втягує в себе повітря і з силою видихає). Ну, нічого. (В ідальню входить Остап; озирається і йде до Зінькової кімнати; стукає).

Зінько. Ввійдїть!

Остап (входячи і зобачивши Катрю). О, вибачайте, я думав, що ти сам. (Здоровкаєть ся з Катрею). Ну, серденько, паспорт береть ся, околודок казав, що днів через два матиму вже. Може, роздумав ся, то їдьмо? Разом брати скоріше буде... Га?

Катря (пильно). Куди це?

Остап. А от хочу однять у вас Зінька, тягну за кордон його.

Катря. Так? Чого-ж то? На віщо він вам здав ся?

Остап. Та так... Хочеть ся...

Катря. Ви ж, здаєть ся, не дуже любите тепер людську компанію, на скільки я зрозуміла вас із нашої останньої розмови.

Остап. Я люблю все то, що принятно мені, чи то людська компанія, чи компанія пляшки, чи сігара..., чи брат Зінько. Ну, mon frère Зінько?

Зінько. А, відчепись ти ради Бога, куди я там поїду з тобою? Якого чорта? В парижських кабачках сидіти?

Остап. Хиба не все одно де? Аби приємно. Во всякому разі краще, ніж в одиночній камері. (Бере стілець, зручно сідає і кача ногою).

Катря. У кожного свій смак і своє місце...

Остап (зв'ичливо схилиючись до неї). Св'ята істина, я теж так думаю. А через те і дозволяю собі тягнути Зінька туди, де краще... на мій смак, розуміть ся.

Катря. Хиба йому тут погано живеть ся?

Остап. Так мені здаєть ся. (Зінько понуро ходить).

Катря. А ви думаете, що дасте йому краще життє?

Остап. Думаю.

Катря. Хм!.. Інтересно... Чим-же?

Остап (серьозно і навіть трохи злісно). Чим?.. Свободою! Повною свободою від всяких пут, якими люди путають і себе і других. От чим!..

Катря (іронічно). Так? Ви маєте таку свободу?

Остап. Маю, не бійтеся. Я її добув довгими літами неволі.

Катря. Цікаво, хоч одним оком подивитись на неї.

Остап. Сліпі не можуть побачити сонця, хоч і схотять.

Катря. О?.. Я не можу, значить, побачити? А чого-ж Зінько може?

Остап. А того, що йому життє починає трошки розплющувать очі.

Зінько. А ти знаєш?

Остап. Так мені здаєть ся.

Зінько. Ну, то перехрестись лівою рукою... (Понуро ходить).

Остап. Розуміть ся, коли хотять бути сліпими, то тут і життє нічого не зробить. А мені згадуєть ся, що ти ще днів два три назад казав, що починаєш розплющувати очі... І про Молоха говорив, що давить тебе залізними руками. Чи ти це всім говориш для ради красного словця.

Зінько. Говорю те, що думаю.

Остап. О, само собою, без процесу в мозку говорити не можна...

Катря. Ну, а все таки, може-б, ви хоч трошки розплющили й мені очі... Он на Зінька це видно зробило вражіннє, що хотів за кордон їхать і, може, й поїде ще... Постарайтеся, може й я поїду... Чи я не можу видержать конкуренції з пляшкою пива?

Остап. Ні, чого-ж?... Всякому свій час... О, у мене програми максимум не має. У мене мінімум один.

Катря. Все одно, все одно... Будьте ласкаві.

Остап. Самий невеличкий мінімум. Коли хочете, я можу

сказати: „маючи на увазі“ і т. д. і т. д. я „требую“: не коверкай сам собі і другим природи, се-б-то, (коментарії до першого пункту): інстинкти, що піддержують радість життя, годуй, а що дають страдання, вбивай, заморюй. Але не берись заморювати в один мент те, що виростало віками. Це все.

Катря. Да а?.. — Нічого нового!.. І я так думаю.

Остап. Вибачайте, ви всі думаєте, може, й так, але робите інакше... О, не ображайтесь, — несвідомо робите... Позвольте дати вам маленьку ілюстрацію?

Катря. Прошу.

Остап. Історія з Зіньком. Він розказав нам все, не бійтесь, конспірації ми не порушимо... Чого ви хочете від його?

Зінько. Чи не міг би ти другу ілюстрацію знайти собі?

Остап. Нічого. На цьому видніше... Ви хочете, щоб він убив інстинкт свого „я“... Хм!.. Та ви знаєте, що це значить? Це значить випотрошить себе, бо це — найголовніший же інстинкт життя. Але це робите ви для „ми“, для інстинкту будучого. Ха-ха-ха!.. Їй богу, мені тепер від душі хочеться сміятися, коли чую ці казочки. Та хто справді робить для цього будучого? Та покажіть мені хоч одного самого „будучого“, який би думав про тих будучих людей, сидячи десь у камері? Нема! Ні один член вашої організації ніколи зовсім і не має на увазі тих будучих людей, а коли він бігає, ганяє, віддає свої сили цій роботі, то не через те, що комусь там в будучому, буде добре через це, що він їх має на увазі а того, що це піддержує його „я“! Значить все таки тільки інстинкт „я“. Але я хотів би знати, коли вже перестануть люди научать природу? От що я хотів би знати. „Ти, мовляв, помилилась, уклавши у нас такі сили, треба ось так“. І потіють над обученням природи і серйозні, підсліпуваті філософи, і жовтороті несерйозні хлопчики і стрижені дівчата, яких обідила красою природа. Всі вчать! Ха ха-ха!..

Катря (іронічно). Страшно смішно.

Остап. Їй богу, смішно. Ну, ви подумайте: для чого ви хочете сковеркати Зінька? Для піддержки інстинктів життя? Убиваючи найголовніший? Ви хочете випотрошить його?.. Нестетичний вид, повірте. Бачив я цих випотрошених і висхлих. Але вам таких і треба, вам людям гурту; вам нема діла до того, що він висох: „це його приватне життя“. Вам нема діла до його серця, до сміху, до слез. У вас тільки зароботна плата, проіз-

водство, кризи́си, революції, партії, організації. Бо це — гуртові, громадянські справи. А сміх, сльози, ласка, сум, поезія, це недостойно серйозних діячів.

Катря. Єрунду чешете!

Остап. Не єрунду. Повірте, що я багато бачив. Бачив я випотрошених, висхлих, заряджених теоріями, ці живі кістяки, у яких між ребрами замість серця, висить капітал Маркса. Та й ті навіть корились природі і „я“... Ха-ха-ха!.. В ссилці, наприклад... Було там декільки таких випотрошених. Перед ссилкою, ще навіть в дорозі, вони з зневагою плювали на своє „я“, підкидали його ногами, метали громи моралі на неморальних; а побули в ссилці кілька місяців і, голубчики мої, так почали гризтись за смердючих грязних якуток, що любому павіану соромно стало б...

Катря. При чому ж тут Зінькова історія?

Остап. Для анальогії. Не мечить на його громів і не по-трошіть його.

Катря. Вам так дуже жаль його?

Остап. Ні, мені неприємно дивитись. А я завжди відкидаю ногою, як мені щось неприємне лежить на дорозі. І йому це ражу. Тільки він не може. Я не злякав ся, що мене виженуть з гурту, і відпихнув ногою „царство будучого“, і йому це ражу. Будь свободним, будь вірним сином природи і відпихай ногою всі камінюки які кладуть тобі під ноги печальники людей. „Ти мусиш одіслать на кухню своє „я“ служити панам — „ми“, так вчать вони. „Ти мусиш любити, їсти, пити так, як люблять, пють їдять твої пани — „ми“ — вимагають вони. „Ти мусиш власними зубами відгризати маленькими й великими шматками своє серце і пхать його в ненаситну пащу панів — „ми“ — велять вони. Та з якої речі, спитаю вас? Хто ці „ми“? „Міліони“ ... Чудесно. Хай же ці „міліони“ навчать ся любити себе, себе любить, а не ближніх. Не вчіть їх любові до „ми“, а до „я“, тоді вони будуть мати те, чого їм треба. Ця любов до „ми“ є камінюка, яку ви кидаєте під ноги їм! Да! Камінюка! Для мене є одна тільки цінність: я. З якої ж речі я мушу любити те, що люблять всі? Через що для мене цінніша радість багатьох, ніж одна моя? Та хто знає, крім мене мої радощі? Хто може знати невловиму гру моїх переживань? Хто може оцінити всю вагу ледве помітного дріжання моєї душі? „Ми“? Це неповороткий,

грубий звір з недоладніми, прямолінійними переживаннями?
Ах, оставте!

Катря. Позвольте вас перервати: ви — декадент?

Остап. Я — я, і більше нічого, а ярлички можете чиплять, які хочете. Чи ви без ярличка не признаєте мене за людину?

Катря. Ні, можна й без ярличка... Тільки легче розібратись, з ким діло маєш. Скучно довго вислухувать такі цвілі, стародавні символ-віри.

Зінько. Ну, буде!.. Покиньмо цю розмову.

Остап. Можна... А ще цвіліщі символ-віри випотрошених... Ці інтелігентики, жалкі, маленькі, зависливі, заморені... „Робочий клас, представники пролетаріату“... Ха-ха-ха!.. Видряпують один одному очі і думають, що ведуть незрячих по путі праведних... А посьмій критично глянуть круг себе, зараз „недозрілий ум, буржуазність, хвостізм“ і всякі ці чисто випотрошені слова...

Катря (сердито). Та неправда ж!

Зінько (хмуро). Положим, це правда.

Остап (живіще, подивляючись на Зінька). Правда! Всякий живий чоловік, а не фанатик скаже, що правда. Всякій, хто хоче жити, буде тікати від вас, всякий, хто не випотрошив в собі найживішого інстинкту життя, той відпихне цю камінюку, це „ми“, яке ви шпурляете йому під ноги! Во ім'я чого б не творилось насильство, воно все одно є насильство!

Катря. Ви — анархіст?

Остап. Знов! Ви без ярличка не можете? Ні! Я — я, нікого я не вчу, не агітую, тільки себе; і ні бомб, ні проклямацій кидати не буду; хочу, — говорю, хочу, — мовчу.

Катря. Та ви ж зараз уже агітуєте Зінька!

Остап. Ні, я не агітую, я тільки говорю те, чому я навчив ся. Говорю, бо так хочу.

Катря. Та неправда ж! (Встаючи, гнівно). Агітуєте!

Зінько (роблено сміючись). Та хай агітує... Що правда, то правда.

Катря. Правда? Хиба правда коли небудь говорила устами хворих?

Остап. Хворих? А є правда здорових ще?..

Катря. Да! Є правда здорових!

Остап (іронічно посміхаючись). Правда „ми?“ Правда budouчого? Чули ми!

Катря. Ні, правда того самого „я“, за котре ви так дріжите, тільки не закутаного в ваші драні пелюшки, не відгороженого від життя, не хворого, а здорового „я!“ Неправда, що ми хочемо вбити „я“, неправда, бо ми не такі сліпі, як ті, що хочуть убити „ми“. Ми хочемо зробити „я“ великим, як „ми“, широким, як „ми“, дужим, як „ми“. Молох? Да, „ми“ є Молох, але великий, прекрасний Молох! І я хочу, щоб Зінько, щоб всякий ввійшов у його, щоб серце його стало таким великим, щоб, змогло, зуміло (а це не легко) вмістити в собі всі страдання і радощі цього Молоха. Да! Я хочу, щоб всі стали такими, щоб люди стали богами. Куди ви кличете Зінька, що обіщасте йому? Свободу? Широке, повне жите? О боже! Та коли він чесний, коли розум його не схоче позичать очей у сірка перед серцем, то він не зможе, шукаючи широкого життя, піти за вашою свободою, бо це є тюрма, тюрма серед шумного города. „Широкого життя“... Та що є ширшого, що є більшого від цього великого, могучого бога — Молоха? Жалке ваше „я“, без його, жалке, трусливе, брехливе. Не гордо стоїть воно віддалік, а трусливо ховаєть ся за свої маленькі переживаннячка і, як цуцик, краде з під столу цього самого Молоха крихти, які гризе потім у себе. І гордий: „це моє“. О, ці мені хворі, маленькі люди з своїми манюсенькими переживаннячками, з манюсенькими мозочками, з манюсенькими язвочками! Яка сила розплодилась їх тепер, які вони напундючені, як вони хочуть свої ці переживаннячка, манюсенькі, сіренькі зробити достойними уваги есіх. Ми маємо право на їх... Жалкі ви!

Остап (саркастично). Дякую, ви дуже ласкаві.

Катря. Я не про вас особисто. Я про тих, на яких ви, будете похожі. Я про тих, які хворістю своєю заражають других, про тих нещасних, які гордять ся своєю хворістю, про цих декадентиків про людей сумерок, похоронного дзвону, осіннього дощичку. Ух! Я не виношу їх, я не можу спокійно балакати про їх! Вся моя натура дріжить від гидування, наче я наступаю на червиву собаку. Фе! Всі ці знервовані буржуйчики, істеричні баршні, аристократи духа в лохмотях! Духовні босяки вони, хоч родом може й з аристократів! Вони зневажають „толпу“, вони знать не хочуть її страдань, вони знають одну цінність: „я“. Ах, ви!.. Так для чого-ж ви чипляете не себе вуаль ідеалу широкого, великого життя? Для чого? Для чого ви лижете і смаку-

ете тільки свої малесенькі, гнойні язвочки, які ви називаєте „страданнями поранкових душ?“ Чом ви бачите в „толпі“ тільки мленьке й погане? Чи у вас немає органів для воспріятія великого? Вам хочеть ся лизать, смакувать язви? Вам хочеть ся великих гнойних язв? Так ідіть у „толпу“, лижіть її язви вони великі! Спустіть ся з висот жалкої, бутафорської „самоти“ своєї і купайтесь у морі сліз... Воно широке! Коли ви любите смрад, то любіть же хоч великий смрад, ідіть туди, де смердить велике, соціальне страховище, що починає гнити. Коли ви любите черви, то любіть же хоч великі і покиньте свої маленькі, а полюбуйтесь червами „толпи народа“. Любіть же велике, коли говорите. Ех, ви! Велике!.. А що є більше „ми“, більше „Молоха“? Ну, скажіть мені! Скажіть... Не скажете! і не вбити хочемо ми „я“, говорю ще раз, а зробити його таким, щоб кожний рух, кожна радість, кожна мука, велика мука великого Молоха були його радістю і мукою! Богами — Молохом хочемо ми зробити людей! Ви кличете і я кличу, ви обіщаєте і я обіщаю. Ви кличете відгородити своє „я“ від людей, я кличу розчинить його двері і пустити вільного повітря. Не сентиментальної любови до ближніх хочу я, ні! не знищення себе, а вищої любови до себе до свого „я“, любови здорової, любови, яка любить сонце, ріст, боротьбу, любови сьмілої, відважної. Зроби свій мозок таким великим, щоб в йому помістив ся весь минулий досьвід людей, зроби своє серце таким широким, щоб ти міг плакати над страданнями тих, що були перед тобою, зроби все своє „я“ таким широким, як минуле й будуче, як вічність! Змож бути таким! Змож, старай ся быть таким! От якої любови до свого „я“ ми хочемо! Не в калюжці хвилини, моменту полоскати свою душу, а пустити її на великі хвилі великого моря вічності! От якої любови ми хочемо!..

Остап. „Вічність“... „Будучність“. Грандіозно, що й казати.. Красиво... Очень даже трогательно... Тільки..., тільки все-ж це тільки красиві фрази, а подивитись ближче, то всі-ж ви, як і ми грішні, полошетесь в поганеньких калюжках брехень, зависти, спльоток, розпусточки...

Катря. Да! Полощемось! Може й є правда в ваших словах і була-б вона правдою, як би у вас не атрофувались органи воспріятія великого. Да! Ми полощемось в калюжках, але бува і так, що ми впливаєм і в море, ми хитаємось на хвилях

і кричимо! Ви не чули? Буває, товаришу... Чи — то пак! вибачайте: добродію...

Остап (уклоняючись). Прошу.

Катря. Буває! Та ми хоч хочемо, ми хоч мозком обхоплюємо цю радість великого, а вам гордим, самотнім душам і цього не можна. От тут то й ріжниця! Вам хворим не місце серед здорового. Не тягніть же здорових, бо до їх посміхається життя, а до вас смерть!

Остап. Ну, то хто його зна, що до кого посміхається ся... А ви все таки боїтесь за Зінька? Да? Значить, всі ваші теорії не такі то вже приваблюючі? Хе!

Катря. Йому це краще знати... А я може й справді боюсь бо і здорові можуть заслабнути... А мені хочеться бачити його з нами, серед здорових, він — мій товариш. Правда, я й забула, для вас це слово — звук пустой, я знаю, ну, а мені багато говорить. Для вас Молох — страховище, а для мене прекрасний, великий бог, який дає мені мої радощі, мої, муки, життя моє. Для вас Молох — чужий, а для мене він рідний, бо я — сама Молох, сама жива частина його, а ви отброс його!

Остап (сухо встаючи). Ну, розмова знов починає ставати занадто інтимною... Бувайте здорові.

Катря. Чого ви? Образив вас образ? Бувайте здорові. (Остап виходить. Зінько ходить похмуро по кімнаті).

Зінько. Ти занадто різко балакала з ним. Йому, видно, було тяжко, що ти його хворим називала, він не любить, коли йому нагадують.

(Остап в ідальні зупиняється, потім нервово підходить до буфета, виймає пляшку й під ряд випиває три чарки. Постоявши понуро якийсь мент коло шафи, зривається з місця й рішуче виходить з ідальні).

Катря. А! Так і треба. Я жалію тільки тих хворих, яких можнавилічити. А тих безнадійних, що ще впіраються і розносять скрізь заразу, треба нищити. І ви подивіться на їх, з яким вони гордим видом ходять скрізь. Прямо модно стало бути істеріком, маняком, модно писати якісь вірші схожі на бред божевільного. І що мене більш усього дратує, дак це те, що вони несуть цю заразу в ту саму „толпу“, яку зневажають, їм потрібні її оплески, її гроші. Дратує те, що гнила частина, відживаюча заражає своїм гниїнем здорову частину людей, яка проти волі близько стоїть коло гнилятини! От що мене дратує! Гнийте собі буржуйчики, чорт вас, бери. Гнийте істеричні баришні й сту-

дентики, це неминуча доля всього негодного для життя, але геть від робочих, геть від тих, чиїм потом поливані ваші смердючі квітки гниїння!.. Геть від здорових, сильних, творящих життя! Ненавижу їх!.. А ти... Ти — здоровий, ти — сильний, як ти можеш без огиди нюхати смердюче повітря твого трупа-брата? Зінько! Мені-ж боляче це, ти-ж крутиш мені серце... (Дуже втягує повітря і з силою видихає).

Зінько. Хиба я слухаюсь його? Єрунда... Даремно ти гарячишся так.. Ніколи я не згожував ся з ним...

Катря. Ти підтакував йому.

Зінько. Там, де він правду казав, я підтакував, але взагалі я не можу згодитись з ним. І цілком згожуюсь я з тобою!..

Катря (живо підходячи до його). Да? Правда?

Зінько. Правда, Катре... Тільки... Я цілком згожуюсь я мушу згодитись, що я не можу без людей чесно сам жити. Твоя правда, але... я не згожуюсь за насильством, я не можу примирити цього.

Катря. Та де насильство?.. Ах, Зіню, ми весь час товчємось на одному і ти все таки не розумієш мене. Я не насильства над тобою хочу, я хочу, щоб твоє „я“ стало таким широким, що проглинуло-б твою ненависть до Василя, щоб вона потонула у йому, щоб ти сам зміг стати таким великим, як „ми“... Ось чого я хочу!

Зінько. Ти вперед не так казала. Ти казала „мусиш“.

Катря. Я не подумала. Ну, все одно, хочу я, щоб ти був таким широким. І от через це мені боляче було. І тепер боляче... Боляче, що ти не бачиш, не умієш ще бачити, де широке життя, що ти мій товариш, мій друг, мій любий, коханий не моїм життям будеш жити. Я, Зіню, не бачу більшого життя, як серед людей, я багато думала, я довго, Зіню, шукала теж, я теж хочу прожити своє життя найкраще. І я тепер знаю, що життя найбільше в тому, щоб бути самому найбагатчим, щоб багато давати і багато брати, щоб зуміти пронятись радістю твого знайомого і вміти вмістити в грудях радість і горе кожного... Люби себе, але люби вищою любовію, багатій, роздавай будь широким. Влізь в Молоха всею кровію своєю і розтопись у йому, і стань сам Молохом! Це Зіню, не фрази, а мій досвід добутий, може, не легко... Я тобі скажу. Наприклад, так: я колись страшно соромилась, боялась навіть людей, кожний незна-

йомий здавав ся мені чужим, навіть ворожим чогось і через те неприємним, поганим чужим... А тепер... якими вони мені здають ся знайомими, милими. Ідеш наприклад, по улиці, або їдеш у вагоні і дивиш ся: пики у їх серйозні, холодні, правда, але-ж я знаю тепер, що заговори з кожнім ласкаво і він тобі зразу потепліє, оживить ся, розбалакаєть ся і зовсім наче другий чоловік перед тобою... Ближчий, чимсь дуже рідний..., а часом і дуже хороший, я люблю тепер заговорювать з людьми... Скільки нового я узнаю!.. А ось... була я ще в Михайлівці... Боже! Зінько, які ці селяне милі, як діти, ну, просто, як діти, жалко прямо їх. Дивлять ся на тебе, як на щось сьвяте, вірять, як богу якомусь, жаліють ся, подають прошення... Я страшенно сміяла ся... Одна баба на чоловіка свого жаліла ся, що обижає... Да! Тебе згадувала!

Зінько (живо). Невже?

Катря. Да. „А де той веселий, гарний панич, що був у нас весною?“ питали мене.

Зінько. Невже памятають?

Катря. У — у! Видно, що вони тебе будуть памятать ще год двадцять і дітям розказуватимуть, аж поки ти легендою не станеш...

Зінько (радісно сьмієть ся). А є ще там один дядько..., забув, як його звать, такий з густими-густими якимись сірими бровами?

Катря. Пацун Микита?

Зінько. Да, да!

Катря. А як же! Є! Він у тебе закоханий, навіть більше... Комік страшний. Кажє: „я як послухав того панича, прийшов до дому, ліг на печі та й сказав собі: ну, тепер, отпускаєши раба твого, Владико“...

Зінько. Невже? (сьмієть ся). А він, знаєш, дуже цінна людина... Страшенно, видно, енергічний!

Катря. Є, там є один парубок, ти, мабуть його не знаєш: от буде молодчина!.. Розумний, бестія, живий, щирий... Я просто любовалась ним. Взагалі я страшенно задоволена, що поїхала... Буду тепер частіше їздить. Будем у двох їздить. Добре, Зінько?

Зінько. Да. А ти знаєш, що той район дуже легко взять в свої руки... Це-ж непочатий куток... Треба буде звернуть серйозну увагу на його. Я, наприклад, памятаю, що у нас було багато звязків з сусідніми селами...

Катря. Ми їх відшукаємо, правда? (Пригорта його до себе) Правда, мій хороший? Ти мій, да?.. Да: надавали мені ці селяне всяких паляниць, сала... Я не хотіла брать, так страшно образились: „а де-ж таки, щоб ви від нас так їхали! Отто, боже наш“. Насовали мені цілий мішок... Сміялась я страшно. Привезла. Дам тобі половину. Добре?

Зінько. Давай! Ну, а що в городі тепер?.. Да, ти-ж виїжджала... Скучив я, знаєш, якось... за цим, усим. Ідеш по улиці і так якось наче це не ти, а хтось инчий іде... Чудно якось навіть... А чую, що сили мої киплять в мені (В сінях дзвінок). Хочеть ся рухатись, сердитись, радіти... Ех!.. Катре, Катрусю.. Погано все це вийшло! Попав я в якийсь водоворот і не можу вибитись ні в той бік, ні в той... Держить якась сила на місці, крутуть мене на одній точці...

Катря. А ти напруж ся і впливи... Так сильно, дуже... зроби руками, ногами, всею душею! Да?..

Зінько. Не можу, не маю сил... Не пускає щось... (В двері стукають. Катря відходить від Зінька і сідає).

Абстракт. (Входячи, забачивши Катрю) А!.. От це добре, що ви тут... (здоровкаєть ся з Зіньком при чому пильно дивить ся на його).

Катря. Ви хіба шукали мене?

Абстракт (здоровкаючись з нею). Да... Я оце заходив до вас. Сказали, що приїхала і зараз пішла кудись... Чого ви спізнались?.. Ну, нічого, добре, що найшов вас, зараз підем на збірку... Ось тільки я передам товаришу постанову комітету... (іронічно ввічливо уклоняєть ся Зінькови).

Зінько (холодно). Прошу.

Абстракт (офіційно й іронічно). На внесену пропозицію одного з товаришів з приводу вашого відказу прийняти участь в визволенню тов. Василя, комітет призначив комісію пять чоловік, аби вислухати ваші пояснення в цій справі. Це мені доручено передати вам... Згожуетесь прийти на засідання цих пяти чоловік?

Зінько. Це, значить, на суд?

Абстракт. Це вже як вашій милості угодно розуміть... Чи ви може вважаєте незручним для себе прийти?

Зінько. Ні, я можу прийти. Коли це буде?

Абстракт. Завтра.

Катря. Та вже й призначили? Що за свинство! Я-ж прохала без мене не обговорювати цього питання!

Абстракт. Ми вас ждали, шановна товаришко, але ви зволили спізнитись... Справа серйозна.

Катря. А хто в цій комісії?

Абстракт. Василь Федорович, ви, я, Буць і Калатало...

Зінько. Де це буде?

Абстракт. А от квартири ми ще не маємо. (Єхидно) Може б ви були так ласкаві дали свою квартиру? Вона страшенно зручна.

Катря. Що за дурниця! квартиру знайдемо.

Зінько. Ні, чого-ж?.. Я можу дати квартиру. Прошу. В якій годині завтра?

Абстракт. Ви дуже ласкаві... Завтра о сьомій годині вечора.

Зінько. Буде суд. Хе!.. Ви вже очевидно зробили все можливе, щоб приготувати ґрунт для своєї злості, товаришу? Да?

Абстракт (уклоняючись). Да, я все зробив, щоб винищити деморалізацію в нашій організації. Сподіваюсь, що моя робота й без мене має ґрунт.

Зінько. Значить, ви обвинувачуєте мене в деморалізації?

Абстракт. Завтра почуєте.

Зінько. Ви зараз сказали. І ви маєте право так говорити, маєте докази кидати мені в лице таке обвинувачене? Да?

Абстракт. Завтра почуєте і побачите. Ходітьте, товаришко. Так, значить, завтра у вас?

Зінько (гнівно). А ви знаєте, товаришу, що за одне вже виставляння такого обвинуваченого роблять інсінаторам? Га?

Катря. Зінько, годі, завтра вяснить ся.

Зінько. Ні! Що годі? Як так годі?! Яке він має право? Нахальство! Являється до мене, в мою хату якийсь тіп і шпурхає мені грязюкою в лице! Чи докаже він, чи ні, а образа є!

Абстракт. Перш усього, я не „якийсь тіп“, а офіціальний представник тої організації до якої і ви ще, на великий жаль, досі належите. Друге: раз ви докажете свою невинність, то вся „грязюка“, як ви кажете, не пада на вас... Ходітьте, товаришко.

Катря. Зараз. Ідіть, я прийду.

Абстракт. Не можна. Ходім разом, ми й так спізнались уже...

Зінько. Ідіть, Катре, а то й вас будуть судить за деморалізацію.

Катря (дуже втягує в себе повітре і з силою видихає. Встає). Ну, ходім! Я ще може, сьогодні зайду...

Зінько (до неї). Та подождіть... Я ще хочу сказати вам щось...

Катря. Не можу... Я ще сьогодні, або завтра прийду раніше перед збіркою... Бувайте здорові (протяга йому руку). Треба йти зараз...

Зінько (задержуючи її). Та що треба? Подождіть...

Абстракт. Ми уже спізнались, товаришко. Я іду (виходить).

Катря. Я сьогодні або завтра прийду перед збіркою.

Зінько. А зараз остатись не хочете? Молох тягне?

Катря. Да, Зінько, Молох... Треба, Зіню, йти... Ну, пусти, піду я...

Зінько (пускаючи її руку). Проклятий Молох! О, проклятий!..

Катря (виходячи, обертаючись). Великий, а не проклятий! Я прийду!

Зінько. Проклятий!!.. (Підходить до канапи, злісно, з одчаєм впиваєть ся руками в волосся і падає лицем у низ наканапу).

Завіса.

РОЗДІЛ ІІІ.

Обстановка та сама.

Вечір. В ідальні: на канапі сидить Леся і сумно дивить ся кудись у бік Остап у косоворотці, без пояса і в пантофлях ходить по кімнаті. Олена Максимовна коло столу, на якому стоїть самовар, розставляє шклянки і т. и. Зінько посередині піднімає за задню ніжку стілець.

Зінько. А колись, у гімназії піднімав дуже легко... (силкуєть ся). От свинство!.. А ну, ти, Остапе, піднімеш? (лице йому напружене, руки нервові, голос роблено-безпечний і веселий навіть).

Остап (хмуро). Відчепись.

Зінько. Не підніму... А так (поверта стілець) підніму... Ох!.. Чуть не впустив!.. Ха-ха-ха! (без причини, піднято сьмієть ся).

Остап (підходить до шафи й наливає з пляшки). Ви ж, мамо, не забудьте мені на дорогу хоч з пляшечку „для внутреннього употреблення“...

Ол. Макс. А якже! От так візьму і накладу повен чемодан... Щоб здох десь на дорозі... Та годі тобі пити!

Остап. А, мамаша!.. Для чого хвилюватись, коли ніякого вітру нема? Ну, здохну... Що-ж з того? А хто не здохне? Ті, що не пють? Ах, „оставьте, не лукавьте“..

Ол. Макс. Та це-ж для твого здоров'я отрута! Якого-ж біса тоді й закордон їхать? Здохнути можеш і тут.

Остап. А я, мамаша, комфортабельно хочу, по загранишному... Ну, не лякайтесь, помру тут... А не все одно, чи через десять год, чи через тиждень? Какой пустяк!.. Їй богу, ви страшенні всі профани, аж сьмішно: „не пий, це — отрута“... Позвольте вас спитать: отрута ця дає мені приемність? Дає. Ну?.. Чого-ж страх? Того, що називається отрутою? А, какой пустяк! Хай собі чим хоче називається, а коли вона мені підтягує мої струни, значить, вона бажана мені. Ні, серьезно, мамаша, покладіть у чемоданчик. А то я все одно десь на станції куплю.

Ол. Макс. Можеш собі купувати. Самоубийство легше, ніж убийство...

Зінько (піднімаючи стільця). Хто його зна, мамо! Як для кого...

Ол. Макс. (сердито). Для мене! Та не крути ти ради бога цім стільцем, ще комусь голову розібеш. Найшов роботу.

Зінько. Ну—да, це тепер моя робота. Що-ж мені більше рсбить?

Ол. Макс. (різко). Не робить дурниць, а діло. Не якісь там судебні комедії учинять, а за практику братись, людей лічити... Коли хочеш уже знать!..

Зінько. Нічого, учинимо комедію, а потім і за практику... (Раптом прислухається). Здається, дзвінок? (Всі слухають). Ні, мені почулось... А потім і за практику... Будем лічить... Спершу врачу ісціли ся сам...

Ол. Макс. Да, це тобі не завадило-б.

Зінько (напружено весело). Правда, мамо? І я так говорю... І всі ми так говоримо, а не сціляєм ся... І це нам вадить...

Остап. А може хворому бути краще, звідки ви знаєте? Чого це така привілегія здоровим? Коміки!

Зінько. Ні, я дякую. Я все таки хочу бути здоровим.

Ол. Макс. Скільки кажешб уде їх, ціх суддів твоїх? Пять?
Пять приборів, значить?

Зінько. Ні більше суддів... Да, пять... Та для наших... раз,
два, три, чотири... Мені.. Значить, усього десять...

Остап. А за прокурора хто буде? Катря?

Зінько. Не знаю, побачимо.

Остап. Вона підходить до цієї ролі.

Зінько (дивлячись на годинника неуважно). Не знаю...
хто його зна.. Уже пів до сьомої...

Ол. Макс. Ах, як би вони були такі розумні та виключи-
ли тебе, я б велике спасибі сказала їм. Може-б за роботу
взяв ся.

Зінько. Ну, мамо, у вас це вже починає виходити серйозно.

Ол. Макс. Да, вже серйозно. До якої-ж пори жартувать?
Треба діло робить.

Зінько (крикливо). А ви дивились мені в душу? Ви ба-
чили, що я не хочу роботи, діла? Дайте мені цієї роботи її, дай-
те. Я хочу її, дайте!

Ол. Макс. Лічи людей, от тобі робота.

Зінько. І получай гонорар? Да? Зробись таким, як ти-
сячі наших лікарів? Женись, найми квартиру лічи і, виробляй не
меньше стількох тисяч у год? Правда? Ах, так не можу-ж
я так! Не можу мамо, хоч би й хотів. Я можу тільки весь
віддатись роботі, я можу тільки цілком жити тим життям, яке
виберу. Ви-ж знаєте мене, чого-ж ще ви мучите мене?

Ол. Макс. Ні, я тебе тепер не знаю.

Зінько. Не знаєте?.. Да, я й сам себе тепер не знаю...
Я тільки памятаю себе. (Пауза). Я тепер нагадую собі одного
хворого, який колись був дуже розумною й творчою людиною,
а потім заслаб і став ідіотом... Тільки память зосталась... Поду-
мать тільки: Памятати, що ти був, памятати, що ти робив,
хотіти бути тим і... не могли... Нема! Тиць туди — нема! тиць
сюди — нема!.. Да, можна від одного цього зробитись ідіотом...

Ол. Макс. Ти й без цього скоро ним зробиш ся.

Остап. Мамаша сьогодні в поганому гуморі...

Ол. Макс. Зате ви всі в доброму.

Зінько (задумливо). Да, ми в доброму... (Стріпуєть ся,
прислухаєть ся). Звонять?

Ол. Макс. (сердито). „Звонять, звонять?“ Ніхто не звонить.

Зінько (дратуючись). Та чого-ж ви сердитесь? Чого нервуватись? Ну, не звонять, то й не звонять... Нерозумію!..

Ол. Макс. (хмуро). Сам би поменьше нервував ся.

Леся (встаючи й підходячи до Зінька й беручи його під руку). Ходіте, Зінько, до вас... Поговоримо собі.

Зінько (машинально йдучи за Лесею). Чогось цілий день... Наче мені це приємно.

Ол. Макс. (хмуро мовчить).

Леся. Ходім, Зінько, ходім... (Веде його в його кімнату й, садовлячи на канапу, сідає поруч).

Зінько. Кумедно, їй богу: наче я навмисне все це роблю.

Леся. Ну, годі. Олена Максимовна сьогодні не в настрою. Ваш суд скоро прийде?

Зінько. Не знаю... Скоро.

Леся. Катря теж буде?

Зінько. Да... Якесь навмисне, уперте небажанне зрозуміть тебе! Замість того, щоб допомогти, тут ще свої... Я знаю, чого вона хоче, я знаю, чого вона сердить ся... (Остап, посвистуючи, входить. Ол. Макс. понуро задумливо сідає й сидить)...

Зінько. Якесь уперте настоювання на своєму... І ні крихти уваги до тебе, ні крихти... Фу, як я зтомив ся, як зтомив ся!... (безсиліє).

Леся. Заспокойтесь (гладить йому руку). Ви дуже хвилюєтесь, ждучи цього суда...

Зінько (апатично). Ах, що там! Чого мені хвилюватись?..

Леся. А як ви думаєте, Зінько, вони вас осудять чи оправдають?..

Зінько (так же апатично). Не знаю... Мабуть, осудять...

Леся. А що ви тоді?..

Зінько (так же). Що небудь...

Леся. Поїдете з Остапом?

Зінько. З Остапом...

Леся. Та ви ж не слухаєте, що я кажу...

Зінько (тим же тоном). Ні, слухаю.

Леся. Чого-ж ви поїдете з Остапом? (Зінько мовчить).

Леся. Та неправда-ж... Ви з ним не поїдете? Да? Зінько?.. Ви чуєте мене, Зінько?.. (бере й злегка трусить його).

Зінько. Чую, Лесю.

Леся. Ви не поїдете? Ні?

Зінько. Ні...

Леся. Ну, от бачите... Поїдемо на хутір, Зіню. Поїдемо, хороший... Там все пройде... Я ж не можу дивитись на вас... такого... Там пройде... Поживете, заспокоїтесь... А я вам буду грать. Ви-ж так любите музику, буду всю свою душу на звуках посылати вам... І ваша душа стане ніжною, доброю... Добре, Зінько?

Зінько. Добре...

Леся. Правда?.. Це серйозно, Зінько? Да?

Зінько (апатично). Може й серйозно... Зтомився я...

Леся (пускаючи його руку, сумно). Ні не серйозно ви... (горяче раптом). Ну, чим же чим я можу... Ах, Зіню... (відвертається і тихо плаче).

Зінько (стурбовано). Лесю... Не треба... Плюньте на мене...

Леся. Я... нічого... Зараз... Це так...

Зінько (глибоко зітхаючи, якимсь рівним, понурим голосом). Як паралітик: все бачу, все чую, почуваю, розумію і не можу навіть рухнутись..., не можу... Ідіотство...

Леся (хапаючи знов його за руку). Поїдемо, Зіню! Поїдемо!..

Зінько (вяло). Куди?

Леся. На хутір!

Зінько (так же). Чого, Лесю? (В сінях дзвінок).

Леся (помалу, безсило випускаючи руку). Чого?.. Ну, не треба... Тепер уже не треба... Була я досі... (чути сльози в голосі; відвертається. В двері стукають. Леся хутко витира очі).

Зінько (мляво). Ввійдіть!

Катря (входячи жвава, весела, бадьора, здоровкається). Вчора не могла прийти, справа була... Ви, мабуть ждали?.. Ну, як ся маєте? (Леся, поздоровкавшись, зараз же виходить, іде в їдальню і щось шопоче Ол. Макс., хитаючи головою на Зінькову кімнату. Виходить).

Зінько (відповідаючи Катрі, апатично). Да, я вчора ждав вас... І сьогодні думав, що прийдете... Ну, все одно...

Катря. Чого-ж ви такий кислий?..

Зінько. Ні, я не кислий...

Катря. А солоний? Да?.. Ех, ви... Ну, що з вами? Кажіть. (Ол. Макс. після Лесі зараз же встає і підійшовши до Зінькової кімнати, стукає в двері).

Зінько. Можна!

Ол. Макс. (не входячи, на порозі). Зінько, на хвилинку!

Зінько (мляво підводить ся і виходить в ідальню).

Ол. Макс. Значить, ви тепер самі вже будете?

Зінько. Да, самі... А на случай поліція — „гості“ значить. Словом, як умовлено... Ну, все...

Ол. Макс. (сурово). Підожди... Ти знаєш, що Леся завтра їде від нас?

Зінько (зтомлено). Знаю.

Ол. Макс. Ну?..

Зінько. Що-ж „ну?“

Ол. Макс. Хай їде?

Зінько. Як хоче, хай їде...

Ол. Макс. А тобі байдуже?.. Тобі байдуже, що нас будуть описувать, що сам ти... Зінько!.. Послухай ся мене: жени ся на Лесі... Вона-ж ідеальна жена... Я просто дріжу вся, я боюсь, що ти випустиш своє щасте. Щасте в сімі, Зінько, в сімі!.. Послухай ся мене..

Зінько. Не знаю, мамо.

Ол. Макс. Що ти не знаєш?

Зінько. Так...

Ол. Макс. Що „так“... Чого ти не знаєш?.. Та говори-ж! Чого стоїш істуканом якимсь?

Зінько (повертаєть ся). Ну, мені треба йти... Ми самі все зробимо...

Ол. Макс. (сердито). Та підожди! Встигнеш ще... Ти говори: хай їде Леся?

Зінько (трохи роздратовано). Ах, що вам треба від мене!.. Хай їде, хай застаєть ся... Хиба я знаю... (їде до себе. Ол. Макс. постоявши якийсь час виходить з ідальні).

Катря (перепиняючи Зінька, бере його за плечі, поверта до себе і пильно дивить ся в лице).

Зінько (мляво). Ну? Та що буде? (сідає на канапу).

Катря (сідаючи коло його). Що з вами, Зінько?

Зінько. Нічого... Що-ж зо мною?

Катря. Що з ним? Та хиба це ви?..

Зінько. А хто-ж?

Катря. Та що з вами?! А я йшла до його з такою радістю..., так скучила за ним...

Зінько. Чого-ж тут радіти?.. Що комедія буде?.. Радости мало..

Катря. Яка комедія?

Зінько. „Яка“... Суд же цей... (апатично). Ну, для чого він?.. Все одно-ж я уже не в організації... Поглузувати?.. Поєхидничати?.. Неблагогородно...

Катря. Хто-ж винен, що ви не в організації?

Зінько. А!.. Все одно... Ну, хай я винен... Хиба це важно?.. Для чого комедія?..

Катря. Це, Зінько, не комедія... Без цього не можна... А як і комедія, то краще обійтись комедією, ніж трагедією...

Зінько. Ну, мені все одно... Хай собі..

Катря. Та що з вами? Зінько! (бере його за плечі, поверта до себе і зтрусює). Ну?.. Ну, посміхнись... Чуєш?.. Ну?.. Так... Ну, ще більше... Зінько... Фу, калоша яка!

Зінько. Зтомився я, Катре...

Катря (гладячи його по голові). Бідний... Та чого-ж зтомився?.. Тяжко так? Да?

Зінько. Да, Катре... Попав на мертву точку...

Катря. А, дурниця! Вистрибнеш!.. Напнись тільки добре... Чуєш... Дай руку, я поможу... Давай!.. (бере його за руку).

Зінько (слабо посміхаючись). Ти не допоможеш... Навпаки...

Катря. Навпаки?

Зінько. Да, Катре... Я всю ніч і цілий день сьогодні думав над тим, що ти вчора казала... Твоя правда, я з тобою згожуюсь, але те, що ти говориш не є те, що говорять всі... Всім треба жертви з мого „я“, жертва для „ми“... Та сьогодні вони це ясно скажуть.. Не всі так думають, як ти...

Катря. А ти сам як думаєш? А коли ти так любиш своє „я“, то чом же ти не любиш його так, щоб не боятись того, що скажуть всі, чом ти бачиш в цих „усіх“ тільки те, що неприємне для твого „я“, а хорошого не бачиш? Ех, ти!.. Не можеш ти бачити радощів життя!.. Та ні, вибач мені, прости Зіню, я не хочу думати, що ти такий, як ці наші доморощені песімісти... Це я так собі... Ти-ж — здоровий, а, значить, радість життя можеш бачить... І ти будеш бачить... Їй богу... Це все пройде... Ти будеш робить, будемо їздить, ходить на зібрання, будеш занімать ся практикою, будемо читать, любить, сьміять ся, плакать, гніватись... Будем жить, Зіню!.. Будем! Це все ерунда.

Це пройде. Да, да!.. Що справді!.. Не годить ся! А тим паче нам, Українцям, уже зовсім не годить ся іти по стопам хворих. Ми — молоді, ми — свіжі, ми тільки вступаємо в житте, ми тільки збираєм ся дати йому щось своє... і дамо йому ті самі хвороби, що вже є у других? А, та що за ерунда! Ми повинні дати нове, чуеш, ми нову цінність повинні дати сьвіту! Для цього тільки й варто бути Українцем. А для цього треба бути, Зіню, здоровими, дужими, відважними! Зіню, треба бути живими! Чуеш?

Зінько. Все одно... Що таке нова цінність?.. Все йде, все минає...

Катря (гнівно). А! Мовчи краще! Мовчи з своєю дешевою, пошлою філософією... „Все йде, все минає... Все нікчемне, для чого жить, що таке цінність“... Ну, к чому це? К чому цей старенький, заялозяний, паганенький песімізм?.. Остав його для розчарованих панночок, для декадентиків, їм це до лица... А тобі... Фу, Зінько! Їй богу, мені сором було-б за себе, як би я сказала так... Я-б себе не поважала просто... Глупо-ж це! Живеш на сьвітї? Ну, так живи-ж коли так, жадно живи, глитай життя рвись за ним, купайсь у йому, плач, сьмійся, кричи... А не можеш, питаеш для чого жить, ну, так будь же чесним, застрілись, утопись, іди собі від цього життя, яке тобі ніби надокучило... Годї, кокетничати песімізмами, нема дурних, щоб вірити... А!.. скучно навіть говорить про це! (Зінько мовчить).

Катря. Ну, годї... Побалакаємо про друге... Та не сиди ти такий, може, останній раз бачимось... (Зінько дивить ся на неї). Я йшла до його з такою повною душею, а він...

Зінько. Чого останній раз бачимось?

Катря. Може, я кажу... Сьогодні йдемо до тюрми, сьогодні Василь тікає.

Зінько. Сьогодні?

Катря. Да... І я йду. Замість тебе...

Зінько. Так?.. Хм!.. (Встає й починає твердо ходити по кімнатї). Он як?.. Дда!..

Катря. Думала, побалакаю з ним від душі... Все скажу... Було багато думок, а тепер.. Ех, Зінько, як зараз жадно я хочу жити!.. Ух! Повна душа жадности! Радісної, сильної!.. Жалкий твій Остап... Да, я, може, рідко думаю про те, що роблю для других... А зараз. Зараз, дя, я почуваю, що живу для других...

Момент, один момент, завтра може не буде мене, може, все по старому буде, а сьогодні зараз, я люблю цих людей, люблю жадно, страшно, Зіню, і я дякую за цей момент життя... дякую!

Зінько (злісно, іронічно). Значить, мене фактично вже не щитають товаришом? А комедія все таки буде? Хм!

Катря. А! Покинь! Хто не щитає товаришом? Що ти вигадуєш?

Зінько. Всі, хто-ж... Мені, розумієть ся, наплювать, хай... Тільки злить те, що ще знущать ся хотять... Суд..., прокурор... К чорту... Не щитаєте товаришом і не треба, так благородно-ж хоч зробіть це...

Катря. Зінько!.. Коли ти хочеш зо мною балакать сьогодні, іменно сьогодні, то обдумуй свої слова. Тобі серьозно наплювать на суд? (Зінько мовчить).

Катря. Ну, говори!.. Мовчиш?.. Я тобі не хочу вірять...

Зінько. Та розумієть ся, мене не щитають товаришом... Це-ж видно, нікто до мене не заходить, про справи я нічого не знаю, на улиці зустрічаючись, ледве дивлять ся...

Катря. Та хто ж винен? Ти-ж сам не хочеш!

Зінько. „Сам, сам“... Ви все тепер будете валить на мене... Знаю я вашу манеру... Ну, та нічого... Тільки, будь ласка, що робите, то робіть скоріще... Мені надокучило це... Чом вони не сходять ся?.. Пора вже (дивить ся на годинник). Сім годин... Правду возстановлять, наказывать порокъ!..

Катря. Ти сьогодні неможливий!.. З тобою просто важко балакать.

Зінько. Я знаю... О, зо мною все дуже важко... А от спасете Василя і буде дуже легко... А мене ізженете... Тоді все вже буде добре.. Хм!

Катря. Ти може ще хочеш полаятись зо мною сьогодні?

Зінько. Ні з ким я не хочу лаятись!.. Дайте мені спокій! Дайте мені ради самого чорта спокій!.. Більше нічого!.. (Дзвінок. Зінько швидко виходить в сіни і через який мент вертаєть ся з Буцем і Калаталом. Здоровкають ся. Всім якось ніяково. Калатало занадто живо посьміхаєть ся до Катрі).

Буць (зараз до Калатала). Ви, Калатало, ні чорта не понімаєте... Понімаєте ви це чи ні?

Калатало (швидко, заклопотано, поспішаючи). Ну, це ви той... це ви самі не понімаєте... Я вам розскажу... Слухайте...

За правою стіною буде рівчак... Я знаю цей рівчак. Ще колись, як сидів Самійло, я приходив до тюрми і ховав ся там... От штука, я вам скажу, була. Понімаєте, чуть було не забрали.. Я, понімаєте, був набрав з собою літератури і той...

Буць. Та подождіть... Я вам говорю: ви ні чорта не понімаєте. Що з того, що рівчак? Чортовиня і більше нічого получаєть ся... Тут не в рівчаку діло, а в тому, щоб... ну, щоб ви меньче балакали... Ет!

Катря. Ну, ми Калаталі завяжемо рота.

Калатало (серьозно, заклопотано). Подождіть. Що рівчак? Та в рівчак можуть сісти троє... Там, як добре вибрати місце, так і в день можна... Я знаю... Тоді, я, наприклад, просидів до самого вечора... Не можна-ж так... Така славна позиція і на неї так мало уваги...

Катря. Ну, й добре. Значить, ви і будете сидіти собі в рівчаку.

Буць. Ет!.. В рівчаку... (Глянувши на Зінька, рішуче): Зінько! Та годі вам дурака валять, що справді! Ходіть з нами сьогодні. Ну, покорячилися собі трохи і чорт з ним... А то, їй богу, провалимося усі...

Зінько (холодно). Ви, здаєть ся, прийшли судить мене?.. А коли хочете лаятись, то прошу не звертатись до мене..

Буць. Ну, вже образив ся... От чортовиня!

Калатало (поспішно до Зінька). Серьозно, Зінько... Тут бачите, справа стоїть дуже кепсько... „Судить“... Що там судить?.. Хіба ми не товариші?.. Йй богу!.. А то ми, знаєте, той!.. Ми то плян зняли і все розміркували, а все таки треба-б чоловіка, котрий на місці все... Я, наприклад, рівчак той добре знаю, а инче все якось собі уявляю невиразно... Я, розумієть ся, могу...

Буць. Ех! Трухляві поставали які люди!.. Соку нема... От що! Як би був сік, так пішов би..., бо руки чесались би... Не понімають, як жить.

Зінько. А ви понімаєте?

Буць. Та звісно, що понімаю. Вже труса не празнував би як... як хтось инчий...

Катря. Ну, годі. Що там балакать. Ми не того сюда прийшли. Чом тих не має? Дурниця. Ось уже вяснить ся, хто прав, хто виноват. От ви тільки, Калатало, справді поменьше балакайте коло тюрми, а то ви заведете балачку і провалите

всіх... Здержуйте свого язика... І не сердьтесь на мене... Добре? Ну, от... І підем усі... А що як нас перестріляють усіх, Буць? Га?

Буць (хмуро). Боїтесь?

Катря. Ну, дурниця! Так просто цікаво. От зараз балакаємо, ходимо, а завтра в цей час, може, вже будемо ніщо. Розумієте, це слово?... Ні — що... Фу! Паскудне слово!.. Слушайте, Зінько, я вам хочу сказати кільки слів по секрету... Ходім в ту хату... Можна туди?

Зінько. Розумієть ся. (Виходить в ідальню. Калатало бере якусь книжку й читає. Буць ходить).

Зінько. Ну?

Катря (ніжно перекривляючи). „Ну“... Ну, хочу з вами побалакати на самоті. Хочеть ся щось сказати, щось таке, чого й сама не уловлю. Ну, не хмуртесь, будьте Зіньком... Може-ж більше не побачимось...

Зінько. Все одно більше не будемо бачитись..., хоч і вернетесь від тюрми.

Катря. То-ж чого?

Зінько. Так... Зараз мене суд виключить... і наші дороги розійдуть ся...

Катря. А! Охота чесать язика! Цього не буде! Чуєш? Не може цього бути. І не буде! Ніхто тебе не збираєть ся виключать, це ти сам собі вигадуєш... Зараз вияснить ся... Та чого це їх нема? Я вже починаю нервуватись, а це погано... Я цього не люблю... Ну, слухай, що-ж ти мовчиш? Говори-ж що небудь...

Зінько (понура). Що-ж я можу говорить? Чужі ви всі мені стали...

Катря. Чужі?

Зінько. Да... І я сам собі чужий... Обрубаний...

Катря. Обрубаний?

Зінько. Да.

Катря. Не розумію...

Зінько. Занімаюсь тепер созерцанієм... Це я иноді думаю тепер... Уявляю собі всіх людей... Хм!.. І уявляю собі їх звязаними один з одним невидимими нитками... Нитки від серця, від мозка, нитки туди, сюди, люди звязані парами, групами, групи з групами, народи з народами, вся земля покрита сіткою цих ниток. Шарпнеш на одному кінці, а відзиваєть ся на другому... Всі звязані... (Мовчить).

Катря. Ну?

Зінько. Ну, а я — обрубаний... Голий... Нема ниток від мене ні до кого... Пень...

Катря (тихо). Значить, ти сам бачиш, Зіню?..

Зінько. Е, я нічого не бачу!.. Покиньмо!.. Чого-ж їх нема?.. Навмисне, чи що?..

Катря. Зараз придуть... Не хвилюй ся...

Зінько. „Зараз, зараз“... Я знаю, для чого вони спізнують ся... Дать преступнику час обдумати своє злочинство... Преступнику... Хм!.. Мене судить будуть?.. Хто?.. Якась їй богу комедія, якась... Хтось прийде і скаже: іди! Не хочеш, не можеш, а йди, наступи собі на серце і йди. Хочеш жити, то вбий себе і йди... Якийсь дикий абсурд!..

Катря. Не наступи на серце, а переступи через його, Зіню... (Дзвінок. Зінько хутко йде в сїни і вертаєть ся з Абстрактом і Василем Федоровичем. Здоровкають ся).

Абстракт (здоровкаючись і поглядаючи скоса на Зінька) Ми трохи спізнались, здаєть ся? Не можна було... Ну, що, всі е, здаєть ся...

Калатало. Да, всі... Раз, два, три, чотири, пять... Усі...

Абстракт. А Катря?

Калатало. Там (показує на ідальню).

Зінько (холодно, офіційно). Прошу перейти у другу кімнату. Сюда...

Вас Фед. (потираючи руки, добродушно). Можна... У другу, так у другу... А і самоварчик е? От, це остроумно... їй богу... А, Катрі наше... (уклоняєть ся). От і дама е у нас... Буде чай розливать.

Катря. Можу... А ви дуже хочете?

Вас. Фед. Страшенно... Не обідав сьогодні...

Катря. Чого?

(Вас. Фед. мовчки розводить руками, потім зітхаючи хльоска себе по кишені).

Катря. Невже?

Вас. Фед. Да, безгрішний... Ну, нічого. Якось то буде... А ну ка налейте...

Абстракт (здоровкаючись з Катрею). У вас цвітущий вид сьогодні... І причепурилась... Навіть комірчик одягла... Хм!..

Катря (весело). А якже! Хочу гарною бути... Ну, кому чаю? (Майже всі: „мені, мені!“ Катря іде до самовару).

Катря. Ну, одним словом усім...

Абстракт. Товариші займайте місця... (Сідають).

Калатало. Тільки мені, товаришко, будь ласка не кріпкий. Я, знаєте, як випю кріпкого чаю, так якось так погано себе почуваю, що трудно потім заспокоїтись... Я один раз був в гостях у одного офіцера... А він анафема пе такий чай, як дьоготь, густий, чорний... Та, понімаєте, випив я у його два стакани, та думав, що той, що просто ніяк не переможу себе... Страшенно це впливає на мене... Взагалі, я думаю, що от такі всякі штуки, як чай, табак, вони здорово піднімають нерви...

Катря (подаючи Вас. Фед.). Вам першому...

Вас. Фед. О!.. Чудесно!.. Тепер би хлібця... А ну, Буць, підсуньте... О!..

Абстракт. Ну, товариші!..

(Зупиняєть ся і підводить ся. Всім стає трохи ніяково, де хто потуплюєть ся, де хто робить офіціальне лице. Зінько стоїть, спершись на шафу і холодно, напружено дивить ся поперед себе. Всі притихають. Катря передає чай).

Абстракт (трохи посьміхаючись). Я думаю, що ми можемо почати нашу справу... Чай не помішає нам... Я пропоную зразу вибрати председателя... Пропоную Василя Федоровича...

Вас. Фед. (добродушно показуючи на набитий рот). Я... я дякую..., але може... хтось другий...

Катря. Ні, ні! Василь Федорович, Василь Федорович...

Буць (хмуро). Просимо.

Абстракт. Ну, Василь Федорович, ковтайте скоріше і приймайтесь за обовязки...

Вас. Фед. От горе!.. Ну, добре... (Витирає рота). Ну, обявляю засідання одчиняним... Прошу товариша докладчика викласти перед зібранем справу, яку доручено нашій комісії розібрати...

Абстракт (з посьмішкою, уклоняючись). Я буду коротко... маючи на увазі, що товариші вже приватно знають...

Зінько (похмуро). Тоді для чого-ж даремне час гаять?

Абстракт. Прошу мене не перебивать. Можете взяти слово... Я буду коротко викладати. Два тижні тому ваш товариш Василь передав нам що він хоче тікати з тюрми, але просить помочі з волі. Товариш Василь дуже цінна для нас людина і кожний, розумієть ся, почитав за обовязок помогти йому...

Так... Але... (дивить ся на Зінька)... але один з наших товаришів, а саме товариш Зінько, через якісь причини відмовив ся від цього обовязку і... і рішуче заявив, що не хоче допомогти товаришу Василю. Між инчим, можу додати, що коли йому... коли його увага зверталась на те, що він не приводить законних мотивів для свого відмовлення, він виставив тільки один „так я хочу“. Мені здаєть ся, що ми тут повинні розглянути взагалі таке відношенє наших товаришів до обовязків, яке має одну санкцію „так я хочу“...

Зінько. Я з свого боку теж хочу...

Вас. Фед. Вибачайте, ви не брали слова.

Зінько. Я прошу слова.

Вас. Фед. Добре. Товариш докладчик скінчить, тоді...

Абстракт. Та я, можна сказати, скінчив.

Зінько. Тоді я з свого боку хочу спитати: чи комісія ця так же обвинувачує мене в деморалізації товаришів, як і товариш Абстракт? Чи чого хоче від мене комісія?

Вас. Фед. Ця комісія, товаришу, ні в чому не обвинувачує вас, а призначена вона комітетом для того, щоб вислухати ваші пояснення, через що ви відмовились допомогти товаришу Василеві втікати з тюрми...

Зінько. Добре... Можна мені слово? В такому разі я вам скажу тепер те саме, що казав і тоді. Василь — мій особистий ворог, я Василя не виношу.., особисто йому помогати ні в чому не можу... Я думаю, ви не маєте права вимагати від мене до всіх товаришів дружо́го відношеня? І через це я не можу, не маю сили виконати свій, як каже товариш Абстракт, обовязок. От усі мої пояснення. Ви їх знали і не було для чого робити всі ці церемонії... Могли і так виключити... (хвилюєть ся).

Абстракт. Я прошу слова.

Вас. Фед. Прошу.

Абстракт (прокашлявшись, іронічно посьміхаючись). Я, значить, не помилив ся, коли казав, що нашими товаришами — деякими, розумієть ся — керує не інтерес цілого, а інтерес одного їхнього „так я хочу“. „Я“ і ціле, „я“ і „ми“ помирить ся не можуть. Це давно усім відомо. Коли ми виступаємо на служеннє ділу цілого, ділу колективности, то ми віддаем себе, а своє „я“ цілком. Да! Розмов більше не може бути. Я цілком погожуюсь з товаришом Зіньком і рекомендую не гаять більше часу і, як

каже він, не вести церемоній, а просто виключить його з нашої організації. Піддержую своє обвинувачення його в тому, що він деморалізує других своїм відношенням до своїх обов'язків. Це — деморалізація! А всякі деморалізуючі елементи ми повинні відкидати, від себе. Наша сила в орга-ні-за-ції... В орга-ні-за-ції! Прошу цього не забувати, а організація стоїть міцно тоді, коли є дисципліна. Єднання — наша сила, а не „так я хочу“. (Зінько робить знак, що просить слова. За ним Катря).

Абстракт. Я знов повторюю: справа стоїть ясно: товариш Зінько більше ніяких пояснень дати не хоче. З цих пояснень всім ясно, що товариш Зінько некорисний член нашої організації, а через те піддержую свою пропозицію скінчити наші балачки і винести резолюцію. Я скінчив. (Сідає).

Вас. Фед. (до Зінька). Ваше слово.

Зінько. Я теж стою за це саме: скінчить балачки. Ця комедія зайва. Да, я зву це комедією. Раз ви мене не розумієте, раз ви дивитесь на справу тільки з формального боку, то нам балакати нема про що. Формально, може правда і ваша. Але я хотів би, щоб хтось вдумався у те, чого від мене хотять, щоб подумали про те, чи справді ми повинні вбивати „я“ для „ми“. Товариш Абстракт цього не думав.

Абстракт. Хто його зна.

Зінько. Да, товаришу, не думали ви! Ви не думали над життям, вам, може, не потрібно це, у вас є готові формули і ви живете по їх, а я не можу! Я сам, сам повинен хотіти робити щось, а не з примусу. Доволі того, що нас примушує все наше політичне і громадянське життя. А ми не примус не насильство взяли піддержувати, а ламати те, що породжає їх.

Абстракт. Агітації не треба.

Зінько. Ні, видно треба, раз ви не бачите того, що лізе в очі. Неправда, товаришу, що я некорисний член організації. Досі я всі свої сили давав їй, давав, бо хотів. І тепер хочу... Да, я скажу вам, що мене мучило те, що я ці два тижні не робив, мучило, да... Але... Але примусить мене зламати себе не можуть ніякі муки... Можете глузувати, товаришу, ваше діло, але я говорю, що мені... Ну, все одно, це не важно... Я сказав усе... І прошу товаришів, хоч би во ім'я минулого нашого товариства кінчать скоріше... Для чого далі говорити? Я бачу, що мене не розуміють... Формально праві ви... Ну, і годі... Я прошу...

Вас. Фед. Ви скінчили?

Зінько. Да.

Вас. Фед. (до Катрі). Ваше слово.

Катря. Я розумію товариша Зінька і буду коротко говорити. (до Абстракта). Вам я хочу сказати. Ви можете, поклавши руку на серце сказати „убий своє „я“? Можете?..

Абстракт. Так повинен сказати всякий чесний член колективності.

Катря. Неправда! Так ніхто не повинен казати і ви, коли-б справді чесно схотіли віднести ся до цього, не могли-б сказати так. Я знаю, ви без мене підняли цю справу, призначили цю комісію, я знаю, ви думали, що Зінько почне оправдуватись иньшими мотивами і порокъ будетъ наказанъ, а добродѣтель буде на показ усім торжествувать. Я дуже рада, що Зінько нічого другого не сказав. Я щитаю, що він правий. Да, товаришу, не робіть таких великих очей, Зінько — правий. Ми не можемо, не маємо права вбивати „я“, нам для цієї самої колективності, да, для самої колективності не вигодно робити його маленьким, вузьким, ми повинні його побільшувати, а не вбивати. Мала колективність із великих „я“ краще, ніж велика колективність із малих „я“. Я тільки скажу, що у Зінька, ще мале його „я“, як мале воно у всіх нас, товаришу. Да! Гріх не в тому, що він не хоче, а в тому, що не може. А такий гріх і у вас є... Ну, та про це довго балакати. Я думаю, що кожний з комісії має вже свій погляд на це і треба було тільки вислухати пояснення. Я теж пропоную приступити до резолюції.”

Вас. Фед. Ніхто нічого не має проти?.. (мовчать). Ну, тоді я попрохаю товариша Зінька на хвилину вийти в другу кімнату.

Катря. Для чого?

Вас. Фед. Я думаю, що для товариша це буде краще.

Зінько. Добре. (виходить і великими ступнями ходить весь час по своїй кімнаті).

Катря. Я пропоную винести таку резолюцію: комісія признає пояснення товариша Зінька задовольняючими і цілком погожуєт ся з... з... Ну, цілком ухвалює, чи що, вчинок товариша Зінька.

Абстракт. Ого - го - го - о!.. Ну, вибачайте!.. Що за нісенітниця!.. Для чого-ж ми тоді збірались?

Буць. Ну, це чортовиня. Ми зібрались судить його, а признаємо, що й самі так зробили-б... Це чортовиня получаєть ся...

Вас. Фед. (добродушно). Ну, а ви хіба инакше зробили-б?

Буць. Та не знаю. Я знаю одно, що він здрехвив... От!.. А я не признаю того за чоловіка, хто боїть ся... Таких людей не треба держать в організації... Бо то якісь... Ет!.. Що там багато балакать, хай він докаже, що не боїть ся...

Катря. Він це не раз доказував.

Буць. Та... „не раз“... А тепер злякав ся, бо вбють... Чоловік не понімає, що то-ж саме й життя де близько смерть... Там саме й найбільше живеш... Ет, чортовиня та й годі. Не знаю я!.. Я воздержуюсь від голосовання.

Абстракт. А моя резолюція: виключити... Ми не повинні допускать анархізму! Це — анархізм!..

Вас. Фед. Ну, Абстракт, ви дурниці чешете... Який тут анархізм? Прямо чоловік не може пересилити себе... Хіба це з нами не буває?.. Еге-ге-е!..

Катря. Ви, Абстракт, вітаєте в області абстракцій, випустіть ся на землю...

Абстракт. Я і так на землі. Тільки я не в таких хороших відносінах з Зіньком і через те можу об'єктивно дивитись...

Катря. Слушайте, Абстракт, не суньте свого носа туди, де вас не просять. Я вам це серйозно говорю... Не ваше діло, в яких я відносінах з Зіньком...

Абстракт. То то-ж бо й є...

Катря. Неделікатність просто!

Калатало. А я так, панове, думаю... Давайте просто зніmemo це питання і все... Ні так, ні так... Так наче нічого не було... Все, як перше...

Абстракт. Та це — анархізм!.. Я не допущу!.. Я перенесу цю справу на суд всеї організації... Що це таке справді?!

Катря. Василь Федорович, ставте на голосованне мою резолюцію.

Вас. Фед. Це буде краще... Хто за резолюцію товаришки Катрі, прошу підняти руки.

Абстракт. Я — проти! Я протестую!.. (Піднімає Катря, Вас. Фед. і нерішуче Калатало).

Буць (похмуро). Я воздержуюсь.

Вас. Фед. Три — за, один — проти, один — воздержується ся... Хто за резолюцію товариша Абстракта?.. (Абстракт підніма руку). Одноголосно... Хто проти?.. Три... Воздержується ся один... Значить, приймається резолюція товаришки Катрі. (Іде до Зінькової кімнати, очиня двері і кличе Зінька. Зінько понуро йде за ним).

Вас. Фед. Ну, товаришу, комісія знайшла ваші пояснення задовольняючими і ухвалює ваш вчинок.

Зінько (не розуміючи). Як?.. Ухвалює?.. Се-б то... Я не розумію...

Абстракт (обурено). Ідіотизм якийсь!.. Комедія і більше нічого!

Вас. Фед. Я вам поясню: комісія при трьох голосах за, одному, що воздержався і одному проти найшла, що ви, відмовившись помагати Василеві, не зробили ніякого злочинства. От і все... (Добродушно сьміється).

Зінько. Невже?.. (Якось розтеряно подивляється на всіх).

Абстракт. Та, розуміється, ідіотизм!.. Ось він сам навіть бачить, що неправий... Видно всякому...

Зінько. Хм!.. Я радий... Бачите, я думав, що це инакше буде... Ні, серйозно?

Катря (підходячи до його радісно). А!.. Ще не вірять!.. Розуміється, инакше й не можна бути!.. Ну, годі! Більше ні слова... Надокучило це... Забудь... Ні слова більше про це!..

Зінько. Хм!.. Подождіть... Да?.. Я, їй богу... Ну, так це добре... Страшно добре!.. Ах, як це добре, як би ви знали!..

Вас. Фед. Катре!.. Налийте мені, будь ласка, нового чаю, а то цей захолюнув...

Катря. З охотою! (іде до самовару).

Абстракт. Ну, робить більше нічого... Я іду... Але, заявляю, що я сеї справи...

Зінько (не слухаючи його, рішуче). Да!.. Ну, так я от... Я, товариші, сьогодні йду до тюрми... зо всіма... Це-ж сьогодні?.. Да?

Буць. Та ну?! (схоплюючись). От їй богу, молодця... От чорт!.. Ну, тепер буде добре... Та правда?

Зінько. Правда... Я сам хочу йти... Тільки ви мені розкажіть все...

Буць. Предсідатель: я прилучаю свій голос до трьох!

Калатало. От, їй богу, і чудесно!.. Просто таки чудесно!.. А то план, розуміть ся, ми знаємо, а все таки...

Абстракт (зтискує плечима і іронічно посміхаєть ся). Великодушїе? Хм... Бувайте здорові...

Калатало. Та куди-ж ви?.. Та підждїть, Абстракт, заспїваємо...

Абстракт. Нема коли. Бувайте! (уклоняєть ся всїм і виходить через Зїнькову кїмнату).

Калатало. Ну, от!.. Нема коли, мабуть на чай боїть ся спізнить ся...

Буць. Ну, здорово!.. Стійте. Так зараз треба йти нам, коли так... 8 годин є?.. (Дивить ся на годинник). Пора... О, тепер...

Катря. Так знаєте що? Ви з Калаталом ідїть вперед, а я з Зїньком зараз за вами... Щоб не всїм разом. Я адресу знаю... Там всї вже будуть?

Буць. Да. Ну, добре. Можна й так... Гайда, Калатало. Тїльки-ж ви глядїть, Калатало, чорт би вас забрав, не калатальте по дурному, бо вбю!..

Калатало (добродушно). Еге! Ще хто кого подужає... А ви-ж скоро?

Катря. Та зараз же за вами...

Буць. Ну, добре... Адїю! Бувайте!.. Адїю, Зїнько!

Зїнько. Адїю!.. Зараз побачимось...

Калатало (всїм стискає руки).

Буць. Та годї вам, Калатало... Ах, який паркетїзм розводить, страшенно делїкатний.

Калатало. Та вже не такий, як ви, за що і благодарю єжечасно Господа милосердного.

Буць (жартївливо хапаючи його за шию). Ну, ще там... Господа милосердного. (Виходять, борюкаючись, через Зїнькову кїмнату).

Зїнько (що весь час ходив по кїмнатї, Зупиняєть ся перед Вас. Фед. і Катрею). Фу!.. Легко якось!.. (Радїсно сьмієть ся). Да!.. Я не ждав... Ну, добре! Дуже добре... Ах, Катре, як славно тепер... Ух, їй богу, хочеть ся кричать, от так... (кричить різко дико. Сьмієть ся).

Катря. Ну, та!.. Перелякаєш усїх в домі...

Зїнько. Ого!.. Такі крики не лякають... Ну, Катре, так зараз, значить, ідем? Да? Чудесно. В такому разї я піду.

(Очиняють ся двері і хутко входить Наталя одягнена в пальто, з викликом „Мамо!“ Забачивши чужих, зупиняєть ся).

Наталя. Ой, вибачайте... (змішуєть ся і хоче тікати).

Зінько. Стій, подожди, Наталю! Іди сюди...

Наталя. Ну?

Зінько. Слухай, скажи мамі, що я... Або я сам піду... А, знаєш, Наталю, зараз ідемо до тюрми... Може, підеш з нами? (Сьмієть ся).

Наталя (здивовано). І ти?

Зінько, І я...

Наталя (поглядаючи на Катрю і Вас. Фед.). Ага!.. Значить... тебе таки...

Зінько. Ха-ха-ха!.. Ну, потім узнаєш... Стій, я піду з тобою... (Наталя виходить). Ну, я зараз.

Зінько (до Вас. Фед.). Сестриця моя... Закальона есерка... Страшенно була обурена на мене за те, що я не хотів іти... Просто говорить не хотіла зо мною... Ну, я піду, скажу своїм... Ти, Катре, подожди...

Вас. Фед. (утираючись). Ну, а я піду. Мені треба... Бувайте здорові... Бажаю успіху... Дуже радий, що все вийшло благополочно з цією історією... Я власне так і знав, ну, та на комісію треба було згодитись, щоб крикунам рота заткнуть... Ну, мир вам!..

Зінько. Бувайте!.. (проважає до дверей. Потім хутко вертаєть ся в ідальню, підходить до Катрі і дуже обнімає її).

Зінько. Славно, Катре! Славно, моя люба, моя розумна, моя вірна! Ах, як добре! Легко свіжо мені!.. Знаєш, я навіть не почувую нічого неприємного до Василя... Аж дивно мені!..

Катря. Правда, Зіню?..

Зінько. Переступив через своє серце? Да? Ах, ти ж... щастє мов. (Дуже обнімає).

Катря. Ні, ти правду говориш? Зінько.

Зінько. Їй богу, правда... Не знаю, що таке... От думаю про його... ну, от... нема нічого... Яюсь наче вигоріло все... А я не думав... Ну, нічого... Ура!.. Ми йдемо у Молоха!.. Да?.. Ну, подожди, я піду скажу нашим... Ох, мамаша буде сердитись... Ну, ерунда... Вона повинна зрозуміть... (Стукають).

Зінько. Ввійдіть!

Ол. Макс. (обережно зазираючи). Можна?

Зінько. Можна, мамо. Уже!.. Тобі сказала Наталя?

Ол. Макс. (входячи, здоровкаючись з Катрею). Да, сказала... І ти ніби зараз ідеш до тюрми?

Зінько. Да, мамочко... Іду... Суд признав, що я мав право відмовитись... (Входять Наталя, Леся і Остап, який уклоняється Катрі).

Ол. Макс. Ну, так чого-ж тобі ще? Для чого ж ти йдеш?

Зінько (радісно сьміється). Не розумієте мамо?

Ол. Макс. Я не бачу ніього сьмішного... Для чого-ж іти?

Леся (глухо). Ви таки йдете, Зінько?.. Це правда?

Зінько. Да, Лесю, іду... Мамо!.. Ви не сердьтесь, а подумайте... От я вам обьясню... Хм... Ну... Ну, от я вам скажу такий приклад, візьмем так: коли у матері повно в грудях молока, мусить вона годувати свою дитину? Да?

Ол. Макс. Ну?..

Зінько. Мусить?

Ол. Макс. Ну, та що з того?

Зінько. Ну, От так, мамо, і я... Повно молока у мене... Воно давить на мене, гнітить, велить, жене мене... Сила моя жене... Ех, мамочко! Що там балакать! У мене стільки радості в грудях, що їй богу сорочку розірве... Прийдець ся вам латать... Ну, я мушу зараз іти. Нас там ждуть... Та ви не лякайтесь, нічого не станеть ся зо мною... Я в це так вірю, що аж сьмішно щось инше думать... Ну, Катре...

Ол. Макс. Зіню!.. Та ти-ж... Господи!.. На смерть, може... Схаменись ти, ради бога...

Остап (що весь час саркастично посьміхаючись). Ха - ха - ха... Мамаша! Оставьте! Він так радий, що його прийняли знов до гурту, що не почує й грому... А ви „ради бога“. Ви гляньте тільки, як ошасливили парнишку!

Зінько. Да, брат, парнишка цей щасливий таки! Я радий був би, як би ти хоч зрозумів, через що... Ну, це не важно...

Остап. А Молох уже не тре залізними руками?

Зінько (радісно сьміючись, підходить до Остапа і обнімає його). Ех, ти! Як ти казав на нас?.. Випотрошені... Випотрошений ти!..

Ол. Макс. Зінько!.. Не ходи!.. Зінько!

Зінько. Ах, мамо!.. Не псуйте мені настрою... Подождіть. Вислухайте мене... Ну, от гляньте на мене... Бачите моє лице,

очі? Радісне? Да? Горить у йому життя? Да?.. Я який я був ці дні? Ех, мамо!.. Ви ж така розумна у нас наша мамочка, ви-ж самі... ви-ж самі повинні бачить, що значить, теє хороше, що дає радість... Ну, от це мені й дає радість, що я йду. Бачите, ви хочете заперти мене в стінах сімі, а я хочу, і сімі, і людей, і весь світ, я хочу простору... От і йду туди... Така моя натура, мамо!.. Не могу я инакше...

Наталя (палко). Зінько! Що там .. От іще... Іди і годі... Як би це не ескековська справа, так і я пішла-б... От іще!..

Ол. Макс. Ну, я-б тебе пішла... Сиди он там...

Наталя. Ова!.. Що це справді таке? Он маєте собі Остапа...

Остап. Мишка, не хвилюйся!.. (підходить до шафи, вийма пляшку і пе).

Ол. Макс. Ах, Остап!.. Он куди Остап цей верне...

Остап. Мамаша! Не безпокойтесь, Остап на вірній путі!..

Зінько. Ну, мамо... Нам ніколи... Бувайте здорові!.. Давайте на всякий случай обнімемось...

Ол. Макс. Це дає радість тобі? А ти ж сам учора що казав? Де-ж твої слова? Молох, „я“... насильство...

Зінько. Тепер, мамо „я“ і Молох одне... Одне мамо!.. Мене глитнув великий Молох... (жартівливо). Хай живе великий Молох!.. Ну, мамочко, їй богу, вернусь здоров і невредим...

Ол. Макс. (безсило сідаючи на стілець). Ох, сину...

Зінько. Мамо! Та пойміть же ви, що краще, коли пішло на те, померти в гармонії з собою, ніж жити, розриваючись. Мамо! Я за себе йду, за радість свою... Я вернусь, мамо. Візьмусь за практику, все буде добре, і сімя ваша, і Могилянський ваш усе... Тепер же у мене сили є... Мамо, я дужий тепер! Я став собою!

Ол. Макс. (тихо). А Леся?

Зінько. Ах, Леся!.. (до Лесі). Лесю!.. (Леся весь час стоїть безсило пустивши руки, бліда, зівяла)

Леся. Я завтра йду... Може, не побачимось більше...

Зінько. Завтра?.. Дда-а... Так краще буде... Може, справді, не побачим ся... Ну, значить, прощайте... прощайте, Лесю... (Леся мовчки схиляє голову).

Зінько (твердо і жорстко). Ну, і буде! Ходім, Катре.

Ол. Макс. Зіню!.. О, боже, що-ж це таке робить ся?! Убить же, убить... можуть.

Зінько. Мамо! Я вам сказав, що не вбють. Ні за що не вбють. А хоч і так, я не можу инакше... Ну, і все... Давайте коли хочете, я вас обніму навіть... Ну, годі... Мамо!.. Та мамо!.. Ну, їй богу! ви теж...

Ол. Макс. Ну, годі, справді. Іди... Іди, Молох таки пожре тебе...

Зінько. Я тільки радий буду. Прощайте, Лесю... Простіть... коли винен у чому (Леся, стріпуєть ся і ридуючи вибігає)...

Ол. Макс. (гнівно встаючи). Безумний ти!.. На твоїй душі гріх! І на вашій (до Катрі) душі гріх!.. Ідіть!..

Зінько. Мамо!.. Ну, все одно!.. Ходім...

Катря (що весь час посмихалась спокійно-щасливою посмишкою. Твердо і рішуче). Да, ходім! Пора.

Остап (від шафи. Піднімаючи чарку). Хай живе великий Молох?

Наталя (палко). Пішов вон! Ти!

Остап (погрожуючи пальцем). Мишка!..

Зінько. Да! Хай живе великий Молох. Ходім, Катре! До побачення, мамо, до веселого радісного побачення. Наталочко, бувай! Ходім з нами? Ні? Ха-ха-ха...

Остап. Підождіть, мишка з вами. Чи боїш ся?..

Зінько. Мамо!.. Я сьогодні значить, ночувать не буду. Прийду завтра чай пить... (Ол. Макс. понуро, мовчки якийсь мент дивить ся на його).

Ол. Макс. Не прийдеш ти...

Зінько. Тож чого?

Ол. Макс. Не прийдеш... Годі... Ну, годі. Іди...

Зінько. Ах мамо!.. Ну, що там! Ходім! (рішуче бере Катрю за руку і виходить).

Остап. Стій, Зінько!.. (Зінько озираєть ся).

Остап. (піднімаючи чарку). Хай живе великий Молох? Ха-ха-ха!..

Зінько (радісно сміючись). Хай живе великий Молох! Мамо, до завтраго! (Ол. Макс. понуро, суворо дивить ся в стіл).

Наталя (радісно танцюючи і показуючи Остапові рукою „ніс“ :) Ура, ура, ура!

З а в і с а.

=====

Ю. БУДЯК.

Прокляття й стогін обнялись,
 Як дві страшні гадюки,
 Над миром хижо простяглись,
 У хмари гніву розрослись
 І плодять кров і муки.

І тьмою землю облягло —
 Ніч темна, непрозора!
 Пітьмою сонце затягло,
 І час спинивсь — і не було
 Сьогодні, завтра, вчора.

І з жаху скиглив хижий птах,
 І звірі в лісі вили,
 І билась риба у морях,
 І мчались череди в степах
 І з ревом землю рили.

Точили кров з братів брати,
 Тягли з жагою жили,
 Не знали в млі, куди іти,
 Куди сховатись, чи втікти —
 І бігали, і вили.

Змішались всі: малі й старі,
 І рідні, і не рідні,
 Батьки і діти й матері,
 Раби-кайданники й царі,
 І багаті, і бідні.

І гризли й тисли, хто як міг
 І хто кого поборе,
 І кожен гнав ся, кожен біг —
 І гучно ніс ся тупіт ніг
 І крик: О горе! горе!..

Страшне творилось на землі,
 Відчай і божевілле
 Із диким сьміхом вили в млі,
 Тягли вино — крові кухлі,
 Справляючи весілле.

Прокляття ж з стогоном сплелись,
 Над людністю нависли,
 Кривавим сяйвом понялись,
 Кругом землі обповились
 І міцно землю стисли...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

СТУДІЇ З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *).

Експорт збіжжя в XVI—XVII вв.

Вивіз всіх тих продуктів, які ми оглянули в попередніх главах, міг бути чи більше, чи менше шкідливим для економічного життя українських земель, міг бути просто руйніним — як вивіз лісових товарів, але він дотикав господарства не панщинного. Він експлуатував не так людську працю, як природні запаси українських країв і не відбивався так різко на відносинах суспільно-економічних. Натомість вивіз збіжжя, що розвивається з часом за вивозом продуктів фавни і товарів лісових — в другій половині XVI в., приносить за собою незвичайний попит на робочі руки, приводить до незвичайного зросту панщини і через те стає він незвичайно важним чинником чи стимулом в історичнім процесі наших земель.

Попит на наше збіжжя виходить відти-ж, відки прийшов попит на товари лісові, й розвивається поруч із ним, але впливами своїми досягає наших країв значно пізнійше — в другій половині XVI в., властиво під кінець його.

Огнищем його був Гданськ. Лежучи при виході в море річної сїти вислянського басейна, він уже з кінцем XIV в. стає важним експортним торгом не тільки лісових товарів, а й збіжжя. Ряд подій, які мали місце на протязі XV віка, скріпили се значінне. Упадок рицарської держави в другім і третім десятиліттю його передав в руки Гданська ті великі операції в скуплі й продажі збіжжя, яку провадила перед тим рицарська адміністрація. Потім наступило повстання пруських міст против рицарського правительства. На чолі міст стояв власне Гданськ; вони піддалися Польщі, і се привело кінець кінцем Прусську державу до упадку, а західня Прусія була прилучена до Польщі. Се була зміна дуже користна для Гданська: вона увільнила торг гданський від всяких обмежень пруського правительства, здобула йому широкі привілеї, знесла всякі границі й перешкоди в торгу з землями Польщі й зробила Гданськ головним, майже монополїним екс-

*) Див. кн. V, VI і VII.

портером продуктів господарства польських провінцій на півночі. Упадок Ганзейського союзу, до котрого належав Гданськ, довершив сей розвій гданської торгівлі. Голова ганзейського союзу—Любек, що грав ролю посередника в довозі й вивозі товарів з Гданська й до Гданська, підрізав ся нещасливою боротьбою з Данією за ганзейський монополъ торгівлі на Балтійським морі. Війна ся, закінчена трактатом 1536 р., положила кінець сьому монополеви й увільнила Гданськ від ганзейської опіки. Гданськ увійшов тепер в безпосередні зносини з морськими краями за-балтійськими і мав можливість незмірно розширити свої торговельні обороти. Протягом другої половини XVI і першої чверти XVII в. вони дійсно розвивають ся незмірно, так що Гданськ стає одним з найбільших торговельних міст Європи, а в його торгу сього часу перше місце займає експорт збіжа.

Найстаршим, традиційним торгом для пруського вивозу збіжа, уже з XII віку, були скандинавські краї — Норвегія й Швеція з їх слабо розвиненою хліборобською культурою. Потім — в XIV — XV в. прилучається до них також неродюча Шотландія й Голяндія з Фляндрією, що наслідком сильного зросту міської людности й міського промислу все менше могла задовольняти ся своїми різними продуктами — як каже оден віршик з серед. XV в.: „що край дасть збіжа і урожаю, не вистане на хліб і на оден місяць“. Часами, підчас неврожаїв запотрібовувала збіже також північна Франція й Англія: лісові товари йшли туди все, а збіже тільки часами. Гданськ, що протягом XV в. стає головним експортним портом і торговищем збіжа на балтійським побережю, вже при кінці XV в. вивозить в „добрі“ роки по 10 тис. лаштів збіжа (коло 250 тис. метричних сотнарів, або півтора міліона пудів); вивозять головно жито, а всі иньші роди збіжа не грають іще ролі*). Протягом XVI віку вивіз збіжа зростає ще більше, а ринок непомірно розширяється, обіймаючи також полудневу Європу. Рівновагу нарушує тут крайній розстрій господарства і спеціально хліборобства в Іспанії: давнійше вона була коморою полуднево-західньої Європи, постачала збіже в Італію, Францію, Фляндію, рівноважачи своїми надвишками потреби сих країв. Але вікова війна Іспанців з Маврами захитала основи

*) В 1490 р. на загальну суму 241 тис. сотнарів всі иньші роди збіжа окрім жита (пшениця, ячмінь, стручкові) дають 8 тис., в 1492—4½ тисячі сотнарів.

ї господарства, з другого боку розвій культури вина й оливи все більше зменьшав продукцію збіжа. Вигнанне Морисків, що становили головно хліборобську й ремісничу людність (1571) і божевільні податки, наложені правительством Филипа II на всякого рода продукти, загострили кризу. Іспанія не тільки не може посилати збіжа на давні свої ринки, а сама починає в великих масах спроваджувати збіже з балтійського побережа — з Гданська спеціально (в останній чверти XVI в.). За тим іде попит на збіже з Португалії, з Італії, зростає попит з північної Франції, Фляндрії й Нідерляндів. Гданськ стає світовим шпихлѐрем і висилає на захід величезні маси збіжа, головно за посередництвом голяндських купців — свою експортну флоту Гданськ мав невелику.

З тим зростає запотрібованне збіжа на гданськїм торгу й розширяється територія, з якої збирає він збіже на свій експорт. Давнїше вистарчало збіжа балтійських країв — Прусії, Поморя, Ливонії й сусїднїх провінцій польських і литовських. З розростом експорту — з XV віком пруський експорт сягає по збіже все далї й далї в глибину басейнїв рїк Висли й Нїмана, що служили майже виключними дорогами для вивозу сього тяжкого товару — так само як і дерева. Він підїймаєть ся все вище сими рїками та їх допливами, не тільки більшими, а й другорядними. Нас розумїєть ся буде тут інтересувати басейн вислянський, що численними своїми галузями входив глибоко також в українські землі. Уже конституція 1447 р., що оголошувала вільними, вийнятими з під приватного права сплавної рїки (їх не можна було загороджувати нїякими загородами, аби не здержувати сплаву вгору чи в долину), — вичисляє між ними також Буг, Нарев, Вепр, Корсуну, Сян, Вислоку, Дунаець. Зріст експорту збіжа на сїй рїчній сїти покаже нам отсїх кїлька цифр з рахунків митної комори в Влоцлавку, так сказати-б на границї середньої й долїйшньої Висли: 1537 р. тут записано звиш 6 тис. лаштїв збіжа, в 1560 близько 10 тис., в 1579 всього вивезено до Гданська близько 17 тис. лаштїв *). Загальний експорт збіжа з Гданська в 1583 р. обчислювано на 50 тис. лаштїв, а протягом дальших десятилїть,

*) Наводжу отсї цифри влоцлавських митних записок:

1537 року збіжа з фїльваркїв лаштїв 5.084¹/₂. скупного 1.195, разом 6.279¹/₂.

1558 р. збіжа *proportii laboris* 3.158, скупл. 907, увільненого 1468, разом 5.534.

з розвоєм вивозу до полудневої Європи мусів він зрости ще більше. Трапляли ся роки, що переходили за 100 тис. лаштів.

Уже в першій чверти XVI віка сей експорт збіжа починає заціпати найдалше висунені в сій річній сіти українські землі — то значить середне Побужє. З 1526 р. знаємо цікавий процес про недодержані умови сплаву збіжа з Тикотина, на Нареві (на Підляшшу): королевецький (кенігсбергський) купець закупив у одного тикотинського купця пятьдесят лаштів жита по півсеми копи (13 зол.) за лашт і той мав то йому приставити до Тикотина; тим часом королевецький купець, прибувши на той час „з судны и зъ людми, нанемши ихъ такъ много, колько было потреба на то, штобы ми оная сума жита вся отпроважона была водою“, — не дістав усеї скількості жита, і через те не виплатив усіх грошей тикотинському. Люстрація 1564 р. застає експорт збіжа сильно розвиненим уже і на горішнім Побужу — в землі Холмській і по части в Бельзькій. Рахуючи збіже по тутешних фільварках, ревізори подають відносини тутешніх мір до гданського лашту, покликаючи ся на свідощтво місцевих людей, „котрі плавають до Гданська“, а при першім з ревідованих — красноставським старостві читаємо таке: „там в Красноставі збіже часом продаеть ся дорого, бо Красностав лежить в такім краю, що звідти можна добре продати збіже, довізши до иньших близьких міст, а хто хоче — то й водою до Гданська спустити, бо Висла тече не дуже далеко від Красностава, і до неї селяне довозять збіже, а й Венр ріка тече під Красноставом і нею на весну спускають: починаеть ся він мало що низше від Красностава“. І подавши місцеві ціни збіжа, ревізори для порівняння подають також ціни гданські, завважаючи: „се написало ся не на те, аби класти на котрогось старосту обовязок спускати, але для того, аби було видно, як було на місці й почім би випало в Гданську“. В усім отсім чуеть ся уже жива звязь тутешнього збіжевого обороту з гданським торгом і гданським експортом. Серед селянських обовязків навіть досить далекої Белзької королівщини стрічаємо уже обовязок „відвезти свій засів до спусту“ (річного сплаву).

1560 р. збіжа шляхетського 5.013, з міст вільних 1.846, увільнених 843, оподаткованих 2.256, разом 9.958.

1579 р. збіжа з маєтностей духов. $379\frac{1}{2}$, з староств $953\frac{1}{2}$, шляхецького 3.724, з міст $1337\frac{1}{2}$; осібно в Видгощі записано $2.709\frac{1}{2}$, з сіл $33\frac{1}{2}$, на комягах 2.916; всього вивезено до Гданську обчисленого збіжа 16.939 лаштів.

Нема сумніву, що експорт ішов також і з західньої Галичини—з Перемищини. Експорт соли, що в великих розмірах вівся з перемиського підгір'я рікою Сяном, по аналогії дає дорозумівати ся про се; та й деякі натяки можна знайти в люстрації. Напр. ревізори завважають при ревізії сяніцької королівщини: „хоч збіже звідти й не спускають до Гданська, але й там воно поплачуєть ся завсїди добре“—в тім звучить певне протиставленне Сянічини королівщинам Перемищини, ревідованим перед тим. Про лежайську королівщину завважають ревізори, що в тутешніх лісах будують „комаги“ для спусту в потребі, і шкутнинішній староста казав збудувати дві великі й два „лихтани“ (рід великих човнів): тут очевидно йде мова про „потребу“ спусту власного збіжа. Італійський мемуар про хлібну торгівлю Польщі, зладжений в 1584 р., виразно говорить про сплав Сяном всякого рода збіжа, гороху, коноплі, дерева, шкур і всього такого иньшого. І львівські купці в тих часах законтрактовували ся ріжним гданським і дальшим фірмам, включно до льондонських, на великі партії збіжа, по кілька сот лаштів.

На Побужу — в Холмщині, в Берестейщині, в північно-західній Волини, що сусїдувала з побужським басейном, сплав збіжа від 1560-х рр. стає вже звичайною приналежністю великого господарства. Експорт лісових товарів проторював дорогу експортові збіжа й йшов з ним в парі. Вже в 1551 р., просячи свобідного пропуску за границю своїм лісовим товарам, шляхта в. кн. Литовського просила також безмитного визову збіжа „з гумен шляхецьких“. Правительство не згодило ся на таку пільгу, але від коли Волинь прилучено до Польщі, й тутешня шляхта дістала сю привілегію, на берестейській коморі засїдає спеціальний агент старости „ку пригляданью пропущенья товаровъ воднихъ ихъ мил. пановъ шляхты, то есть житъ, пшениць, попеловъ и дерева вшелякого — лїсныхъ товаровъ“.

З самої Берестейщини нпр. занотуємо процес з тогож 1569 р. між берестейським купцем Рубином з одним „земенином повѣту Берестейского“ за недодержанне контракту в справі вислання шкути з 300 бочками жита, вартости 100 кіп. З одного процесу довідуємо ся, що з ковельських маєтностей Курбского за його жита (ум. 1583) сплавлено ся до Гданська збіже й лісові товари. В иньшій іде мова про захоплені володимирськими крилошанами „в замочку владыцтва володимирского“ ріжних припасів —

жита, пшениці, круп, пшона, приладжених до спуску на весну до Гданська на трох комягах. Холмський владика в 1583 р. закон-трактовує одній гданській фірмі велику партію збіжа, яку обов'язує ся приставити до Торна, на долішній Вислі: 100 лаштів жита й 50 лаштів пшениці.

Навіть з більш полудневих околиць — з Луцького повіту вивозять збіже в великих масах. Слуга кн. Острозького в 1562 р. заносить скаргу в луцькім ґроді на луцького війта: він пограбив транспорт збіжа, що йшов з маєностей Острозького до Буга. Великій князь, віддаючи луцьке владиттво Марку Жоравницькому, поставив йому в обов'язок прислати сто лаштів жита над Буг, і пригадував йому про се перед навігацією того-ж року — инакше казав відступити одно з сіл великокняжій адміністрації. Головним портом, цінним особливо перед прилученням Волини до Польщі й знесенем митної лінії на сій границі, був Устилуг, на устю р. Лугу до Бугу: сюди підвозять збіжа з Володимирського й Луцького повіту, сюди приганяють комяги для його транспорту; купці, що торгують збіжем, мають тут свої склади.

Таким чином з останньої чверти XVI в. вся північно-західня Україна — всі краї вислянського басейна, з виїмком тільки крайнього підгір'я, вже війшли в район збіжевого експорту.

Господарство на вивіз. Розвій фільваркового господарства.

Сей розвій збіжевого експорту був фактом незвичайної ваги в економічнім життю. Робив ся останній рішучий вилом в давнім натуральнім господарстві. Рільне господарство переставало служити виключним цілям власного прожитку, як бувало до того часу. Збіже діставало грошеву вартість, як дістали його вже перед тим мед, шкіри, худоба (воли спеціально). З тим у двірського господарства являла ся нова ціль — обробляти землю для ринку — на продаж, на вивіз. Коли в інвентарях галицьких королівщин з першої половини XVI в. ми часом цілими роками не можемо знайти одного кірця збіжа проданого з фільварків, то ревізори королівщин 1564 р. уже всі запаси збіжа, всі хлібні дани обрховують по грошевій вартості, по риночній ціні, і за відрахованнем „пятої часті на засів“, вставляють грошеву вартість фільваркових запасів в доходи королівщини. Бачили ми навіть уже й обережні натяки з їх боку, що се збіже можна-б рахувати з оглядом на ціну не місцеву, а гданського ринку. І „устава на во-

доки в. кн. Литовського“ (1557), що заводи́ла нові порядки в державних маєтностях великого князівства, також ставить метою фільваркового господарства продукцію збі́жа на продаж; навіть вівсяна данина, давнійше призначена на поживу коней місцевих, а що найбільше — двору вел. князя, тепер по задоволенню двірських потреб, коли не буде в ній потреби на великокняжім дворі або ловах, має вже висилати ся „до портовъ“.

Легко собі представити, який пере́ворот вносило се в господарство. Давнійше властиво не було інтересу вести хліборобське господарство понад свій прожиток і потреби тісно-місцевого ринку; тепер можна сказати — ціла Європа ставала ринком для панського фільварку Польщі чи Литви, чи західно-українських земель. Давнійша господарська мудрість полягала головно на хованню й ощаднім використуванню натуральних запасів свого маєтку (не кажу, розуміть ся, за грабівниче руйнування лісів). Полишаючи на боці сю експлоатацію лісів мало що можна було змінити в джерелах своїх доходів, і панські доходи з господарства зростали поволі з натуральним приростом людности, з збільшенням обширу селянської рілі і з ріжними дрібними наддатками до давнійших чиншів і данин. Тепер останнім словом господарської економіки стає як найбільше розмноження двірського господарства, розширення двірського поля, закладання нових фільварків, побільшення суми двірської праці через підвищення панщини, через перенесення її з лану на господарство, через роздроблення селянських господарств — включно аж до перетворення селян з повним господарством на малоземельних загородників.

Ціни на збі́же під впливом запотрібовання на експорт раз-у-раз зростали, особливо в середніх десятиліттях і в другій половині XVI в. Ціну збі́жа в Польщі на підставі даних люстраційних представляють в такім виді: лашт пшениці коштував ¹⁾:

в 1564—9 р.	коло	$12\frac{1}{2}$	угор. золотих	(21 зол. 18 гр. пол.)
в 1592	”	$21\frac{2}{3}$	”	(45 зол. 40 гр. пол.)
в 1616	”	$24\frac{1}{9}$	”	(54 зол. 48 гр. п.) ²⁾

¹⁾ Цифри сі подаю з певним остереженням: вони походять з обчислень польського дослідника з другої половини XVIII в., Ф. Лойка. По нім, на великий стид польської історичної науки, за півтора століття нічого нового не було зроблено в тім напрямі.

²⁾ Веру лашт гданський і золотий угорський (червінець) як одиниці загальні й незмінні; ціна ж золотого польського раз-у-раз падала супроти золотого угорського.

Спеціально з українських земель можу подати кілька порівнянь — з виданих мною люстрацій 1565—70 рр. і невиданих, зібраних мною інвентарів королівщин:

В сянській королівщині в 1524/5 р. продавали з фільварка колоду пшениці за 30, 36, 40 гр.; в 1565 цінили колоду пшениці гіршої на 108 гр., чистої на 140 гр. В любачівській королівщині в 1535/6 продавали в однім випадку з фільварку колоду пшениці по 2 зол., колоду ячменю по 28 гр.; в 1568 р. колода „пивної“ (мішаної) пшениці цінить ся на 76 гр., ячменю на 40 гр.; в 1570 колода пшениці на 130 гр., ячменю на 52 гр.

В городецькій королівщині продавано 1534 р. з млину колоду жита середно по 24—30 гр. (ціна незвичайно вагаєть ся, і сей брак сталої ціни дуже характеристичний для тодішніх обставин: по жнивах продають колоду жита $13\frac{1}{2}$ —15 гр., на передновку по 30—42 гр.). Колоду пшениці продавали середно по 48 гр. (знов таки ціна скаче з 35 на 68 гр. з жнив на передновок). В 1565 р. раховано „мірно“ колоду жита на 60 гр., пшеницю 80 до 104.

Металічна вартість золотого від 1525 р. до 1565—70 зменшилася на 25⁰/₀, від 1535 на 10⁰/₀, отже ціна збіжа зросла з 1525 р. до 1565 яких $2\frac{1}{2}$ рази, від 1535 близько 2 рази. Потім, протягом дальших п'ятдесяти років ціна збіжа ще зросла (бодай місцями) два рази.

Се, розумієть ся, мусіло незвичайно вплинути на зріст хліборобства, спеціально — на розширення панського, фільваркового господарства. Нунцій Комендоне, пишучи про господарство Польщі в 1564 р., уже бачить різку різницю в господарстві країв захоплених і не захоплених вивозом збіжа. „В останніх літах, пише він, хліборобство піднесло ся по берегах Висли й иньших рік, що впадають до Балтийського моря, бо збіже спускають до Гданська, порту польського короля, звідки воно розходить ся до Голяндії, а часто навіть і до Португалії. Натомість друга частина королівства, себто Поділе, Русь, Волинь і частина Литви, що могли-б бути далеко урожайніші, зостають ся в більшій часті без оброблення, бо їх люде засівають збіжем лише настільки, щоб вистачило достатно для місцевих людей — тому на всіх тих ріках, що пливають до Чорного моря, нема ніякого торгу“. Комендоне радив Венеціанам організувати експорт збіжа з чорноморських портів, і се був добрий проект, тільки з нього

не вийшло нічого, і впливи нового стану річей, нових напрямів господарської політики розширяли ся на українській території по периферії земель вислянсько-бузького басейну, безпосередньо обнятих гданським вивозом.

На Побужу нові течії в господарстві дають себе відчувати вже підчас люстрації 1564 р. Фільварків дуже багато, господарство в них ведеть ся в значних розмірах. От таблиця цифр збіжа в лаштах з фільварків побузьких королівщини, що сплавляли своє збіже до Гданьска з люстрацій 1564 і 1570 рр.:

		жита	пшениці	ячменя	вівса	гречки
Красноставська	1554	107	8	21	108	6
	1570	104	8	30	106	8
Холмська	1564	51	34	16	85	5
	1570	67	48	11	80	15
Любомльська	1564	60	4	5	29	3
		59	13	12	42	10
Городельська	1564	113	4	9	48	7

Переводячи се на відносини фільваркового господарства до господарства селянського, будем мати:

Красноставська при 16 селах і 230 селян. ланах має 6 фільварків і в них 250 лаш. збіжа, що дають на оден селянський лан фільваркового збіжа 1,1 лашт.

Холмська при 28 селах і 282 селян. ланах має 6 фільварків і в них 191 лаштів збіжа, себто 0,66 лашту на оден селянський лан.

Любомльська при 14 селах і 210 селян. ланах має 4 фільварки і в них 136 лаштів збіжа, себто 0,66 лашту на селян. лан.

Городельська при 11 селах і 114 селян. ланах має 2 фільварки і в них 179 лаштів збіжа, 0,56 лашту на селянський лан.

Подібне бачимо і в посянській королівщині лежайській, де на фільварках 1564 р. знайшло ся 39 лаштів жита, 14 пшениці, 20 ячменю, 78 вівса, 2 гречки. При 11 селах і 175 сел. ланах вона має 3 фільварки, в них 153 лашти, себто 0,88 лашту на селян. лан.

Ще інтенсивнійше в королівщині камянецькій (галицькій), тут в 1564 р. 37 лаш. жита 11 пшен. 16 ячменю 115 вівса 10 гречки, в 1570 „ 38 „ „ 17 „ 5 „ 38 „ — „

Беручи навіть низший рахунок — 1570 року, се дуже багато: в королівщині 5 сїл і 102 селян. лани, а 3 фільварки, в них 98 лаштів, збіжа, 1 лашт на лан.

Але звернім ся до сусідньої з Побужем, але ще не зачепленої експортом збіжа королівщини ратненської й побачимо зовсім иньше:

1564 29 лаштів жита 1 пшениці 1 ячм. 20 віса 8 гречки
 1570 24 " " 2 " — " 6 " 3 "
 тут 20 сіл і 375 сел. ланів, а 2 фільварки, в них збіжа 0,16
 лашту на лан селянський.

Подібне й на Поділю. Переходячи до королівщин подільських від побужських де вони так докладно обчисляли умолот збіжа, його вартість, відносини до лашту гданського, — ревізори пускають тут се все в трубу: торг збіжем іще не досягнув сих країв зовсім, і господарство вело ся виключно майже для власного прожитку. Приступаючи до описи господарства першого з тих подільських староств, Барського, вони завважають: „Там в тім старостві є досить простору, так що не тільки фільварків, а й сіл можна-б більше мати, ніж їх єсть — як би Бог був ласкав дати спокій; а тепер, хоч є ким робити в тих фільварках, які є, але як засіють добре одного року, то держать збіже в стогах по полях „для пригоди“, а по части також на випадок неврожайного року, і вже в дальших роках так багато не сіють — от лише для виживлення замку й фільварків“. А просусідню хмельницьку королівщину вони кажуть: „не дуже там поплатне збіже, а не дуже й записують, скільки намолотять — аби тільки мали що їсти з дня на день“. В величезній королівщині барській знайшло ся по фільварках всього 1085 кіп ріжного збіжа — докладнішого рахунку ревізори не роблять, а вартість збіжа рахують по 8 гр. за копу; в королівщині камінецькій 1336 кіп, так само середно по 8 гр. за копу; в хмельницькій всього 832 копи, вартости по 6 гр. копа. На лашти могло се дати коло 100, 130 і 85 лаштів. Що до вартости, то на Побужу копа збіжа випаде по яких 12—13 гр. отже на Поділю 1¹/₂—2 рази дешевше.

Так само не захоплене було в тім часі новим рухом карпатське Підгірє й Покуте. Про центральну й східну Україну нема що й казати.

Під впливом попиту на збіже в північно-західній Україні в третій чверти XVII в. розвиваєть ся незвичайно живий рух коло фільваркового господарства. Фільваркове господарство незвичайно розширюєть ся. Закладають нові фільварки не тільки дідичі й державці, а й ріжні дрібні доробкевичі — служебники старостинські, ріжної „кондиції“ люде заводять собі невеликі фільварки також. Війти (солтиси) й князі (старшини громад воло-

ського права), роблять те саме, користаючи з права осаджувати в своє виключне володінне селян малоземельних — загородників, та маючи право на певну панщину — невелику що правда (всього кількоденну по букві привилеїв), але безперечно в життю її значно збільшувано. Коли навіть низші сільські агенти — т. зв. десятники змушували часом селян до панщинних робіт, як на се скаржать ся селяне ще в середині XVI віка, тим більше могли се робити війти та князі — не кажучи про різних державців, старостів і тим більше — дідичів. І розширення фільваркового господарства несе з собою забиранне селянських ґрунтів, обезземеленне, дробленне селянських господарств і страшений зріст панщини. З розвитком фільваркового господарства західня Україна стає вже справжнім селянським пеклом, з якого більше енергічні, менше податливі одиниці починають масами тікати, шукаючи лепших обставин життя в землях, не захоплених ще господарством на вивіз.

Забиранне селянських ґрунтів і безземеленне селян.

Передо всім розвій хліборобства на вивіз і розширення площі фільваркового господарства дає себе знати в забиранню селянських ґрунтів під фільварки. „Згін“ селян і „скупля“ селянських ґрунтів та прилученне тих ґрунтів до фільварків або закладанне на них нових фільварків, практиковані й давнійше, стають явищем дуже частим в другій половині XVI в. Згадавши кілька фактів скуплі селян в сяніцькій королівщині, ревізори завважають: „коли так будуть що року скуповувати по кількох селян, то таким чином їх далі не багато й у старостві зістанеть ся“. Справді, таї дозволи по королівщинах давали ся тоді дуже часто і державцям, і ріжній дрібній службі. Так в ревізії тої сяніцької королівщини читаємо про старостинських служебників, що поскуповували кілька ланів від селян „не без розливу сліз“. Одєн з них випросив привилей від короля на солтиство в с. Половцях „з правом скуповувати там селян скільки хоче, а ті ґрунти прилучати до солтиства“, і таким чином міг дуже дешевим коштом заложити собі фільварок на селянських ґрунтах та стати малим дідичом. Інший якийсь шляхтичок випрошує собі грамоти від короля на право викупити два лани від селян і сусідній млин від міщан в с. Головенці й заложити собі „нове солтиство“ в сїм селі. В Одріховій князь „недавніми часами, не знати яким правом, відібрав ґрунти від двох селян, що сиділи на

двох дворищах й прилучив до своїх ґрунтів“. В Мощенці солтис „відібрав кілька частків тяглої землі від селян і прилучив до свого фільварка“. В Коростенку Війтівським слуга замковий скупив ґрунти від трох селян і випросив на них привилей для засновання нового солтиства, крім того що давнійше там існувало! Під титулом війтівств і солтиств, більше або менше титулярних, творить ся численна серія нових дрібних держав з фільварковим господарством і новими панщинними вимислами. Конституції з початку XVII в., проголосивши принцип, що війтівства й такі привілеювані солтиства повинні роздавати ся заслуженим воякам як певного рода емерітури, підтримали й далі повели сю систему творення таких нових фільваркових господарств меншого розміру.

Старости робили подібні-ж операції на більші розміри. Перемиський староста, скориставши десь в 1550-х рр. з якоїсь „причини“, ціле велике село Гійсько, де було 36 селянських великих господарств-дворищ, скупив і ґрунти ті обернув на фільварок, а самих селян осадив на обійстях (zagrodach, усадьбах) полишивши їм тільки малі кусники поля і обложивши щоденною панщиною „від полудня“. На відібраних від селян 24 ланах заложив він великий фільварок, з додатком прилученого „непожиточного“ фільварку на ур. Кругель: мав там 500 кіп жита і 800 кіп пшениці, так що з становища панської кешені операція ся була незвичайно „раціональна“. Подібну історію переказує ревізія львівської королівщини. Тутешній староста Гербурт в 1560-х р. „зігнав“ селян с. Підлісок з їх ґрунтів і на їх місці осадив загородників — селян на малих ґрунтах, а решту ґрунтів, очевидно, прилучив до фільварку. В иньшій селі — Туринці державець Стан. Жолкевський, діставши се село, помірив селянські ґрунти і лишивши частину їх селянам, частину забрав на фільварок, а иньшу ще частину ужив для осадження нових малоземельних осадників. В 1534 р. в сім селі було 28 господарств, що сиділи на волозьким праві, на неміряних ґрунтах, без панщинних обовязків, а про заможність їх свідчить дань худобою: кожде господарство давало по барану й свині натурою, не користаючи з права грошевої оплати, уставленої для тих, що свиней або баранів не мали. В 1565—70 рр. було тут 62 тяглі господарства на 10 ланах і 26 загородників, обложених панщиною для нового фільварку. Судячи з того, що частину ґрунту забрано на фільварок, давнім

селянам ледво чи лишило ся більше як третина їх давніх ґрунтів; ціле село з патріархального богацтва ґрунтів перейшло на мало-земельних пів-пролетарів. Упадок добробуту давнійших осадників видно з того, що замість давнійших 28 баранів і 28 свиней, що приходило з тих давніх 28 господарств, в 1565 прийшло з тих 62 нових господарств тільки 20 штук свиней і 1 баран. За то станув фільварок, на яким в 1570 р. було близько 1200 кіп ріжного збіжа, отже й тут реформа ціною знищення селянського добробуту значно наповнила панську кешеню.

Такі близші пояснення, які люстрація дала нам про пере-міни в сих селах, не часто знаходимо. Але порівнянне простих цифр, коли убуває селянських ланів, або нагло зростає число за-городників коштом давнійших тяглих господарств ¹⁾, нарешті ляко-нічні замітки про скуплю або згін, вказують на анальоґічні опера-ції — забиранне розроблених, справлених ґрунтів селянських під фільварки, дробленне селянських господарств в інтересах збільшен-ня панщини і заміну господарств повних — з більшими ґрунтами й ширшою господаркою — малоземельними „загородами“, на панщи-ну видатнійшими ніж ті повні господарства. Загородники часто не несли ніяких обовязків окрім „пішої панщини“, себто роботи без худоби, але панщина бувала значна — два, три дні на тиждень, або й щоденна панщина від полудня, „постійна робота“ ²⁾. Та-ким чином розмірно до своєї економічної сили й тої скількості ґрунтів, яка лежала під ними, сі малоземельні загородники для фільваркового, панщинного господарства були далеко видатнійші, ніж господарства повні, „тяглі“. Отся замітка львівської ревізії може пояснити становище й ролю сього сільського пролетаріату в фільварковім господарстві: „Сі два села (Полтва й Замостє) треба розуміти як одно — людей там буває часом більше, а ча-

¹⁾ Напр. в с. Шегинях перемиської кородівщини між рр. 1553 і 1565 число тяглих господарств з 8 ланів упадає на 5, а число за-городників зростає з 11 на 24. В с. Поздичу на місце давніх 8 цілоланових господарств, які застаємо ще 1553 р., в 1565 нагло бачимо 30 госпо-дарств, на 9 ланах — правдоподібно перемерено ґрунти, знайдено при тім о лан більше, і подроблено старі великі господарства. В Острові (Львівського староства) число ланів в рр. 1545—1565 спадає з 26½ до 20, а число господарств помножуєть ся з 42 до 51, і т. и. (див. мої вступні розвідки при Жерелах до історії України-Руси, т. II і VII).

²⁾ Про загородників, їх економічне становище й обовязки див. в кінцевих розділах тих вступних розвідок при Жерелах (т. I—III і VII).

сом менше, бо часто розбігають ся; чиншу ніякого не дають, хіба сіють — там де їм підстароста позволить і покаже, а сидять на постійній роботі, як загородники. Села сі дуже потрібні для глинянського фільварку, але пп. Сверчі недавно забрали їм чимало поля і сіножатей, з яких вони мали прожиток, і через те забранне у тих сіл поля і сіножатей зменшило ся й засобів підданім і роботи замкови, бо їх багато забрало ся й пішло.

Сі підглинянські осади, може бути, являють ся пережитком давньої двірської челяди (холопів), осадженої „за двором“ давнішими часами, подібно як підльвівське Знесінне, де селяне сидять на невеликих нивках і роблять що треба „собою“, себто мабуть без худоби, „пішо“ (характеристичне в своїй наївности се повне уподобленне панщини роботі худоби); вони возили пісок, цеглу для мурів, глину і т. и., орали огороди й пололи, косили луку — „тепер же те все роблять до двору воеводи руського“ — котрому село було надане. Нові групи й цілі осади загородників, осаджених на дрібних ґрунтах і обтяжених сильною панщиною, відновляли сей давній тип на своїх хлібах осадженої невільної челяди¹⁾. Тим чином дешевим коштом розв'язувала ся справа дешевого двірського робітника. Сей загородницький пролетаріат був дешевший ніж фільваркові робітники, яких треба було удержати на двірських хлібах, і вигідніший, бо сам мусів промишляти за себе, а постачав фільваркови панщину в дуже значній кількості. Тому поруч забирання під фільварки селянських ґрунтів бачимо в середині і в другій половині XVI в., як наслідок розвою фільваркового господарства і запотрібовання робучих рук, — також зріст загородницької верстви — місцями навіть дуже сильний.

Туж мету осягало також дробленне селянських господарств. Бо грошеві чинші й ріжні данини звичайно рахували ся з ґрунту — себто селяне, що сиділи на цілім лані (давнійшій одиниці селянського господарства, що містила 20 моргів, або коло 12 десятин) платили цілий чинш, а ті що сиділи на півлані — половину його, і т. д.; роботи-ж — чи то деякі, чи всі взагалі звичайно рахували ся не з лану, а з селянського господарства. Тому в інтересах фільваркової роботи було дробити господарства: напирати, щоб великі родини, чи спільні господарства кількох „потужників“ дробились, щоб брати чи сини осідали „на своїм хлібі“ — бо такі члени старого господарства, розділивши ся, мусіли робити

¹⁾ Про неї в т. V Історії України - Руси с. 108 і далі.

більше, ніж робили давніше, з одного господарства. Тому запотрібованне дарових рук до фільваркової роботи знаходить свій вихід в сих обох явищах: дробленню старих селянських господарств „тяглих“, себ то таких що несли всю повноту обовязків, ведучи нормальне господарство і маючи до того значні обшари ґрунтови, — і в „присаджуванню“ загородників, себ то селян малоземельних, що мали „загороди“, усадьби, й мало що ґрунту понадто. За ілюстрацію послужать нам приклади кількох королівщин, з матеріалів, які дають нам їх люстрації й інвентарі.

В королівщині Перемишльській інвентар 1497 р. дає нам можливість слідити долю селянського землеволодіння вже від кінця XV в. Порівнюючи цифри 1497 і 1565 р. бачимо, що протягом тих сїмдесяти лїт площа селянських ґрунтів не зростала: в 11 селах в 1497 р. було 151 ланів селянського ґрунту, в 1568 р. тільки 158, всього тільки 5% приросту. Розуміеть ся, в дійсности ґрунти селянські збільшали ся, через розробленне неужитків, але се збільшенне нейтралїзувало се забираннем селянських ґрунтів під фільварки. За те число господарств збільшало ся дуже — через роздробленне давнїйших господарств і творенне малоземельних, загородницьких господарств: за сей час прибуло 63 тяглих господарств і 59 загородників. Сей приріст зїв всю давнїйшу надвишку ґрунтів над середнїм півлановим господарством. Економічні обставини, очевидно, не допускали на разї сильнїйшого дроблення господарства низше півланової норми, і коли таке дробленне силоміць переводило ся адміністрацією, то се не раз приводило до втїкачки. В середнїх десятилїтях XVI в. отже господарство стає на сїй нормі, число тяглих господарств не зростає, а натомість формуєть ся категорія загородницька: приріст людности, коли не відпливав на Підгірє до новозасновуваних там сїл, творив нову верству сїльського пролетаріату, піших панщинників. В 1497 р. сеї категорії не було ще зовсїм в 1553 р. на 529 тяглих господарств в 19 селах було 66 загородницьких, в 1565 на 524 тяглих 141 загородницьких. Число тяглих господарств за тих 12 лїт навіть трохи зменьшило ся, число загородницьких побільшило ся більше як у двое ¹⁾.

Подібне бачимо і в королівщині Сянїцькій в її півнїчній, давно осадженій часті, в волостях Сянїцькій і Боській. Тут

¹⁾ Див. статистичні таблицї у вступнїй розвідці до II т. Жерел, с. 5—9.

в другій і третій чвертині XVI віка не зростає ані число господарств зні число селянських ланів: прирібки нейтралізують ся скуплею й забиранням селянських ґрунтів на панське господарство¹⁾. В деяких селах ґрунти роздроблено сильно (до восьмої і дванадцятої частини лана), але нормою зістаєть ся півланове господарство. Надвишка людности, коли не відпливає на Підгірє, де закладають ся нові осади на волоськім праві (без панщини і фільваркового господарства, що туди ще не зайшло), то творить категорію малоземельних, обтяжених панщиною загородників. В середніх десятиліттях XVI в. вона як раз витворюєть ся; в 1520—1540-х рр. стрічаємо загородників десь не десь, як вимок²⁾; в 1558 р. вони вже становять коло 5% всього числа господарств, а до 1565 р. їх число подвоюєть ся й становить коло 11% в сього числа господарств.

В королівщинах положених далі на схід, як от у Львівській, селянське господарство ще не стало на нерухомій точці, як на Посяню. Не вважаючи на забиранне ґрунтів під фільварки, селянське землеволодінне показує певний приріст: з 1545 до 1570 р. в 14 селах, для яких маємо цифри, число селянських ланів зростає на 11%³⁾. Поруч з тим множить ся число господарств дробленнем давніх ґрунтів — добровільним і примусовим. В тих 14 селах число господарств зростає за тойже час на 24%, а коли завважити, що багато ланів в 1570 р. було порожніх, то зріст господарств випереджає зріст селянських ґрунтів ще більше (на чотири рази). Особливо в рр. 1565—1570 усильно переводить ся

¹⁾ В тринадцяти осадах Сяницької волости було :

	1523	1548	1565
селянських ланів	156	153	152
господарств	284	275	282

в девяти осадах Боської волости :

селянських ланів	169 ² / ₃	169 ¹ / ₄	170 ¹ / ₂
ланів	377	366	364

див. мою вступну розвідку в III т. Жерел.

²⁾ В інвентарі 1523 р. бачимо їх тільки в двох селах, разом 9; в інв. 1548 в однім (сім).

³⁾ Що правда тут треба часом числити ся з приростом в рахунках, а не в дійсности — коли при новім помірі старі прирібки дораховували до давнійше принятого числа ланів; ми знаємо пр. такий факт в с. Добрянах, де ревізори переміривши селянські ґрунти на місце 14 ланів, які числили ся за селянами, намірили їх 36. Се село я не беру в рахунок, але і в інших могли заходити часом подібні випадки, нам не звісні.

дробленне селянських ґрунтів, заходами самої адміністрації: майже весь приріст господарств припадає на роздробленне давніх господарств. Заразом зростає число малоземельних господарств, що не тільки самі творили ся, але й штучно витворювали ся, в інтересах фільваркової роботи, самою адміністрацією. В 1545 р. їх ще зовсім не бачимо; в 1565 р. загородницькі господарства дають уже 7,5%, а дорахувавши дрібноґрунтові, дуже до них зближені — 10%; в 1570 р. вони становлять 9,5%, а з дрібноґрунтовими 12% загального числа¹⁾. Але заразом з'являється велике число порожніх господарств — при ревізії 1570 р. вони дали до 6½% селянських ґрунтів. Се вказує, що селянство тяжко зносило ті операції, які переводили ся над ним саме в сих роках — ті переломи, звязані з розширенням фільваркового господарства, і багато селян кидало свої ґрунти та йшло шукати свобідніших обставин для свого господарства й життя.

Матеріал, яким ми отсе оперували, зібраний з галицьких королівщин. Безперечно одначе, що тими-ж дорогами йшло господарство і в маєтностях приватних. Там, де маємо ми якісь звістки з сеї сфери, бачимо також явища як і по королівщинах. Ревізор 1565 р. завважають, що в Сяницькій землі убуло подимне в приватних маєтностях тому, що шляхта зігнала чимало селян з їх ґрунтів забираючи їх на фільварки для свого прожитку. В поборових реєстрах 1589 р. в Ярославських маєтностях читаємо: Рудановичі 12¼ ланів, а 2½ забрано до двору (на фільварок), Вербна 7½ ланів, а 7 забрано до двору, Ляшки 11¾ ланів, а 2 забрано до двору. В маєтностях Конст. Корнякта зігнано й забрано „до двора“ ціле село Святе, де ще по реєстрі 1515 значило ся 12 селянських ланів. В Тичинській волости в Гальшовій 47 ланів, а 4½ забрано до двора, і т. д.

Розвій малоземельних господарств в приватних маєтностях, ішов таким же скорим кроком як по королівщинах. В сяницькій королівщині в 1560-рр. число малоземельних супроти числа осілих селянських ланів в старих осадах виглядає близько як 2:9, в загальнім рахунку королівщини як 2:15, а в цілім повіті — в маєтностях королівських і приватних разом — в реєстрі 1589 р. ся пропорція випадає як 4:9. Значить, в приватних маєтностях число малоземельних було ще більше, ніж у королівщинах. В пе-

¹⁾ Се збільшення в р. 1565—1570 одначе обіймає не ті самі села; зріст в тих самих селах вийшов би, мабуть, не так значний.

ремиській королівщині теж саме, тільки верства малоземельних ще сильніша: в старих осадах в 1560-х рр. відносини її до селянських ланів виглядали як 1:2, в 1589 р. в цілім повіті майже 2:3. На Побужу сей процес розвинув ся ще скорше: там уже реєстр 1569 р. показує число малоземельних господарств майже рівне з числом ланів: в Холмській землі на 2.825 селянських ланів було малоземельних 2.101 (в 1589 р. — 2669), в Белзькій на 2.375 ланів 1569 р. малоземельних 2.837, разом на 5200 ланів 4938 малоземельних уже в 1569 р.¹⁾

Докладніші пояснення поборових реєстрів сих земель дають деякі цікаві вказівки на сю еволюцію. З загального числа 4938 малоземельних 1569 року тільки 2.222 мали рілю, решта се загородники „без рілі“ і коморники, — два означення, що означають теж саме властиво. В 1578 р. на загальне число малоземельних 5383 було загородників з рілею тільки 1.651, отже ся категорія зменшала ся, а натомість зростало число „загородників без рілі“ й „коморників“. Одначе в поодиноких повітах ми стрічаємо часом значний зріст в категорії загородників з землею (нпр. в Красноставському число їх зростає з 224 на 505, Грабовецьким з 176 на 246). Може се залежати почасти від інших способів відріжнювання сих категорій у одних і других ревізорів, але скорше мабуть тут маємо реальні ріжницї: те саме, що бачили ми вище, коли з „тяглих“ селян, забераючи їм землю, робили малоземельних загородників. А загородницькі господарства або самі собою дробили ся, або також з господарських мотивів перетворювали ся дідичами та державцями умисно через забиране рілі в „загородників без рілі“ або „коморників“ — людей, що як не займали ся ремеслом, то заробляли при господарстві (на загальне число 2641 коморників 1578 р. тут тільки 248 мали якусь худобу).

Заразом, ще в більшій мірі сума підданської праці збільшала ся і простим побільшенням робучих обовязків та притяганням до них тих категорій селян, які давнійше тих робучих обовязків не несли. Се побачимо далі.

(Далі буде).

¹⁾ Махімум обезземелення дає Городельський і Грабовецький повіт; в Городельському на 185 ланів в 1569 р. було 328, а в 1578 р. — 483 загородників і коморників; в Грабовецьким на 280 ланів було в 1578 р. загородників і коморників 703.

ВАСИЛЬ МОВА (ЛИМАНСЬКИЙ).

СТАРЕ ГНІЗДО Й МОЛОДІ ПТАХИ.

ДРАМАТИЧНІ ОБРАЗИ *).

VI.

(Зало в домі Загреби. Ранок).

Загреба (уступає з бокових дверей з довгим чубуком у руці і стає задуманий). Так отаке трапилось! І думки в мене не було, щоб лучив ся міні отакий гість, як оцей Щербосьорба, та ще й посеред ночі. І як воно так склалось? Торочить, буцім то іде у Ростов та завернув до мене мимоїздом... Де-ж воно в бісового батька мимоїздом, коли мій хутір зовсім йому не в заводроті. Йому трахт лежить через Кандибину греблю, а від тїї греблі до мого хутору сорок верстов! Що б же воно за знак, що він до мене притарабанив ся? Та ще й притарабанив ся не аби як — з жінкою, з прислужницями, у здоровезному ридвані; з хвалетуром, у п'ятиконь! А грумизду скільки! Самих чамойданів п'ять чи шість — і у ридвані, і на ридвані, і за ридваном їх поналаштовував! Господи, Господи! Які то звичаї на Чорноморії повелись! (Згодом). А як повернеш думкою сюди й туди, то аж дивно міні, що отцей Щербосьорба у такі великі пани виліз. За десять років до цього часу я вже підполковником був, а він іще тільки-тільки що на ісавула виліз, хоч уже й завідателем служив років зо три. І був колись такий убогий, як циган, та вже на засідательстві почав розживатця. А хавралі брав, так і побий його сила Божа! Вигадає було яку не яку зачіпку, щоб слідство завести — от хоч би таке, як: „о дрєві упавшем і нікого не убившем“, та мерщій і причепитця до кого здря. А вже як причепитця, то від його як від чортяки, ні яким робом не відкараскаєш ся. І буде він у тебе товктись та твій хліб їсти, та горілку пить, і буде те слідство тягти, чорти-батька зна поки й доки, та все буде з кожного прикосновенного вирви вимагати. А що вже з простим казачством випивав, так і бодай йому добра не було! Понасадовить було у востріг людей нізавіщо, та тоді й випускає на волю за викуп. І точитця цеє слідство, поступаючи у перед як мокре горить, а козак що місяця несе йому данину — хто п'ять, хто шість, а хто й десять карбованців, а що вже ванашків брав,

*) Початок див. кн. IV, V і VI.

та курей, та гусей, та збіжжа всяке, то тее і в рахубу не йшло. І носе йому чоловік, розоряючись, бо зна, що коли хавраля того не дать, то Щербосьорба знов його у в остріг запровадить, а до вищого начальства, до того окружного суда, хоч і не потикайсь, бо Щербосьорба туди що місяця ралець подає і правди у тому суді не діпнеш ся, а хиба за гроші купиш. І таким чином розміг ся Щербосьорба, розбагатів, у силу вбив ся. З засідателів у секретарі окружного суда попав, а відтіль у сискні начальники, а звідтіля не забаром і в правленці перескочив — у члені військового правління! А в тому правлені та сидять самі песиголовці та махамети, так йому й до лица тее кумпанство. І тепер Щербосьорба два хутори осадив, велику отару овець має, великий гурт скотини посідає, гарним табуном володає. І вже так, що по нашому, по козацькому і балакать соромитця, уже на москаля закандрюбив ся! І пишетця вже не Щербосьорба, а Щербосербов! А жінка його, Гарпина Сидоровна! Чи давно те було, що сама їсти варила і сорочки прала, а тепер і паністарої сама не почуха, а все те на прислужниць скидає! І язик свій на московський шталт ламає, *кавокає* та *чавокає*, що аж бридко слухать! А шати та вбори які! Як набундючитця у всякі плахиття, та мантилі та капелюхи, та ще як поначіпляє на себе усяких золотих цяцьок з діямантами, той сама себе не тямить з гордошів, дарма що пика у неї як сапян жорстка та жовта, що тільки мазилами та красилами її причепуряє! І тільки в неї й на думці, що охвицери та всяка мужецька молодь... Та бодай же тебе черви зїли, треклята патико! Пху! (Сердито шмигляє по хаті, потім знов зупиняетця). Щоб же воно за знак, що він до мене притарбанив ся? Хоч він міні і брат, у первих, так не такий же він чоловік, щоб до роду прихильність мав, та щоб йому в жадобу було з рідною душею перевідатись. (Погадавши). Еге, мабуть так, що взяла його охота передо мною панською пихою похлюбитця. Так же воно й є! А все ж таки треба його пригостить як слід, бо він велику силу має, то під нужду може й здасця. Та ще куди не кинь, а все ж таки він міні і брат у первих. (До дверей). А гей, Палажко!

П а л а ж к а. Чого вам, пане?

З а г. А що наші гості, чи й досі сплять, чи вже пробуркались?

П а л. Та вже ворущатця. Оце зараз я подслухала так чула, що пан уже кахикає, а пані теж яким ся плахиттям шамрить.

Заг. Ну йдиж ти, та накажи куховарці, щоб вона обід добрий зметикувала — щоб усього було вдосталь і щоб уже було по празниковому. Та націди чималенько аж позаторіжньої вишнівки, а сливянки тієї, що в поливяній кухві, а тернівки наточи онтії, що в довгому барилі у куточку стоїть. А поки що, щоб у тебе усі причандали до чаю були на поготові. Та й те памятай, що по панському звичаю пють горілку до чаю, а горілку вплять-таки пють заїдаючи. Та причепурись і вирядись, як на великдень, і Орісі скажи, щоб перебрала ся у празникове, бо у цієї пані язик гострий, як у гадюки, а довгий, як у сучки, то ще й осудить нас. Та повертай ся шамкіш і моторніш, озивай ся жвавенько і приятненько і одно слово — ходи як по струні.

Пал. Пхе, нехай не здивують. Як зуміємо, так і будемо поводитись.

Заг. Та ти міні не пащикуй! Я тобі наспражки кажу, то щоб так воно й було! Ходи геть, та роби, що тобі загадано! (Палажка виступає). Отже треба й Микиті наказати, щоб причепурив ся (до дверей) Микито! А гей, Микито! (за лаштунками чуто - га?) Микито, чорт би бив твого батька!

Микига. Та чого вам, пане!

Заг. Чи я не казав тобі, махамете, щоб ти міні не смів гакать, а коли кличу, то щоб біг на гук аж спотикав ся?

Мик. Та коли ж я все забуваюсь!

Заг. А коли забуваєш ся, то я тобі й памяткового дам. Ходи мерщій та причепурись і вирядись, як на весілля — чи тямиш?

Мик. А хіба що?

Заг. Та ти не питай ся: хіба що, а роби що тобі кажуть — причепурись і вирядись як найкраще. Усе, що є в тебе празникового — сорочку, штани, бешмет, чоботи — усе надягни, та й будь отут під рукою коло кімнат!

Мик. Так хіба треба й шапку нову надягти?

Заг. І шапка щоб була нова — ота що з сивим хутром і жовтим верхом, що я тобі перед Різдом купив.

Мик. Гі, лишко тяжке! Та а-ж її ще у мясниці застановив у шинку за квартиру горілки...

Заг. Чорти-б же побили твого батька! Та як же ти на-смівивсь?

Мик. Та колиж пням був. Та це не яке лихо, бо коли дасте грошей, то я мерщій збігаю у слободу, а к полудню і до дому вернусь.

За г. Трясця твоїй матері! Біжи мерщій переберись, а шапка нехай хоч і стара буде! (Микита виступає). Чи ти ба який мистець, иродів син! За десять верстов побіжить папку викуплять, а пусти його, то й за три дні не вернетця, бо не то шапки не визволить а й штани зоставить у шинку.

Юрась (вбігає). Он бач — іще нікогісінько! А я поспішаюсь до гурту...

За г. Не поспішай ся поперед батька в пекло! А ти зглянь ся як ти вбраний — мов табунчик! Причепурись мерщій, бо це такі гості, що й засміють нас!

Юрась. А справді треба одягтись гарненько, бо Гарасько та Уляна понабундючуютьця як болячки (зникає).

За г. (сам собі). Ну, здаєтця у домі усе распорядив до ладу. Піти ще у дворі попорядкувать. (Виходе).

(Уступають Палажка і Орина з усякими причандалами і набірають на аванцені стіл, а іпотім з других дверей уступає Гарась).

Гарась (у мундирі з опалетами, всячески причепурений). Он бач — іще нема й нікого! Невжеж дядько та тітка й досі сплять.

Пал. Де там сплять! Там тітка понавиймала з чамайданів усяких уборів та цяцьок, а наші панночки розглядають та дивуютьця аж нестямлятьця.

Гар. Еге, так це знак, що вони незабаром і сюди вийдуть (пречепуряєтця перед верцадлом).

Уля (вбігає вистрибом і кидаєтця до Гарася). Гарасикъ! А какія у тети серьги! Ахъ, голубчикъ! Если бы ты зналъ, если бы ты видѣлъ!... Ахъ, какая щастливица тетя! Сколько у нея дорогихъ нарядовъ, сколько золотыхъ украшеній! Ну можешъ себѣ представить: браслеты, серги, брошки... Ахъ, какія у нея брошки!...

Гар. Да, дядя и тетя понимаютъ, что значить благородство, а у насъ...

Уля. Но главное, голубчикъ, — тетя обѣщала горячо за насъ заступаться! Она говоритъ, что отрекомендуетъ отцу Аполлона съ самой лучшей стороны, будетъ хвалить его, будетъ защищать, будетъ уговаривать отца, будетъ убѣждать его, будетъ настаивать, требовать... Да, требовать, чтобъ непременно, непременно (тупає ніжною) непременно! Вотъ что, голубчикъ! Ахъ, какъ я щастлива!

Гар. (зітхнувши). Да, Юлинька, ти щаслива! Ты дѣйстви-тельно щасливица, потому что дядя и тетка устроють твой бракъ. А я... Ахъ, если бы и за меня заступились, если бы помогли мнѣ опредѣлиться въ гвардію...

Уля. Не безпокойся! Не безпокойся, голубчикъ, я уже все устроила! Тетя обѣщала энергически поддержать тебя. Она прямо сказала, что отецъ дѣлаеть Богъ знаетъ что, что она будетъ совѣтовать ему, настаивать, требовать.

Юрась (весело вбѣгає). А що, й я поспів завчасу! (оглядає Гараська) Пхі, та як же ти, Гараську, причепурился та надженджурился! Та ще побачимо, хто здасця показнійшим (випрямляетця і беретця в боки). От козак, так козак! Глянь та подивись!

Гар. Та деж пак! І спереду і збоку — табунчук та й годі.

Юрась (підступає до Улі бокаса і простягає руку). Бонжур, мадмуазель!

Уля (бє його платочком по виду). Та геть, неотесо! Іще й бонжуритця!

Юрась (хапає її за стан і крутитця з нею по хаті). Тратата - тратата, тринди - тринди, тратата!

Уля (пручаючись). Та геть, Юрасю! Та геть, бо плаття поймаєш! От уже причепендя!

Гар. Та він зовсім здурів на радощах (побачивши, що Юрко покрався навспіячки внутрені покої). А ти куди?.. Слухай — вернись!

Уля. Вернись! Юрасю, вернись! (до Гарася) От же дивись коли не накоїть яких капощів!

Гар. Та на що ж він більше і здався як не на капости? Ото мабуть покравсь на подглядання.

Юрась (вертаєця навспіячки, затуливши обома рукаки рот і ніс, а потім пирхає закочуєця реготом). Га-га-га! Тай гидка ж наша тітка! Га-га-га! Ой лишечко, ой горечко, ой кишки порву з реготу!

Гар. Тю на тебе! Чи ти не здурів?

Уля. Чого ти, Юрасю? Що там таке?

Юрась, Та коли ж я зазирнув у щілину, а там тітка блейвасом собі щоки насмальцьовує та якимсь красилом розмальовує, а потім почала у пахузу якісь кімтяхи запихать... Ой лишечко! Ой репну з реготу, їй же ти богу репну!

Уля. Юрасю! Чи тобїж не сором отак насміхатця з тітоньки? Та воно ж грїх!

Гар. Хіба ж він тямить, що воно таке сором або гріх? Йому аби накапостить кому здря!

Юрась. От тепер і я знатиму, що воно за краса у нашої тітки! І нехай їй абищо, яка вона погана поки не розмалюєтця!

Киля (вбігає заклопотана). Зараз ітимуть... Господи, чи то усе вже приладновано?..

Пал. Та не турбуйтеся, панночко, уже все поспіло: і напитки і поїдки.

Юрась (до Килі). А ти чого такою похнюпою дивишся? Чи ти ба яка хмура? (Бере її під бороду). Хвабруй, дурне! Хіба ти не радієш, що дядько та тітка приїхали?

Киля. Відкаслись! Нема чого радить...

Юрась. Чом же нема чого? Хіба ти дядька й тітки не любиш?

Киля. Чи люблю, чи ні, а радощів мало. Нехай радіють образовані, бо їх всіх вихвалитимуть та любоватимуть ними, а нам необразованим доведеться, може, від сорому мліть та сльози ковтати.

Юрась. Казна що торочить!

Заг. (уступає з надвору). Слава тобі Господе — і сестра іде! Тепер буде кому хоч попорядкувати.

Гар. Як? Тітка Диркалиха?

Уля. Та невже ж таки?..

Заг. Чого ви так жажнулись? Хіба вам не до душі, що тітка іде?

Уля. Ах, какое же это несчастье! Вѣдь она навѣрное скандалъ устроить!

Гар. Да, теперь того и гляди, что кутерьму подыметъ.

Заг. Цитьте, трекляті діти! Ви на тітку як собаки на вовка гавкаєте!

Юрась. Батеньку! Чи не послать би і по Гайдабуру до кімлицьких кібіток?

Заг. Та таки й пошли сину, нехай прийде — з ним охитніш і чарка горілки випетця.

Гар. Батеньку! Та щож воно оце буде?..

Уля. Батеньку! Навіщо ви хоч оте страховище людське до гурту кличете? Та він же буде стидні слова казати... він усіх нас у сором уведе...

Заг. (до Улі). Цить, не пощикуй! Коли стидне казатиме, то піди геть, до старих не встрявай!

У ля (ломаючи руки). Ахъ, Боже мой, Боже мой! Вотъ не-
приятность! Вотъ несчастье!

Гар. Да-съ, ужъ это, значить, окончательно...

Юрась (піднявши руку в гору). Цитьте, цитьте — дядько
йдуть! (усі повертаютця до нутряних дверей, Гарась випрям-
ляетця, Юрко випинаетця, мов би у хрунті, Уля і Киля стають
біля стола).

Щербосьорба (уступає з великою пихою, піднявши
в гору плечі і злегенька уклоняетця Загребі). Мое поштение,
братець! Доброго вутра!

Заг. (подає йому руку). Добридень, брате! Чи виспав ся
хоч трохи?

Щербосьорба. Нічаво, виспав ся таки добренько (поверта-
етця до молодечі). А оце б то твої сини?... І оце б то сам Гарасим?
(Гарась уклоняетця). Драстуй, соколику! (подає йому руку і ці-
луєтця). Молодець! Таки прямо молодець! І охвицера заслужив!
Ето хорошо! (до Юрка). А оце б то Юрій? Драстуй, соколику!
(подає руку і цілуєтця). А цей вже не такий... Він то з себе мо-
лодець хоч куди, таки добре виріс, тільки наче б то тее... (Га-
рась і Уля переморгуютця), Наче б то необразований трохи...

Загр. Та вони обидва такі гарні, що тільки спарувать та й
чортові подарувать.

Щерб. Ніт братець, воно все ж таки тее... воно так зразу
видно, що один собі як слід, на благородного скидаєтця, а другий
зовсім не тее... Та всячесько ж таки Гарасим і охвицер.

Загр. Ге, Брате! Охвицер за батькови гроші та низькі
поклони!

Щерб. (повертаєтця до панночок). А оце б то твої й доч-
ки?... І оце саме мабуть Юля?.. Драстуй, моя перепілочко! (ці-
луєтця з нею). От красулечко, так справді як квіточка! І зараз
таки й знати, що образована. — А оце б то Киля?.. Драстуй,
моя ягідко! (цілуєтця). Та чого ж ти наче плакати зібралась?
Гарна панночка вийшла, а тільки шкода, брате, що ти й цю
у ниститут не віддав...

Заг. Та бодай їх земля прогинула оті анахтемські ни-
ституту! Добре, тобі, брате, що в тебе дочок не має, а тоб рос-
коштував ти, що воно таке оті ниституту!

Щербосьорбиха (уступає жваво з дорогою шалею на
плечі і підступає до Загребі). Доброго вутра, братець!

Заг. Добридень, сестро!

Щерб. (повертається до хлопців). А, драстуй, Гарасю! (Гарась цілує руку, а вона цілує його в лоб). Ах, какой же ти хороший! Какой милой охвицер (до Загреби). Вот охвицер так охвицер! Просто ж (цілує собі ручку і поведе рукою) — мої поштиніє!

Заг. Та деж пак! Знайшовсь таки хвалько й на наше ледащо.

Щерб. (до Юрка). А, драстуй, Юрасю! (Юрко цілує її в руку, а потім і в губи). Ах, какой необразованной! Ах, какой же ти, Юрасю, необразований! Такой хороший з себе і такой необразованой!

Заг. Де вже необразований! Тут такий образований, що й батька у Ростові образував, махамет, на тридцять лошаків відразу! Та нехай їм враг і образованим і необразованим! Просю сідати за стіл, та випемо чаю! (Загреба і гості сідають до набраного стола, Киля біля стола з самоваром, а хлопці і Уля сідають одсторонь). Брате! Просю прихильно — чарку горілки!

Щербосьорба. Штож, можна! Ето можна!

Диркалиха (уступає в хату з великим пакунком у руках). Драстуйте! З неділею будьте здорові! (усі підводяться і повертаються до неї).

Заг. Здорова, сестро! Оце тебе Господь наніс до мене саме в слушний час!

Дир. (кладе пакунок на канапі і підступає до Щербосьорби). Овдій Гордієвич! Таки то Господь призвів побачитись! (цілується з ним). Чи живенькі, здоровенькі?

Щербосьорба. Та еще до которого часу Господь милуєть.

Дир. (до Щербосьорби). Горпина Сидоровна! Господи, як давно бачились! (цілується з нею). Та як же ви, сестро, помолодішали та погарнішали з того часу, як я вас бачила... Коли пак це було?... Здається вже дванадцятий рік зайшов...

Щерб. Ох, де вже нам, сестрице, молодішати... Це я не помолодішала, а хіба може поніжнішала, бо, знаєте, у благородному обчестві проживши десять літ...

Дир. Господи, Господи! Яка то в сьвітї правда! Живемо ми отутечки на хуторах та думаємо, що й ми таки благородні, бо такиж панами звемось, аж воно бачу, городяне уже й за благородних нас не мають!

За г. (до Диркалихи). Не шкилой бо з неї, сестро, а то роздратуєш! (до Щербосьорби). Прося сідати за стіл. Сідай, брате, отутечки, а ти, сестро, отутечки, а ти, сестро (до Диркалихи) оттуто!

Дир. Зараз, брате, зараз! Дай тільки поздоровкатись з усіма (до Килі). Драстуй, моя голубочко! Що це ти така, як у воду опущена! (дає поцілувати руку, а потім чоломкаєтця з нею). Аж з лица спала, моя квіточка! (до Улі). Здорова й ти, амбитна джохо (Уля цілує їй руку). Руку поцілувати дам, а чоломкати ся з тобою не буду поки не спокутуєш у мене свою провинність! (до Юрка і Гераська) Здорові хлопці! (дає цілувати руку) Які вони в тебе, брате, сьогодні гарні, а особливо Юрко — козак як орел!

Щерб. Ах нїт, сестриця, Гарась кращій... Прямож таки красавець охвицер!

Дир. Чим же він кращій? Хіба тим, що на плечіх срібні печариці має? Так це може тільки городяне за красу приймають, а по нашому той гарний, хто здоровлям паше, та силою грає! (сідає) А тепер брате, хоч і чарку горілки даси, то випю залюбки!

За г. (до Диркалихи, з тиха) Та не шпигай бо її, сестро, бо колоту наробиш! (до Щербосьорби) Брате! прося прихильно— чарку горілки!

Щербосьорба. Штож ето можно! Так випий же, братець, преже сам!

За г. (бере чарку) Спасибі ж тобі, брате, та й вам, любі сестри, що оце ви відвідали мене сироту удового! Пошли вам, Господи, добраго здоровля!

Щербосьорба. (бере чарку) Желаю ж тобі, братець, добраго здоровля та й всьому твоему сімействові!

За г. (до Щербосьорби) Сестро! Прося прихильно — чарочку горілочки!

Щерб. Ах нїт, братець, я горілки не пю... я пю саме вино, та й то тільки шампанське.

За г. Еге, сестро, у нас вина і в заводі нема! А може таки хоч тернівки трошки... така гарна! Або вишнівки старенької, або сливянки солоденької...

Щерб. Та хіба вже сливянки трошки... (бере чарку).

Дир. А чи давно ви, сестро, перестали горілочку вживати? Здаєтця ж, що колись гарненько її смоктали!

Щерб. Нѣт, сестриця, я ніколи її не любила... а хоч й доводилось передше, то вже давно відвикла (до Загреби). За ваше здоровля, брате!

Заг. На здоровля, сестро!

Дир. А згадайте, сестро, як ви було колись бенкетуєте з джерелївською попадею... та бенкетуєте з ранку до вечера... та випиваючи, іще було й приспівуєте:

Ой випила — похилила,
Сама себе похвалила,
Що я панського роду
Гю горілочку, як воду!

Щерб. Пхі, які ви, сестро, чудні... Таке вигадують!

Щербосьорба. Да, ето вже зовсім не теє... таке витівати зовсім не личить у благородному домі.

Заг. (до Диркалихи з тиха) Ой, не дратуй її сестро, бо в неї вже аж губа брениць до лайки (до Щербосьорби). Та не сердь ся, сестро, не сердь ся, моя голубочко, бо сестра Тетяна Демидовна по простецькому... (до Щербосьорби) Брате! просю прихильно — калганівки чарку!

Щербосьорба. Та чому й не випить — ето можна! А тільки не до душі міні, що сестра Тетяна Демидовна зовсім не теє...

Дир. Отце лихо! Коли б іще й справді не розгнівати твоїх гостей, брате! Сказано ж образовані: саму їм правду кажеш, а вони ремствують...

Заг. Та годі вам перекорятись! Ще ні випили, ні заїли як слід, а вже й зазмагались! (до Диркалихи) Сестро! Ось випий бо чарку та й гостей пропроси з своїх рук! Пошануй мене удового, стань за господиню!

Дир. (зтиха) Ох навряд чи я помирю ся з твоїми гостями брате! (в голос). З дорогою душею, брате! (бере чарку) Пошли ж, Господи, помершим душам царство небесне, а живим на здоровля! (пе й наливає Щербосьорбісі) Сестро, Горпино Сидоровно! Просю прихильно — Калганівки чарку! Така гарна! Ось нуте бо! Таки без жадного сороба — по нашому, по хуторянському!

Щерб. Та вже випю, щоб не дорікали міні, буцім то я гордюю...

Дир. Отак би й давно!

Заг. От спасибі так спасибі!

Дир. (до Щербосьорби) Брате, Овдію Гордійовичу! Пресю

сердешно — іще чарочку! Ось нуте лиш! Випемо гарненько, та побалакаємо приятненько!

Щербосьорба. Та ето можна! Чом не випити, чом і не побалакати. Бо ми й приїхали не знечевя, а таки маємо де прощо й промовитись (пе).

Заг. Отак буде краще! Випемо, то й розбалакаємось, а розбалакаємось, то й перепитаємось гарненько.

Дир. (до Щербосьорби). Та нам брате, за потіху буде вас послухати, бо ви в городі пробуваєте, то може й цікавого багато знаєте!

Щерб. А я, братець, смотрю ето на Гарася, та й думаю, що який то він мабуть нещасливий... Що такий хороший, такий образований охвицер, та отутечки у хмеречі нудитця, бо нема йому і обчества підхожого... (Загреба повертаєть на дзиглі й крекче, Диркалиха прохірно кахикає) Що йому б тільки у гвардії служить та в болшому світі блистать... Там би й ціну йому склалиб зовсім инчу... Він би карьеру собі сділав... І чинів би дослужив ся і пару б собі знайшов — не яку таку чорноморську нестелепу, а дівицю образовану, свіцьку...

Щербосьорба. Да, ето так! Ето дійствительно правда!

Дир. (пирхнувши від сміху) Килино! Який бо в тебе чай горячий — аж опеклась!

Заг. (метушитця) Сестро, Горпино Сидоровно! Просю прихильно — сливяночки! Брате! Осьнуте ще по чарці!

Щербосьорба. Та ето можна! Ето своєю чергою й тише! А от касательно Гараська, то скажу тобі, брате, що й на мою думку треба б його у гвардію приділити. Бо одно, що коли вже дав йому образование, то треба ж йому і товариства образованого, а друге, що куди не кинь, а в гвардії він на чинах чимало виграє...

Дир. (глузовито). Оце так! Оце до діла! Оце розумні речі!

Заг. Е, брате, брате! Хотів би тобі про Гараська й відказать, та не варт він того, щоб про його й розводити ся! Ось нумо краще випемо!

Щерб. Та ви таки, братець, пожалійте його... Бо він же таки ваш син, та ще й первак... та на йому ж ваша хвамильна слава ґрунтуєтця...

Заг. Та охота тобі, сестро... Облиш, голубочко, що Гараська, нехай йому враг! Ось нумо краще випемо!

Щерб. Або от хоч і Уля... Що яка мила, яка образована дівиця, а ні обчества їй благородного, ні свіцьких удоволствій...

Заг. (до Щербосьобихи) Сестро!.. Ось ну бо таки випемо... Просю прихильно калганівки чарку... Чи теє пак! Сливяночки чарочку!..

Дир. Та ти бо брате, не перебаранчай! Тут саме розумні речі повелись, а ти перебивавш!

Щер. Ох братець, братець! Та виж таки сами розсудить: чи їй би не в городі жить, чи їй би не побувать у болшому світі, чи показатця хорощим женихам? А жениха їй треба образованого, свіцького — охвицера вармейського, а не якого там чорноморського невковиру...

Заг. (чухаючи потилицю і зітхаючи) Е, вже міні як отакі розговори... (до Щербосьобихи) Сестро! просю прихильно — сливяночки чарку! Або вишнівочки, або тернівочки!

Дир. (до Щерб.) Та кажіть, сеестро, далі! Кажіть, голубочко, а ми послухаємо! Такі розумні речі...

Щерб. Та ви, братець, не турбуйтеся! Ви може думаєте, що я справді буду вговорять, вас, щоб пустили Улю у городі пожить, та в болшому світі показати ся? Ні, голубчику! Тепер немає нужди... Бо чутка така йде, що Улїньку і в хуторі знайшов жених, та такий хорощий, такий образований жених, що аж наших городянок завидки вхопили... Ви думаєте, може, що я й не знаю за поручика Прогульбицького?..

Заг. Побила б їй лиха година з отим Прогульбицьким! Я думав, що той сором у нас у хуторі зостав ся, аж він бачу, уже по всьому світові разійшовсь!

Дир. Е брате! Хороша чутка далеко йде, а погана ще дальше!

Щерб. Братець мой, Пилип Демидович! І ви, сестриця Тетяна Демидовна! Який же тут сором, що до Улі такий хорощий жених залицяетця? Та на мою думку його залицяння іще й за честь треба приймати, бо він охвицер хорощий, образований, свіцький! Я його сама добре знаю!

Заг. Охота тобі, сестро, про його разводитись! Облиш, голубочко, нехай йому грець!

Щерб. І начальство його високо ставить... Він далеко у чинах піде... Ото пара Улїньці, так пара! Кращого жениха й не зіськать!

Щербосьорба. Да, ето правда! Діствительно правда!
Уже кращого жениха де його й зіскати!

Дир. Оце так що розумні речі! (до Загреби) Ну, брате, тепер уже я не втерплю, щоб не побалакать!

Заг. (до Диркалихи) Облиш, сестро! Нема для чого, нема нащо!

Щерб. Та ви таки, братець, сами розсудіть... Я тим прошу вас — ви таки добренько розсудіть!...

Щербосьорба. Та таки й пильно розсуди, брате! Бо куди не кинь, а це вже вірно, що жених знакомитий... Поміркуй сам...

Заг. Та я вже міркував, брате, та доміркував ся до того, що прямо таки вигнав його з двору...

Щерб. Та чи то ж можна, братець?

Щербосьорба. Та завіщо-ж брате?

Заг. Та я тільки питаю вас, чи є в його який маєток? Чи є в його гроші?

Щербосьорба. Про це, брате, не турбуйся, бо я од вірних людей чув, що в його у Полтавщині маєток є!

Заг. А я таки чув зовсім инче і добре знаю, що він голий, як циган! Прямо таки яко наг, яко благ, яко нема ані бісового батька! І коли добуваецця він у мене дочки, то тільки через гроші, що за дочкою мусив би дати!

Щербосьорба. Отже не гріши, брате, бо я ж тобі вірно кажу, що в його у Полтавщині маєток є!

Заг. Та який там маєток! Може й є там клопоть ґрунту, що на йому доброму чоловікові нігде й спорожнити ся, та й то навряд чи!

Щербосьорба. Істинно кажу тобі, брате, що є!

Щерб. Та хочаб і не було, то яке лихо! Та за такого жениха можна віддати хочаб він і бідний був, бо у вас же братець, є з чим дочку віддати, а він же її щасливою зробить!

Дир. (до Загреби) Ну вже ж брате, хоч ремствуй хоч не ремствуй, а я таки перепитаю ся з ними!

Заг. Облиш, сестро, далєбі облиш! Покиньмо розмову, та й конт!

Дир. Та ні ж таки, брате я з ними перепитаю ся!...

Заг. Облиш, голубочко, Христа ради облиш! Ось випий краще горілки та й гостей припроси!

Г а й д. (уступає в хату з карбачем у руці, зупиняється біля порога і пускає крізь зуби посвист). Чи ти ба! Та тут, бачу, бенкет бенкетують!

З а г. Здоров, Семене! Сідай, братіку, до гурту, щоб веселіше було.

Г а й д. (Підступає ближче) Гай-гай! Та це, бачу, в тебе городяне гостують! Та ще й родичі твої! (приспівує).

Ой чи живі чи здорові.

Всі родичі гарбузові...

(підступає до Щербосьорби) Здоров був, старий Хавралію!

Щ е р б о с ь о р б а. Дростуйте Семене Прокоповичу!

Г а й д. (ляпає його долоню з розмаху). Та й давно-ж я тебе бачив! Та вже думав, що може ти здох, а-ж ти, бачу, на людське лихо животієш та й животієш!

Щ е р б о с ь о р б а. (знехотя ухмиляючись) А ви, бачу, і досі такіж жартовливі...

Г а й д. (до Щербосьорби) Горпино Сидоровно! Та яка-ж ти стала гарна—мов троянда розцвілась! Хрест мене вбий піду поцілую!

Щ е р б. Що це ви, Семене Прокоповичу! Це нехай Бог милує!

Г а й д. (підступає до неї) Та вже й поцілую-ж смашно!

Щ е р б. Прокоповичу!.. Голубчику! Та чи тож можна!

З а г. Та ну, Семене, облиш із своїми жартами—нехай їм грець!

Г а й д. (розглажуючи вуси) А ну, Сидоровно наставляй губи!

Щ е р б. Нехочу, Прокоповичу! Нехочу, нехочу, далєбі нехочу!

Г а й д. Та ну бо не мнись (простягає пику) Христос воскрес!

Щ е р б. Та який там Христос після Тройці!

Г а й д. Та все однаково! Наставляй губи! (цілуєтця) Оттако!

Щ е р б. Нехай уже тобі грець — аби відкараскавсь!

З а г. От уже махамет, так і чорти-б побили його батька!

Щ е р б о с ь о р б а. Іменно так, брате! Дієвительно так!

Г а й д. (скрививши бридливо пику) Пхе!.. Та я, бачу, й губи собі покаляв... Що за вража мати?.. Та оце ти, Сидоровно, мабуть якимсь мазилом намастилась?

Щ е р б. Та брешеш ти чортів мугирю! Яке там мазило?..

Г а й д. (утраєтця рукавом) Та й бридка-ж триклята масть! (махнув рукою і відходе геть).

Нехай тебе ті цілують,

Що греблі руйнують!

Нехай тебе ті кохають,

Що в болоті грають!

Щерб. Он бач, що він верзе, чортів неотеса! Сказано — хам триклятий!

Щербосьорба (до Загреби). Ні, брате, як хоч, а то ж нарешті неможливо!

Заг. Та не ображайся бо, сестро! Та не ремствуй таки, брате! Плюньте на його жарти, та й конт! Хіба-ж ви не знаєте цього махамета?

Гайд. Отже гляди колиб Сидоровна і справді не розсердилась. А все через оте хамське мазило.

Дир. Тю на тебе, Семене Прокоповичу! Яке-ж воно хамське, коли ним благородна парсуна намащується!

Щерб. Он бач — уже й сестра шкиллює з мене! Це прямо хоч із дому тікай!

Гайд. Та не сердься, Сидоровно! Адже я в жарти!

Щерб. Які-ж воно в біса жарти? Хіба-ж так жартують по благородному? Це жарти хамські!

Дир. (до Гайдабури). Ох, Семене Прокоповичу! Який ти собі необразований! Хіба-ж не можна-б поцілуватись та й не покалятись? Адже образовані якось намудряють, що цілуются, та й не каляють!

Щерб. (зірвавшись з місця, насторочується проти Загреби). Так що-ж воно оце таке, брате? Так хіба-ж я вам на посміхи здалась, чи що?

Загр. (узявшись за боки, сам собі). Ох, таки допекла Диркаліха Щербосьорбісі! Тепер буде калабалик та ще й великий! (до Щербосьобихи) Сестро!...

Щербосьорба (підводиться з місця і теж підступає до Загреби) Так оце-б то ти, брате, своїх гостей шкилюванням та ганьбою пригощаєш — га?

Заг. Та чи чуєш-бо брате!..

Дир. (підводиться і стає у грізну позу). Та чого-ж ви скіпаєте до брата? Чим він вам зашкодив? Та не він же над вами шкилює, а я! (показує собі на груди) Я вам наприкрюся, я Так ви зомною побалакайте — от що!

Гайд. Оце так! Оце по моєму! Молодець Тетяна Демидовна!

Заг. (до дітей). Ходіть собі, діти, геть, бо тут вам не місце! (Киля, Уля, Гарась і Юрась виступають).

Щерб. (до Диркаліхи) Та чим же я тобі завинила, що ти мене зачіпаєш, та на зваду наражаєшся? Та й як же ти насмі-

лилась? Та хіба-ж я твоєму домі? Та хіба-ж ти отутечки господиня? Кажі міні, хуторянська ти перебрехо — хіба-ж ти отутечки господиня?

Дир. (на бік) Ага, таки роззяпила образована городянка свою благородну пашу, щоб піти на лайку! Так пострівай-же, я тобі прочитаю орацію! (до Щербосьорби). Так тобі невтямку, чого я шкилюю над тобою? Та спитаю тебе, городянське ти ледащо, чого ти приїхала до брата? Та хібаж ти приїхала як рідна до рідного, щоб любу людину пошанувати та своєму серцю утіху дати? Ні, ти притарабанилась, щоб перед нами своєю пихою повеличати ся, та повеликоноситись перед нами отією образованістю та отим благородством, що їх у тебе тільки й є, що на задуряні ганчірки та на пиці блейвас!

Щерб. (зовсім збентежена). Так щож оце?.. Так як же це? (до Щербосьорби) Так оце мене ганьбують, а ти й мовчиш?

Щербосьорба (до Загреби). Стій брате! Так оце твоя сестра ганьбує твоїх гостей, а ти й призволяєш? Так оце нас обижають, а тобі й байдуже?

Заг. Еге, брате, тепер уже не сила моя сестру спинить! Тепер уже лайтесь, як хочте, тільки мене не чіпайте!

Щербосьорба. Нѣт ето ти брешеш, бо я не в Диркалихи у гостях, а в тебе, то ти повинен і язика їй укоротити!

Заг. Укороти-ж ти сам, коли вмієш!

Щербосьорба. А коли так, то нехай тобі грець із твоїм пригощенням! Та моя й нога у тебе не зостанеться!

Заг. Роби брате як лучче! (сам собі) От морока міні з ними!

Щербосьорба (виступаючи). Га! Панасе! запрягать міні коней (зникає).

Щерб. (до Диркалихи) А ти, треклята харпачко, ти оце й рада, що ми з двору ідемо? Нарядила башкет, та з радощів вишкиряєш зуби, як сучка? Так послухай же ти, хуторянська задріпана пані, що я тобі скажу на прощання!

Дир. Е ні, потрівай, ще я тобі свого не доказала!

Щерб. Та ні-ж бо, подожди, тепер моя черга! Я знаю чого ти сікаєш ся до мене, та сичиш, мов гадина! Тебе злість бере, що я до благородного общества принатурилась, в благородні звичаї вжилась, а ти як уміла так і вмієш тільки з табунчиками та чабанами лаятись, та на куховарні мотузитись та з коровами та телятами клопотатись, та свиней доглядати — отцо

Дир. Та чим же ти дорікаєш міні, тварюко ти стара та джэнджуриста? Що я сама за господарством клопочу ся? Так я-ж ніколи й не соромилась за своїм добром доглядати, бо я хоч пані та й господиня, а не таке ледащо, як ти!.. Та через те-ж я здавна і великий достаток маю! А ти? Згадай лиш, чи давно ти сама їсти варила та коров доїла, та сорочки прала, та свиней годувала, бо не було робітниці й найпоганішої? Га? Кажі міні, старе ледащо, чи давно ти тих злиднів утекла, що господарськими клопотами гидуєш?

Гайд. Оце так! Оце до діла!

Щерб. Хамка ти необразована — отщо! Тобі соромно передо мною! Тебе завидки беруть, що я в освітанім обчестві живу як слід благородним людям, а ти як була мугирькою так і зосталась у харпацтві!

Дир. Так ти освітана! Так ти благородна! Та яким же ти чином і з якого часу освітала ся та наблагородилась? Чи не з того часу, як твій чоловік хавралями обібравсь та дав тобі волю цвиндрити гроші, а ти почала на старости літ по балах та машкарадах таскатись та з молодими бахурами залицятись? Стерво ти старе та ледаче! Та як би в тебе чоловік не такий був тіптюх та не такий хавула, та вхопив-би тебе за стару твою куделю, та виволожив би тебе ломакою на всі боки, то де-б і освітаність ота погана ділась!

Гайд. Оце до — діла! Оце по моему! Та й хвацько-ж Демидовна вичутує речі — промовляє, як на воргані грає!

Щербосьорба (уступає в хату). І так буде краще — нахарькать їм у вічі та й поїхать з двору!

Щерб. (повертаєтця до до Загреби). Пху на тебе, старий собако!

Заг. Сестро! Завіщо-ж ти шпуєш на мене?

Щерб. А за те, що сестра твоя треклята зневажає твоїх гостей, а ти сидиш, як бовдур, та на все призволяєш! (до Диркалихи) Пху й на тебе, плюгава харпачко, хамко триклята, циганко плащувата! (зникає).

Дир. Так потривай-ж коли так! Яж тобі покажу хто я така, чи циганка плащувата, а чи пані господиня! Та заразом і за шпування віддячу! (вибігає)

Заг. (повернувши голову до дверей) Облиш сестро! Облиш, голубочко, — нехай їй грець!

Щербосьорба (до Загреби). Так яж таки допитаю ся в тебе старий собако, яким ти правом знущаш ся з мене та з моєї жінки?

Заг. Ой, відкасились брате, поки в мене серце не спалахнуло!

Щербосьорба. Нїт, ето ти брешеш, а ти від мене не відкараскаєш ся зплоха! Ти скажи міні, ироде, як ти насмілив ся отакий міні бешкет нарядити?

Заг. (здихнувши підводитця з місця). Ні, бачу, як не крутись, а таки доведеться і собі у лайку зайти (стає проти Щербосьорби) Так чогож тобі від мене треба, чорт би бив твого батька — га? Кажи міні, Пилате, чого тобі від мене треба?

Гайд. Оце по моєму! Оце по казацькому!

Щербосьорба. А того міні треба—матері твоїй грець!— що як ти смієш зневажати мене у своєму домі та ганьбити мене, підполковника Війська Чорноморського, та ще й члена Військового Правління, та ще й у купі з моєю рідною жінкою, підполковницею! Га? Як ти, кажу, смієш отаку міні наругу робити?

Гайд. Еге, та воно, бачу, й Щербосьорба молодець — дивись як напужив ся проти полковника!

Заг. (до Щерб.) Голова твоя дурна та несамовита! Як жеж я зневажаю тебе, та яку-ж тобі наругу роблю? Та хіба-ж я тобі хоч слово погане сказав? А хіба я винен, що твоя жінка з моєю сестрою спяли ся гризтись? Та й хіба ж вони обидві не в гостях у мене? Причепив ся до мене, як шевська смола до чобота, а й сам не тямить з якої речі! Сказано — жмикрут судовий, правленська закарлюка! (бере чарку и зозла вихиляє).

Щербосьорба. Он бач! Уже мене жмикрутом лає, правленською закарлюкою узиває... Чи ти ба!

Заг. (заїдаючи). Іменно жмикрут! Іменно правленська закарлюка! Щипавка судова! Ярига!

Щербосьорба. Чи ти ба, що він варнякає! (до Гайдабури) Семене, чи ти чув? Щипавкою, яригою узиває!

Гайд. Та й уразив-же полковник Щербосьорбу у саму болячку!

Щербосьорба. Та коли-ж так, то ти гардонський пац! Бо ти козацький хліб зажераш, козацькі гроші крадеш — отцо!

Заг. (спалахнувши) Гі-і-і, чорти-б же мучили твою матір! То як же ти смієш отаке про мене казати? Та я тридцять літ служу цареві вірою і правдою, та на мене ще ні одна душа ко-

зацька не пожалкувалася, а ти всьому світові відомий хапуга, хаптурник хавталій?!

Щербосьорба. Брешеш! І паки ріку: брешеш! А ти гнобитель людський, злодій, гардонський пац ненажерливий!

Заг. Та хто-ж не знає, хто-ж не відає що всі ви, судовики та правленці — хабарники безсоромітні, сіпаки нещадущі, живолупи трекляті! Що у вас ні совісти, ні чести, що у вас правду тільки за гроші купують! Та ви-ж обдираєте людей, не минаючи ні старця, ні вбогої вдовиці! Та вам тільки й думки, що здирство!

Щербосьорба. Брешеш! І тричі ріку: брешеш! Бо ми хоча і візьмено з прохателя, то й діло йому зробимо, а ви...

Заг. Яке діло зробите? Що правого завинуватете, а винуватого оправите, так ото й діло? Та таких діл животрепетящі приміри у кожного перед очима сотнями стоять! От хоч-би сотник Пелих... Чи є хто такий, щоб не знав цього бідолашного Пелиха, що голий і босий тиняетця попід віконню не при своєму умі, що у ночі, сердега, у чужий соломі спить, а у ранці на чужих попилищах проти сонця гріетця? І чи є хто такий, щоб не знав, чого він з убожів і ума рішив ся?

Щербосьорба. (бігає по кону) Та кажи вже, кажи, а потім і я розкажу тобі приповідь гарну!

Заг. Ви його засудили! Ви правленці, песиголовці трекляті! І засудили його не за що інше, як тільки за те, що правим будши, не хотів живопупам хавралів давати та хотів правою стежкою правди дійти!

Щербосьорба. Та кажи вже кажи, а потім як і я розкажу...

Заг. Засудили його, махамети, і заграбували його худобу, забрали хутір, одержу навіть попаювали між собою, як Жиди колись розпаювали ризи святого Христа! Га? Хіба забув ти, як вас усіх трясця трясла, як ото сподівались на Чорноморії намісника Воронцова, бо бояли ся, щоб отой Пелих не підступив до його з прошенням? І хіба забув, як його тоді у в остріг, між злодіїв, посадовили, та й держали аж поки Воронцов пробіг?

Щербосьорба. Та кажи вже, кажи, а я таки свої черги дожду ся!

Заг. А чи не забув ти, як ви усі тремтіли зляку, як отой Пелих та потяг пішки жаліти ся аж у Петербург, до царя? Шкода тільки, що не застав він тоді царя дома, бо той був тоді аж

у Парижі чи що. А тут іще жандари піймали його біля царського дворця та привели до міністра, а міністр пита його: Хто ти такий і звідкіля? А Пелих йому на тее: а ти, каже, хто такий сам? А той йому: я, каже, міністр царський, найстарший після його начальником. А Пелих йому: ну, так міні-ж, каже, тебе не треба, міні самого царя треба, бо немає каже, правди нігде окрім царя! Таки його взяли та й посадили між дурних та божевільних, а потім через пів року хоч і випустили на волю, так він уже й справді ума рішив ся. А як-би таки застав був царя дома, то вже-б давно усі ви правленці, по шибеницях теліпались, щоб хавралів не брали та по правді судили!..

Щербосьорба. По правді судили! Та чи знаєш ти, голова дурна та лиса, що як би всіх по правді судити, то вже давно-б тебе на Сібір заслали! Хіба забув як ти позаторік захопив слобідських товариїв буцім-то у спашу в себе та звелів своїм кімликам малахаями їх чухрать, а вони одного парубка забили мало не до смерти? Га? Щоб же воно було, як-би тебе по правді судити? Та ти-б ув острозі й здох! Дурню ти Божий! Та коли взяли з тебе судовики чи правленці сотню-другу карбованців, то ти ще й спасибі скажи, що так милостиво судили та тебе, старого собаку, на Сібір не запровадили — отцо!

Заг. Тряця твоїй матері! поки мене на Сібір запровадять, то вас, песиголовців, на шибеницях перевішають!

Щербосьорба. Так ото-ж кажу тобі, що ми хоч і візьmemo з прохателя, то хоч не дарма, а ви, військові командири, ви-ж таки дурнісінько козацькі харчі зажираєте, жаловання царське крадете, та ще й у ярма оружних козаків запрягаєте, робите ними, як волами!

Заг. Та брешеш ти, як собака!

Щербосьорба. Та чи не тебе-ж на косовиці сотня бідолашного козака працює у поті чола, і працює дурнісінько? Або чи не в тебе-ж усі заброди напхом набиті служачим козацтвом, що з граничних гардонів забрав та застріг у свою лямку?

Заг. Та дурна-ж твоя голова! Та розтямкуй же ти, що я хоч і візьму якого козака до себе на роботу, то він поробить на мене тиждень, а на себе два, та ще й спасибі міні скаже!

Щербосьорба. Та ще, кажи, й хабаря дасть! Бо ви хабарники гірші ніж ми! Та хто-ж не знає, хто-ж не відає, що ви козаків з гряниці по хуторах розпускаєте, та за тее лошаків,

та биків відбираєте? За телицю козака урядником настановите, за лошака йому хреста на груди почепите!

Заг. Чи ти ба що верзе кобиляча душа! Та брехали-ж твого батька сини, та й ти з ними!

Щербосьорба. Та що й казать! Іще тільки вісім тижнів минуло, як їхав я у Старонижчедрягліївську слободу. Приїхав, коли-ж чую — у трубу грають, наче на збір. Думаю, чи не на війну бува скликають козацтво? Роспитав ся у людей, аж воно, бачу, у тій Дрягліївці та стоїть пів сотні козаків Загребевого полку, а для чого? Свойому полковникові олійницю роблять! І працює сердешне козацтво, наче й справді на царя, наче службу служить; і харчі казенні їсть, і на збор йому у труби грають, і зорю йому рано і вечір на тарабанах вибивають — усе наче як слід, аж воно, бач, служить на полковника Загребу, на свого гнобителя, на свого грабителя, злодія, махамета!

Заг. Гі-і-і, та грець же мордував би твою матір! Та як же ти смієш отак мене лаять? Та збагни-ж ти дурною своєю головою, що тії козаки пішли на мою роботу самохіть, а відробившись у мене, пішли-ж вони прямо до дому, на вільготу, за два тижні до годового строку! І розійшлись вони по домівках, радіючи та міні дякуючи, бо саме їм оранка приспіла! Та розтямкуй же іще й те, що я у своєму полку як батько між дітьми. Чи коня в козака вбито, то вже не до кого поткнетця як до мене, а я йому коня за пів дарма віддам; чи волики вкрадено, то й знов до мене йде, а я йому свої воли дам, та й жду грошей аж поки розбагатіє, чи в грошах нужду має, то й грошей йому позичу, без жадного росту, а не так, як ви, живолупи, як ви, песиголовці, як ви, хриstopродавці! То яке-ж диво, що й мене козаки роботою допомагають!

Щербосьорба. Біс твоєму батькові! Запоможуть хоч не схочуть, коли командою поженеш олійницю робити, або греблю гатити, або на заброді лямку тягти!

Юрась (вбігає). Єге, тут іще тільки лаютця, а у тіток уже й тіпанина зайшла. Уже почали були кудовчитись, так я розборонив!

Щербосьорба. Як? Оце-б то Диркалиха уже на бійку пішла?

Юрась. Та вони обидві! Одна до одної так і сікаютьця, як оси. Та тітонька Диркалиха якось пхнула тітоньку Щербо-

сьорбиху, а Щербосьорбиха її по щоці — черк! а тітонька Диркаліха її за коси. Та на силу ми з Палажкою розтягли їх!

Щербосьорба. Так от воно як! Уже мою жінку бють! (до Загреби) Та як же ти насмілив ся... та як же ти зважив ся... Та яж тебе засужу, та яж тебе на Сібір зашлю!

Заг. Гі-і-і, чорти-б же розшматували твою душу! Так оце ти, скаріоте, мене під суд завдаси? Так оце ти мене на Сібір зашлеш? Та я тобі, нечиста тварюко, бандури випущу! Та я тебе вбю, я тебе заріжу, я тебе на шмаття покришу, ідоляне триклятий!

Щербосьорба. Еге, так оце ти вже й душогубством нахваляеш ся? (озирається кругом). Люде добрі! Чи чули ви його грізьбу та похвалки? Будьте за свідків! (до вікна). Гей, Панасе, Андрію! Сюди мерщій! Будьте за свідків! (повертається до Загреби). Під суд його! Під суд його, душогубця!

Заг. (замішавшись до Гайдабури). Чи ти ба?... Он як!... Семене, чи ти чуєш?

Гайд. Та чого ти, Пилипе, злякався? Та бий його, скурвого сина, щоб він знав, як у твоєму домі тебе лаять, та тобі-ж судом нагрожать!

Щербосьорба. Під суд його, махамета, під суд! На Сібір його за грізьбу та нахвалки!

Заг. (до Гайдабури). Та чи ти чуєш — каже під суд... за грізьбу та нахвалки...

Щербосьорба. Під суд його душогубця, бузувіра, махамета!

Гайд. Та який там суд, коли за такі речі його вбить, то ще й мало, а слід би вбить та й за двір витягти, як собаку!

Заг. Еге, коли так, то нехай буде ось як. А гей, Юрку! А гукни мерщій козаків! А турни сюди кімликів! (до Щербосьорби) Ось як тобі, скаріоте, покажу, як полковника Загребу під суд завдавати та на Сібір засилати!

Гайд. Оце добре! Оце по козацькому!

Щербосьорба. (злякавшись). Як?... Так оце ти козаків скликаєш? Так оце ти кімликів збиравш?...

Заг. Та я-ж тебе, иродового сина, розіпну по серед двору та в чотири малахаї разом!

Щербосьорба. Калавур! (до вікна). Гей, Панасе, Андрію! Сюди мерщій! Сюди на поміч! (хоче тікати).

Заг. (заступаючи дорогу). Та ні, чортського батька втечеш!
(до вікна) Гей, Манджик, Очхун, Кудлай! Сюди мерщій!

Щербосьорба. Калавур! Розбой!

Гайд. Ага, триклякий живолупе, попавсь у козацькі лабеті!

Диркалиха. (вбігає) Як? Що? Господи Сусе Христе,
що це за буча?

Гайд. Та це полковник хоче Щербосьорбу посеред двору
малахаями бить.

Щербосьорба. Калавур! Хто в бога вірує ратуйте!

Заг. Беріть його! Кладіть його!

Диркалиха. От міні лихо! Схаменись, брате! Хіба-ж
можна панів малахаями карати?

Гайд. Та такого Пилата можна! Нехай відчухра його, то
зносить на здоровля.

Щербосьорба. Ратуйте, люде добрі!

Заг. Мерщій сюди з малахаями!

Диркалиха. Брате! Та яка-ж тобі нужда малахаями
його бить, коли й руками можна (до Гайдабури). Семене Проко-
повичу? Хоча-б ти вже доклав йому рук або що!

Гайд. Та я вже бачу, що без мене ладу не буде (зрива-
єтця і озираєтця). А де мій карбач?

Щербосьорба. (Кидаєтця прожогом у двері). Ка-ла-в-у-р!

Заг.

Гайд.

} лови! держи!

Дир. Пускайте, пускайте, та в потиляку його штурхайте!
Гоніть його з двору!

(Усі виступають слідком за Щербосьорбою).

VII

(Дієтця там же на другий день ранком).

Киля (сидить на канапі з шитвом а потім кладе шитво
і спускає руки на коліна). Яка скорбота, яка нудота у мене на
серці! Так міні тяжко, так міні важко, що аж плач бере, а чо-
го? — І сама не знаю!.. Мабуть прочуває душа моя якесь ли-
хо... (згодом). От же дурна я, дурна, та ще нещаслива! Кажу,
що не знаю, чого міні важко та чого міні нудно, а як правду
сказати, то я добре та й добре знаю, чого мов серденько плаче...
Бо я люблю Андрія, бо я закохалась в його, а чи доведеться мі-
ні за ним бути того не знаю... Як би міні надія певна, то

я б зразу виросла духом, так же надія моя, як той місяць по між хмарами — то пірне, то вирне... І як вирне, то душа моя зразу освітитця, а пірне — то важка туга, мов той мороз густий, мою душу обгорне. І найбільше непокоїть мене те, що сама-ж я сказала Андрієві, щоб мене сватав — може не сьогодні завтра прибуде — а батенько ще нічого й не знають, бо я ще й словечком із ним не перемовилась... Та як його у світі Божому перемовить ся, коли я боюсь до їх і підступить... Та й як його підступить, коли не вибереш часу, щоб вони були при свіжій пам'яті та в доброму дусі?.. А тут іще на лихо й тітонька до нас приїхали... А не дай Господи, щоби вони дізнались про мої заміри — вони щастя моє на віки ростеряють! Батенька можна впрохати, можна вблагати а тітоньку — навряд! А коли догожуютьця вони аж поки Андрій приїде сватать — тоді пропала моя доленька, загибло моє щастя! (згодом) Ні, як не дляй ся, як не вагай ся, а треба до батенька доступить, треба їм виявить усе... Мабуть так, що сьогодні таки й зважусь... Що буде то буде, а длятись не безпечно, щоб не наспів Андрій несподівано. (Зриваєть ся з місця). Піду в садок під грушу, де батенько люблять ранком гулять, та й буду їх дождатись! (виступає).

У ля (уступає з бокових дверей) Господи, какая тоска! Просто мочи нѣтъ выносить, всякое терпѣніе лопається! Все окружающее такъ гадко, такъ мерзко, всѣ обстоятельства складиваются такъ глупо и такъ пошло, и въ будущемъ — рѣшительно ничего свѣтлаго, утѣшительнаго!.. Только и надежды было на дядю и тетку, думала вотъ ужъ хоть они устроятъ мое счастье, и вдругъ — такой безобразный, такой отвратительный скандалъ! Дядю и тетку избили и съ позоромъ выгнали со двора вонъ! Бѣдный дядя! Бѣдная тетя! За что они пострадали? Хотѣли мнѣ добро сдѣлать, и вотъ имъ награда!.. (згодом) И какъ оно такъ вышло? Какъ оно такъ сложилось?.. Право, я до сихъ поръ немогу прийти въ себя собраться съ мыслями... И даже посовѣтоваться не съ кѣмъ, не съ кѣмъ поговорить, отвести душу — даже Гарась куда-то скрылся... И даже прислуги не дозвешься, живой души не видишь (набѣк) Палажка! Оришка! (тупає ніжкою) Да идите же ктонибудь, чортъ бы васъ побралъ! Никого. Хотя бы этотъ противный Микита явился (підходе до вікна) Микита! Микита! (до здрільців) Вотъ вамъ! Кричи хоть тресни, никого не дозвешься! Ахъ Боже мой! Да что же это такое на-

конецъ? Что же это за жизнь проклятая? (сѣдае до столу, затуляетца руками і плаче).

Гарась (уступае з других бокових дверей) Тоска! Положительно тоска! Слоняешься изъ угла въ уголъ, какъ шальной, и даже думать, разсуждать не въ состояніи (побачивши Улю) А, и ты, Юлинька, здѣсь? Здравствуй!

Уля. Ахъ, голубчикъ! Если бы ты зналъ какъ гадко, у меня на душѣ! Мочи нѣтъ выносить!

Гар. (сѣдае біля неі) Погоди, голубочка, можетъ быть и еще хуже будетъ. Вотъ я сей часъ получилъ записку на твое имя отъ Аполлона Федоровича — на прочитай (подае цидулку).

Уля. Что ты, голубчикъ! Не дай Богъ... (хапае цидулку й читае) „Милая Юлинька! Я рѣшилъ сегодня же сдѣлать предложеніе и къ десяти часамъ утра буду у Васъ. Авось Богъ поможетъ... все, я думаю, дядя и тетка сколько нибудь расположили старика. Ну, а ежели завсѣмъ тѣмъ получу отказъ, тогда... тогда покрайней мѣрѣ съ спокойною совѣстью примусь немедленно за осуществленіе дальнѣйшаго плана. Милая моя! будь только рѣшительна, вооружись энергією и въ концѣ концовъ мы будемъ счастливы! Твой Аполлонъ Прогульбицкій!“ (згортае цидулку) Боже мой, Боже мой! вѣдь онъ въ заблужденіи, вѣдь онъ ничего еще не знаетъ о вчерашнемъ скандалѣ! И зачѣмъ онъ торопится!.. Что-же изъ того выйдетъ?

Гар. (розхвіяно). Не знаю, голубочка положительно не знаю. Я начинаю терять всякое соображеніе, перестаю понимать вещи.

Уля. Но вѣдь такъ надо ожидать нового скандала, и притомъ самого позорнаго, самого обиднаго скандала...

Гар. Безъ всякаго сомнѣнія! Уже это вѣрно, какъ Богъ святъ!

Уля. Но въ такомъ случаѣ я лучше предупрежу его... Я сама пойду въ степь какъ бы на прогулку, а тамъ встрѣчу его и ворочу назадъ...

Гар. Ахъ нѣтъ, Юлинька, этого не дѣлай... Неловко, знаешь, не хорошо... Пусть уже будетъ что будетъ...

Уля. Нѣтъ ужъ, покорно благодарю! Я на новый скандалъ нарываться нехочу (виходе).

Гар. (сидитъ задуманий, підводитца і прохожуєтца разів зо два по хаті і зупиняєтца). И вѣдь какъ упорно преслѣдуетъ меня судьба! Вѣдь сколько усилій употребилъ я, чтобы скло-

нить отца на зачисленіє мене въ гвардію и достаточно было минутнаго столкновенія съ нимъ во время послѣдняго прїѣзда Прогульбицкаго, чтобы всѣ надежды погибли сразу! Затѣмъ опять улыбнулась было надежда — думалось вотъ ужъ дядя и тетка помогутъ мнѣ преодолѣть всѣ препятствія, какъ вдругъ случился этотъ громадный, этотъ невѣроятный скандалъ, и всѣ мои надежды лопнули, какъ мыльный пузырь! (згодом). Но что же мнѣ теперь дѣлать?.. Просто ума не приложу! (шмигляє по хаті потім раптом зупиняетця). Э, ужъ ежели прощаться со всякими надеждами, то я пущусь вовсѣ не легкія! Я самъ устрою побѣгъ Юлиньки съ Прогульбицкимъ! Чего мнѣ бояться? Теперь нечего! Пусть Юлинька уйдетъ изъ того вороньяго гнѣзда, пусть осрамитъ, унизитъ деспота отца — авось либо тогда помирнѣетъ... Пойду настрою Юлиньку, чтобы она рѣшалась на все! (виступає геть).

За г. (уступає з бокових дверей, ледві волочучи ноги) Ох, лишечко — лишечко! От болитъ голова — як не репне! (сїдає край стола) Та аж нудно міні, та у трунку міні пече, та аж душу з мене верне! Оцеж міні відригаєтця учорашне бенкетування! Та вже й напив ся ж я цупко, а з якого розуму напив ся і задля чого, на який кінець напив ся — не второпаю, хоч заріж! Тільки й памятаю, що загостив до мене Щербосьорба з жінкою, що звелась у нас сварка, калабалик, зчинилась буча, а що воно й до чого і на чому вийшов кінець — не памятаю, забув, не згадаю! Ох та болитъ же моя голова, болитъ, та пече ж міні коло сердца, та душу-ж мою з нутроби верне! (на бік) Гей, Микито! Гей, Палажко! А гей, сюди мерщій! Та хочаб же тобі одна душа обізвалась, а тож нікогісінько, наче всі повиздыхали! (підступає до вікна) Микито! А гей, Микито! (з за лаштунків чутно далеко: га?) От бач аж ізвідкіля гакнув — аж із за повітки! От уже наприкрив ся міні дияволів син — ніяк не провчиш його, щоб він мерщій біг на гув, а не гакав за верству місця.

Микита (уступає). Та чого вам, пане?

За г. Чорти-б побили твого батька — насилу тебе докликавсь!.. Хапай кухля або кірець та біжи мерщій на куховарню та зачерпни міні сіривцю!

Мик. (повертаючись) Та вже, поспішатиму! (виходе)

За г. Ох, лишко-ж міні тяжке, лишко-ж міні важке! Та хоча-б скоро Палажка нагодилась та горілки подала... Оце-б випити

трішечки-трішечки — так, аби на серце капнуть, то воно-б зараз і видлягло від серця.

Мик. (вбігає й подає кухлик) Призволяйтесь!

Заг. (хапає кухоль обіруч і пе потім переводє дух і знов пе) Оце так! Оце добре! Отепер може й видляже трохи від серця! (Передає кухоль Микиті) А слухай пак... Скажи пак міні, де-ж оце мій гість... отой Щербосьорба?

Мик. Еге, згадали дівера, що добрий був! Адже ви його вчора вигнали з двору!

Заг. (з дивовижею) Тоб-то як?..

Мик. А так, як водитця — вигнали та й конт!

Заг. Та не вжеж таки справді?

Мик. Та їйже ти Богу!

Заг. (приставивши палець до лоба) Те-те-те! Та він пак мене гардонським пацом узивав та нагрозав під суд мене завдять! Он бач — насилу згадав! (до Микити) Ащо-ж пак було далі?.. Чи він так зараз і поїхав з двору, чи може ще що було в нас?

Мик. Та ще було всього! Поки привели гостям коней та поки запрягли їх, то ви з Гайдабурою усе пили та й пили, та гукали на всі хати, а гості все лаштувались, а потім і на кулаки пішли, та саморуч гнали його у потилицю аж за ворота...

Заг. Та брешеш ти, хаме триклятий!

Мик. Хрест мене вбий!

Заг. І таки прямо саморуч бив його у потилицю?

Мик. А тож!

Заг. І ніхто міні не боронив?

Мик. Та хтож вам заборонить? Хоч людей й багато — і козаки і городовики — так хіба-ж вони сміють? Вони й сами стояли на поготові з малахаями та з ломаками, бо таки сподівалися, що ви будете Щербосьорбу по серед двору карати. А ви позасучували рукава та спершу по мармизі тьопнули його разів зо два чи зо три, а потім як штурхнули його у потилицю раз і вдруге, так він так і вилетів з двору та вже аж за воротами у ридван ускочив,

Заг. Еге, сучого сина робота! Оце так що впоравсь! (до Микити). Ну, а Щербосьорбиха-ж як?

Мик. А Щербосьорбиха теж своє получила справно. Іще зараз як тільки почала ся звада, то пані Диркалиха счепила ся з нею під грушею і вже була Щербосьорбиха зовсім її посіла,

так тут підскочила Палажка та й витягла нашу паню з під споду на верх та ще й за руки Щербосьорбиху придержала. Так тоді вже наша пані товкла її товкла і набила ся, як голої вівці — аж коси її клоччям по вітру несло. А як підбіг панич Юрко та оборонив її, то вона ускочила в ридван та там і сиділа аж поки коней запрягли, та вже аж тоді відчепила в ридвані дверцята та почала знов гукати на нашу паню: хуторянська перебрехо! Свиняча господиня! Задріпана пані!

Заг. А наша їй що?

Мик. А наша так і стриба, так і стриба, аж за колеса хапаєть ся! А далі вхопила цеглину та як швиргоне нею, та не потрапила в дверцята та машталіра по спині — лусь!

Заг. Еге, вражого сина робота! Та й ускочили-ж ми з сестрою у сором та в брид! (до Микити). Ну, а що-ж далі?

Мик. А далі було так, що пили горілку та й пили, та й пили — аж до вечора. Та ще мабуть і ввечері пили, так я вже не знаю, бо й сам напив ся так, що й пам'яті збув ся. Тільки й уздриваєтця міні, як уві сні, що ви ходили по двору повні, як чіп, в одній сорочці, з розхристаними грудями, та вигукали: я донесу на їх! Я пішки до царя піду! Я їх всіх переведу, отих песиголовців правленців! Та ще й навколюшки стали та перехрестились, та й знов гукали: Люде добрі! Дивіть ся, я присягаюсь — я пішки до царя піду!..

Заг. (посатанівши, кидаєть ся до Микити і хапає його за груди). Гі-і-і, иродова душе! Та як же ти смієш отакечки на мене брехать? Та я тебе вбю, я тебе на шматки розірву, махамета!

Мик. (злякавшись). Змилуйтесь, пане!

Заг. Та як же ти, махамете, відважив ся отакечки брехать?

Мик. Та побий мене сила божа коли брешу! От хоч у Палажки спитайте!

Заг. Геть з моїх очей, нечиста тварюко! Геть мерщій, щоб і дух твій не пахтів!

Мик. (виступаючи). Та коли геть, то й геть — хіба-ж міні що!

Заг. (сам собі). Еге! Оце так що призвістив иродів син, про вчорашній калабалик! Та чи він справді бреше, а чи може воно так таки й було?.. Ой, мабуть більш того, що воно так таки і насправді було! А все через жіноцтво! Не зчепись Диркаліха з Щербосьорбихою, то все було-б тихо та любо. Може

й посварились би трохи, може й позмагались би, та так би воно й пішло ні завіщо. А то спяли ся гризтись, а далі тіпанину завели, ну звісно чоловік повинен же свою жінку заступити, а з того й зайшло...

Мик. (уступає знов). Ось незабаром Палажка прийде, то хоч у неї спитайте, коли мені не ймете віри.

Заг. Та будь ти тричі проклятий! Геть з моїх очей!

Мик. (виступаючи). Он бач! Правди дійти не хочуть, а на мене ремствують. Тільки дарма сорочку на грудях пошматували! (зникає).

Заг. (похнюпившись, сам собі). Гай, гай! Та й ускочив же я у сором та в брид! Оттепер по всій Чорноморії рознесетця чутка, що полковник Загреба підполковника Щербосьорбу саморуч у потилицю з двору вибив! Та ще трохи й малахаями посеред двору не відчухрав! Та ще й заприсягав ся пішки до царя з доносом дійти! Сором і брид! Та бідна-ж моя головонько! Та тепер же усе можновладство на мене обуритця! Тепер усі правленці уїдатимутця до мене, як собаки! Тепер держись, Загребо, та й добре держись, бо коли попадеш ся хоч на малім, то засудять тебе правленці і розорять до щенту! Живцем зїдять, песиголовці трикляті! (шмигляє по хаті хмурий і гнівний, потім раптом зупиняєть ся і випрямляєтця). Так ніж бо, чортового батька мене подоліють! Бо над усіма отими песиголовцями, Членами Правлення, та стоїть найстарший член полковник Хаверя, а той Хаверя усе однаково, що сам сатана або Луципір і орудує у тому правленні, як у греблі біс, — а він же найширший міні приятель і кум! Та хоча-б не переважило тее приятельство та кумівство, то все-ж таки купити Хаверю у мене кошту стане, а купивши такого гаспида, я нахарькаю у вічі усім членам правлення! Та що там! Хиба мене нікому заступити, нікому порятувати? Хиба нема у мене родичів ти приятелів сильних та дужих? От хоч би полковник Ростеліпака! Та він за мене розіпнетця, а він же багатир на всю Чорноморію! У його на відкупі усі найкращі військові заброди, усі пошти, усі соляні озера і усе шинкарство! У його грошей тьма тем і усі оті песиголовці, члени правлення, перед ним навспинячки ходять та облесливо хирхуляють коло його, та й сам отаман військовий перед ним, як пес, хвостом вихляє та міцну його жменю своїми обома стискає та тріпа! Та він же на Чорноморії що захоче те

й робить. Адже не дарма хтось намалював таку кунштину, що Ростеліпака, як певний рибалка, заловив у свій вентір усіх членів Правління з секлетарями, столоначальниками і писарями, а позад усіх, аж гень у гузирі, сидить зігнувшись сам отаман військовий, гінірал Кусака! Іще й підписано: ловись, рибко, велика й маленька. А то хтось другий так іще краще вигадав. Намалював того ж таки Отамана Кусаку таким способом, буцім то сидить він на дзиглі, випнувшись і простягнувши босі ноги, а йому за пальці ніг та за передні зуби зачеплено струни і напнуто їх через товсте пузо, а Ростеліпака стоїть збоку та по тих струнах смиком воде, буцім на баса грає. Іще й підписано: яку схочу таку й граю. Ге! Та за підмогою такого можновладця я ще поборю ся з песиголовцями! І хоч нехай вони усі разом проти мене встануть, то чортового батька мене посядуть!

Палажка (уступає в хату). Чого ви, пане, мене кликали?

Заг. Та який тебе враг кликав! Ходи геть ік нечистій матері!

Пал. Оці вже міні витребеньки — відірвуть від роботи, а хто його зна й нащо! (виходе).

Заг. Гей, потривай, вернись!

Пал. Чого вам?

Заг. Ке лиш міні мерщій горілки та на заїдку ковбаси або що, — та жваво!

Пал. Еге, таки й про горілку згадали! А я вже думала, що вам як не натякнеш про неї, то й байдуже.

Заг. Ходи геть ік бісу та роби що тобі кажуть! (Палажка виходе). Усяка погань шкилює над тобою, сказано як нема жінки! Ох, пошли їй, Господе, царство небесне і вічний покій!

Пал. (несе справу). Чого це ви на завпокійну повернули? А забули що ви вчора витівали?

Заг. Та брешеш ти триклята!

Пал. Так виж бо хоч послухайте що казатиму, та тоді й брехню завдавайте.

Заг. Та видима річ, що брехня — нема чого й слухать!

Пал. (набіраючи стіл, мов би сама собі). Чисто-ж страмота з ними та й годі. Що нехай би вже войдувались поки спати лягати, а то в постелі бучу збили. Роздягла їх як слід і в перину уклала, а вони ногами дригають та галасують: розібю, розтовчу, розшматую песиголовця триклятого, пішки до царя піду! А далі стрибнули з перини та хотіли голоніж на двір бігти...

За г. (посатанівши, кидаєтця до Палажки). Та чорти-б же мучили твою матір! Та чи довго ти мене дратуватимеш?

Пал. (відбігає до дверей). Та Бог з вами... Хиба-ж я неправду кажу?..

За г. Цить, триклята, не смій міні й слова більше белькнуть!

Пал. Та нехай уже мовчатиму, коли правда так вам дошкулює! (виходе).

За г. (сам собі). Еге, сучого сина з ними! Той, иродів син, призвістив про гарні вчинки, а ця, капостна, ще краще розповістила! Іще добре, що нема Гайдабури, а то-б засміяв мене на віки. Та чи й він пак учора був без памяти, чи ні? (до дверей). Агей, Палажко! Потривай, вернись.

Пал. (уступає). Та чого вам?

За г. Слухай пак... Як пак учора Гайдабура?.. Чи й він тее...

Пал. Та й Гайдабура напив ся, як квач. Та зпершу все вигадував та всяку погань варнякав, а то вже хто його знає з чого й до чого вийшов посеред ночі на рундук, приставив кулак до рота та й завив по вовчому. Та таки чисто-ж як вовк! Та як завив, як завив, то по всіх хуторах понад річкою і коло чабанських кошів у степу і коло кімлицьких кібіток на тім боці річки згвалтувались і завили собаки. А на собачий вий відгукнулись у плавні таки справжні вовки із вовчатами, та таке преставленне почалось, що аж млосьно було слухать. Насилу вже, на силу пані Диркаліха спровадила отого Гайдабуру з рундука під грушу та пхнула його там, так він упав та тамечки й заснув.

За г. Он як! (до Палажки). Ну йди-ж собі теперечки геть та мерщій самовар давай. Та жваво! Щоб так, як оком мигнуть, уже міні й чай поспів.

Пал. (виступає). Та вже-ж поспішатиму!

За г. (сідає край стола). Так отаке трапилось! Накоїв і наброїв я вчора такого, що бридко й слухать, а нічогісінько не памятаю... Щоб же воно за знак? Еге, оце-б то знак, що вже пішло міні з сили. Правду казав міні отой чернець, що гостював у мене торік на великдень. Ото, каже, як напетця чоловік до впиття, а на другий день прокинетця та й згадає усе що було і що витівалось, то ото знак, що йому ще насилу йде, а як що допетця чоловік до впиття та на другий день нічого й не згадає, що воно і як воно було, то ото знак, що вже пішло

йому з сили. Так же воно й є! Охо-хо-х! Старість моя над-
 ходе! Хоча-б Господь подержав на світі поки дітей до пуття до-
 веду, а тоді-б уже хоч і на Божу путь (пе і заїдає).

Дирка лиха (уступає в хату). Добридень, брате!

Заг. Здорова, сестро!

Дирк. А що, брате, як ти чуєш ся на здоровлю?

Заг. От лихо міні, сестро, та й годі. І голова болить,
 і нудно міні, і душу мою з нутроби верне. Та нехай би вже бо-
 ліло тіло, а то й серце... Як розповістили міні, яких я чудасій
 учора накоїв, так я від сорому та жалю не знав куди й дітись!

Дирк. Казна чого турбуєш ся, брате! Яких же ти чудасій
 накоїв? Що витурив отого хавраліяку в потиляку? Так він же
 й заробив тієї шаноби своїм хизуванням та своєю лайкою!

Заг. Та воно то, сестро, так, та тільки трохи наче й не
 так. Бо куди не кинь, а наша вчорашня вовтузня скидаєтця на
 бешкет... на шкандал. Тепер пани з нас сміятимутця, ворогів
 у нас прибільшитця.

Дирк. Е, брате, брате! Хиба-ж можна на світі прожити та
 ніколи й бешкету не нарядити? Та це-ж річ світова! А вороги...
 Хиба-ж мало ми за свого живота ворогів мали, та хвалити Бога
 усіх подоляли. Хвабруй, брате! Топчи ворозі під носі, а супо-
 стати під п'яти! Ось давай лиш випемо по чарці на поправку та
 підвеселимо собі духа!

Заг. Та давай випемо справді (наливає чарку). Спасибі
 тобі, сестро, що ти міні оце серце підбадьорила. Тепер і чарка
 горілки охітніш випетця.

(Далі буде).

В. КО — ИЙ.

Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії*).

(Далі).

Дальша наша увага дотикатиметься великості територій. Автор цитованої праці, звівши дані про число людности в національні райони, побачив, наскільки останні не однакові, бо є народи по людности дуже численні і навпаки, є дуже малі. З сього він побачив, що рівних по числу людности національно-територіальних областей зазначити неможна, коли територіальну посілість деяких народів не роздробити на часті. Для сього він видумав норму в 6—9 мільонів людности, дарма що вона ніяк не впливає з цифрових даних, хоч автор для сього мішав в один національний район, в одну гущу Грузин, Вірмен, кавказьких Татар і иньш., Чувашів, Мордву, Татар, Башкир, Черкесів і иньш. у другий районі т. и. Ставши на сій шлях, автор, як ми вже знаємо, врешті скінчив тим, що ніяких національних областей у нього не вийшло — вони тільки залишились в заголовку брошури. Краще було для справи не гаятись за рівними районами, а подивитись, як стоїть ся справа — поділ держави на країни — у інших державах, і потім що до Росії знайти основи для поділу її на країни. Переглядаючи дані про число людности в союзних державах Германії, в Сполучених державах, країнах Австрії, департаментах Франції, ми всюди бачимо, що скільки сі територіальні одиниці різняться по числу людности. Так в Германії рядом з великою Прусією (до 32 міль.) є держава Саксонія 3,42 міль., Саксен-Майнінген (234 тис.), що у 132 рази менша від Прусії по людности, Саксен-Альтенбург (180 тис.), Гота (62 тис.), що у 514 раз менша від Прусії, і навіть є держави ще з меншим числом людности. В Австрії є і Галичина — до 7 міль. і Зальцбург — до 180 тис. В Сполучених державах у штаті Нью-Йорк 7,2 міль., людности, в Пенсільванії 6,3 міль., а в Уайомінзі 92 тис., в Неваді 42 тис. У Франції в департаменті Сени 3,3 міль., в північному 1,8 міль., в департаменті Низших Альп 118 тис., Верхніх Альп 113 тис., Верхнього Райну 88 тис. Така-ж різниця помічається, коли будемо переглядати дані про територію сих частин держав. Із

*) Див. кн. VI;

сього бачимо, що по числу людности країни держав бувають дуже малі і дуже великі, в 100 і більше раз люднійші від перших, і нігде немає якої небудь норми ні на число людности, ні на величину території при поділі держав на країни. Історія, життя і потреби людности найліпше розмежовують країни. Сям треба керуватись і у нас в Росії при зазначенню „областей“. Для сього у нас єсть такий фактор, як етнографічна посілість людности (національна прикмета), і почасти географічні й економічні умови — і значить вигадувати кабінетні норми людности для областей зовсім непотрібно. Чом не утворити окремих областей напр. з Великоросії, України, Польщі, Литви, Арменії, Грузії, Молдавії, з території заселеної Естами, Татарами, Якутами, Бурятами і иньшими, хоч би їх було всього 200 тис. як Якутів, Бурятів, Калмиків і иньш., коли вони займають суцільну територію? І на що неодмінно єднати різні народи до купи, в одну область, щоб вони потім гризлися і те робили, що діють тепер у Австрії Німці і Чехи, Поляки і Українці і т. и.? Тим більше, що опріч Німців, Євреїв і ще деяких, багато народів Росії займають ясно визначену суцільну територію, яку можна зазначити навіть на підставі переписи, про що ми скажемо трохи більше потім. Нерівні по числу людности області нікому не зашкодять, а національне єднання народів буде сприяти розвоєви культури людности й економічному добробуту, єднання ж культурних богатих країн в одну державу Росію дасть їй велику силу і непереможність. Звичайно у численнійшого народу, що заселяє чималу територію, буде і більше справ, у менш численного народу їх буде менш, але держава від такого поділу на країни і від децентралізації урядовання значно виграє в державних справах. В Германії єсть навіть такі невеликі держави-країни, яких територію оточує більша країна і від того нікому шкоди нема і не буває ніяких суперечок. Коли-б автор се все мав на увазі і не вигадував би областей по нормі людности в них, то на підставі перепису міг би скомбінувати приблизно справжні національні „области“, а не „краї“ і території з національними конгломератами. На підставі даних переписи 1897 р. можна одержати комбінацію поділу Росії на національні області, звичайно в прилижних межах, про що річ буде потім.

Але коли-б навіть погодитись з способом д. Фортунатова поділу Росії на країни, то мусимо тільки дивуватись, чом він не

скористувався працею М. П. Драгоманова „Вільна Спілка“, де Росія поділена на 50 областей - губерній. Драгоманов не маючи таких дуже важних даних, як перепис 1897 р., все таки для своєї мети досить зручно поділив Росію на області - губернії, маючи на увазі опріч національної прикмети людности і географічні етнографічні й економічні умови й обставини і історично-юридичні традиції. Безперечно сей поділ Росії Драгоманова на губернії має більше рації, ніж сучасний поділ її на губернії або адміністративні краї, на яких врешті й зупинився д. Фортунатов. Але після написання Драгомановом „Вільної Спілки“ пройшло вже більш 20 років, а задачі і потреби людности в краєвім самоурядованню тепер визначились значно яскравійше, ніж то було з початку 80-их років.

Перейдемо тепер до питання про національно-територіальні межі України і території інших „областей“ Росії і скористуємось для вяснення сього питання даними перепису про національний склад сільської людности по повітам і губерніям. Звичайно, ми більше зупинимось на тому, що стосується до України, а про території інших народів будемо говорити лиш в загальних рисах.

Але поки детально обговорювати справу про територіальні межі України, мусимо зробити кілька уваг про те, о скільки можна твердо зазначити їх на підставі одних лиш даних перепису людности 1897 р. Статистичні показчики людности всякого народу в % по переписи пересічно до всієї людности і інших народів на даній території можуть лиш свідчити про судільність території, яку заселяє народ, а також і про те, через які повіти проходять межі етнографічної посілости його, що відділяють сей народ від території сусідніх народів. Бо зібрані переписом 1897 р. дані свідчать лиш про те, яку мову людність визнавала своєю рідною під час перепису. Звичайно такі дані можуть мати рішуче значіння в сій справі, бо той факт, що людність місцева визнає себе приналежною до якогось народу, має категоричний і рішучий характер. Але перепис 1897 р. була першою в своїм роді у Росії і через се можливі великі помилки, через темноту народню по селах і через неосвідомленість, недбалість, а може й тенденційність переписчиків. (Найшлося у Росії до 7 міль. людности по перепису, що не могли дати даних для паспорта, якого вони стану-сословія). Через се для зазначення цілком твердих і сталих терито-

ріяльних меж, що проходили-б поміж селами, через ліси, по річкам і дорогам, — згадані статистичні дані переписи не можуть виконати тої ролі, яка їм належить ся. Для сєї справи потрібні ще дані етнографічні і фільольогічні, а що їх не багато, а перші навіть тепер уже пристарілі, то для вияснення поставленої задачі потрібна наукова екскурсія відповідних спеціалістів у пограничних місцевостях, щоб вони на підставі наукових обективних даних могли поділити територію і провести межі між сусідніми народами.

Із сих уваг випливає і наша задача — показати, що Українці заселяють суцільну територію і зазначити, в яких місцевостях (повітах) проходять межі етнографічної посілости їх. Узяти ж на себе задачу, провести остаточні межі (по річкам, дорогам, урочищам і т. и.) ми, звичайно, не можемо з вище сказаних причин. Коли-ж ми у своїй праці все таки будемо пробувати зазначати межі і географічні прикмети (річки і т. и.), то се будуть тільки проби, що будуть мати значінне „примірного означення меж“.

Українці займають в Росії суцільну територію на заході приміром від верхівя річ. Вепра в Люблинській губ. і р. Нурца Гродненської губ., до р. Дону й його притока Хопра і р. Б. Ягорлика і верхівя Кубані на сході, то не доходячи до Дону, то перетинаючи його, і від лівобережної невеликої полоси по ріці Припети, і від верхівя р. Снова, Донця і по части Сейма на півночі до Азовського і Чорного моря і північної частини Криму на півдні, і до румунського й австрійського кордону, за винятком середньої частини Бесарабії. На сій території опріч Українців живуть і инші народи, про що докладно скажемо далі, але Українці значно переважають їх по числу своєї людности. Дані про національний склад людности в губерніях і повітах зазначеної території малюють досить яскраву картину і підкреслюють висловлену нами думку про заселення Українцями суцільної території.

По числу української людности в селах суцільні, „чисто“ українські губернії йдуть в такому порядку:

Полтавська — 97 ⁰ / ₁₀₀ української людности в селах.	
Київська — 86,8	Волинська — 74,5
Подольська — 85,2	Катеринославська 74,0
Харківська — 85,0	Херсонська — 68.

В Чернигівщині в 11 повітах опріч Мінського, Стародубського, Новозибковського і Суражського української людности в селах

до 95% і значить 11 зазначених повітів Чернигівщини *) по людности українській в селах стоять на другому місці після Полтавщини. Таким чином колишня гетьманщина найбільше в селах заселена потомками колишніх давніх оборонців України. За сіми двома губерніями по зазначеній прикметі ідуть 2 губернії на заході (Київщина і Поділе) і одна на сході (Харківщина), а Волинь їм значно в сьому уступає; схожі до Волині Катеринославщина і Херсонщина — територія колишніх Запорожців. По селах же Кубани, кольонії Запорожців, живе української людности 50%. Стільки їх живе і по селах Таврії, 50%. В иньших губерніях Українці складають меншість, але по деяких повітах, що межують з чисто українськими губерніями, Українці значно переважають иньші народи по числу людности.

Розглянемо число української сільської людности по повітах губерній, для вияснення поставленої задачі. Звичайно розглядати дані по таким губерніям, як Полтавська, Чернигівщина (11 пов.), Київщина, Поділе — нема чого, бо українська людність по селах сих губерній значно усюди переважає усї иньші: в Полтавщині від 88% в Константиноградському до 99 в Зінківському, в 11 повітах Чернигівщини від 88% в Городнянському повіті до 99, в Кролевецькому, у Київщині — від 80% у Радомиському повіті до 91 в Звенигородському, Уманському, Чигиринському повіті, на Поділї — від 80% в Винницькому повіті, до 89% в Могилівському повіті.

В Харківщині теж сливе у всіх повітах українська людність по селах тако-ж значно переважає. Деякі повіти її подібні з сього боку до сусідніх Полтавської губ., а иньші до Київщини і Поділя (Купянський — 87%, Старобілецький — 84%), і тільки два повіти по числу української людности нагадують південну частину України Катеринославщину: у Волчанському 75% Українців на селі, а в Змієвському — 66%; в яких є деякі оазиси великоросійської кольонізації. Таким чином тільки північно-східня частина Харківщини, що межує з Курською губ. (Білогородський і Корочанський повіти), через які і пішла великоросійська кольонізація на південь у Харківщину, Катеринославщину і навіть у Полтавщину (Константиноградський повіт), відрізняється від

*) Чернигівський, Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Сосницький, Городнянський, Кролевецький, Новгородсївський, Глуховський.

решти Слобожанщини. Взагалі по національному характеру сільської людности усю Харківщину не можна признати такою „широ-українською“ губернією, як Полтавщину, 11 повітів Чернигівщини і Київщину з Поділлем, і по числу української людности її можна розділити на три частини: 1) північна широко-українська частина, подібна до Полтавщини, що з нею й межує, 2) середня — з значним % великоросійської колонізації (Змієв. і Волч.) і 3) південна (Староб., Купянск) з меншим % Великоросів, яких сливе стілько, як і в Констант. по Полтавщини, тільки в сіх пов. Харківщини їх трохи більше.

Катеринославщина теж неоднакова по числу української людности в селах: по сій прикметі її можна розділити на 4 приміром частини: 1) північна частина — Ново-Московський п. — 94⁰/₀ Верхне-Дніпровський п. — 91⁰/₀, 2) середня частина (Александровський — 86⁰/₀ і Павлоградський — 83⁰/₀), 3) західня—Катеринославський п. — 74⁰/₀, у якому чималий % колонізації інших ріжних народів і 4) південно-східня — Бахмутський п. — 58⁰/₀, Славяносербський — 55⁰/₀ і Маріупольський 51⁰/₀ Українців. В перших двох повітах останньої частини чималий % Великоросів: в Бахм. — 32⁰/₀, Славяносерб. — 42⁰/₀, що живуть оазісами і тільки частина їх межує з сусідньою великоросійською частиною Донщини, а в останньому значний % Греків. Таким чином чим ближче місцевости до колишньої Гетьманщини і Запорожя, тим більше по селах української людности, чим далі повіти Катеринославщини від них на схід, тим % Українців усе менше і хоч вони й переважають інші народи, а проте і чужо-племенна колонізація ріжних народів звила тут гніздо.

В Херсонщині число Українців по селах меншає в західній і південно-західній частині губернії, тоді як в північній і східній частині їх сливе стілько, скільки і в сумежних повітах Полтавщини і Катеринославщини. Так в Олександрійському повіті — 88⁰/₀ (північна частина), Єлисаветградському — 73⁰/₀, Херсонському 70⁰/₀ (східня, середня частина), Ананіївському — 63⁰/₀ (північно-західня частина), в Одеському — 47⁰/₀ (південна частина), і Тіраспольському — 38⁰/₀ (західня частина). Таким чином і в Херсонщині в повітах, що ближчі до Запорожя, український елемент сливе заповнює село, в Єлисаветградському і Ананіївському по містах єсть оазіси молдаванської колонізації (в першому 8⁰/₀, у другому 12⁰/₀), яка особливо помітна в Тірасполь-

ському (27⁰/₀): частина його, що межує з молдаванською Бесарабією, суцільно-молдаванська. В південних повітах Херсонському і особливо Одеському поруч з значною по числу українською людністю є оазиси дуже різноплеменної колонізації (Великороси, Молдавани, Болгари, Німці, Сербі, Греки і т. и.).

Більше суцільна по численности української людности по селах ніж Херсонщина і Катеринославщина — Волинь, хоч уся вона все таки не настільки суцільна і український елемент її не так переважає иньші, як се ми бачили у Київщині і на Поділю, Полтавщині і Чернігівщині. Волинь ділить ся на 3 частини: північну, середню і південну. На півночі, на півдні і по части на заході український елемент значно переважає колонізацію иньших народів (Євреїв, Поляків, Німців), в середній частині сі народи і почасті Чехи живуть в більшому числі, ніж на півночі і півдні. Так на півночі в Овручському п. Українців 87⁰/₀, Ковельському — 86⁰/₀, на півдні і заході в Заславському — 82⁰/₀, Острожському — 85⁰/₀, Кременецькому — 84⁰/₀ і Староконстантиновському — 80⁰/₀; а в середній частині — в Житомирському — 73⁰/₀, Владимиро-Волинському — 76⁰/₀, Дубенському — 73⁰/₀, Новоградволинському — 68⁰/₀, Ровенському — 65⁰/₀ і Луцькому — 62⁰/₀. У всіх останніх шести повітах чимала єврейська колонізація (8 — 15⁰/₀), німецька (4 — 13⁰/₀), польська (4,7—9,9) і чеська, переважно в Дубенському — (6⁰/₀); найбільше Євреїв по селах в Новоград-Волинському, Житомирському, Ровенському і Луцькому пов., Німців в Житомирському, Новоград-Волинському і Луцькому, Поляків в Ровенському, Луцькому і Владимирі-Волинському. До речі треба сказати, що польська і німецька колонізація втиснена немов оазиси серед української людности по селах середньої Волини, яка неначе половою заходить і в Радомиський пов. Київщини, а окремо польська колонізація заходить і в Бердичівський пов. Київщини і Винницький та Проскуровський на Поділю в невеличкому розмірі 4—5⁰/₀.

Всі отсі губернії, що ми тільки що розглянули по абсолютному числу української людности по селах, можна вважати щиро-українськими губерніями, опріч Одеського і Тіраспольського пов., де Українці мають супроти иньших народів тільки відносну більшість. Розглянемо тепер ⁰/₀ української сільської людности по повітам тих губерній, через які проходять межі української суцільної колонізації, властиво ті межі, які служать

національно територіяльними, чи етнографічними границями для українського народу і його краєвої території.

Почнемо з західніх і північно-західніх меж. З Волинню, властиво з Владимиро-Волинськими пов. межує Люблинська і Сідлецька губ. Царства Польського, чи Привіслянського края, (Холмщина) і Гродненська губ. Північно-Западного Края (Підляшше), на частині території яких живуть Українці. По селах Люблинської губ. їх живе більше 200 тисяч. (по переписі 188.824), а в Сідлецькій до 120000 (105.104 по переписи). Заселяють вони пограничну з Волинню суцільну територію сих губерній, в деяких повітах складаючи абсолютну більшість. Так в Грубешівському повіті Люблинської губ. живе по селах Українців 66 %, Томашівському 52%, Холмському 38%, (37,7), Білгорайському—22%, Замостьському — 9% і Красноставському 6%; у Сідлецькій губ. у Володавському повіті 64%, Вільському 48%, Константиновському 22%, Радинському 5%. Щоб з'ясувати, о скільки у Холмщині сильний і людний український елемент, приведемо показники польської сільської людности у сих самих повітах. В Грубешівському п. Поляків по селах 24%, в Томашівському 37%, Холмському 38% (37,5) у Володавському 20%, Вільському 38%, Константиновському 55%, Білгорайському 65%, Замостьському і Красноставському 83% і Радинському 87%. З иньших народів Євреї складають у повітах по селах 5 — 13% людности, причім їх найбільше у Вільському, Константиновському, Володавському і Красноставському повітах, Німців значний % по селах у Холмському повіті (14%) і у Володавському (5%). Таким чином Українці складають абсолютну більшість з усієї сільської людности у Грубешівському, Томашівському, Володавському і відносно більшість в повіт. Вільському і Холмському; в иньших повітах більшість селян — Поляки, хоч у Білгорайському і Константиновському пов. українська меншість складає значний %, і тільки в трех із вище зазначених повітах Українців менше, ніж 10%. Цікаво, що навіть в городах Грубешові і Дубенці і тепер Українців більше, ніж Поляків, а у гор. Володаві Українців так багато, що Поляки ледве їх переважають. В иньших городах Українців теж чимало, хоч Поляки і Євреї звичайно їх переважають. Сей факт свідчить лиш про те, що Холмщина була здавен давна українською територією і до сього часу зберегла свій національний характер, не дивлячись на те, що вона дуже довгий час

була під впливами польської переваги. У протязі віків Українці з упертістю тримали свої територіяльні позиції, хоч і мусіли були уступити частину своєї території для колонізації сусідів, Поляків. Примірні межі між українською і польською етнографічними областями можна провести так: від верхівя р. Сяна до верхівя р. Вепра, по сій річці до устя р. Тисмениці і від неї до Немирова через р. Буг, приток Висли, до верхівя р. Нурца, через повіти Білгорайський, Томашівський, Замойський, Красноставський, Холмський, Люблинської губ., Влодавський, Радинський, Більський і Константиновський Сідлецької губернії. Українці живуть і в иньших губ. Царства Польського, як і в иньших повітах розглянутих губерній Привіслянського Краю, числом до 30000 (у Варшавській губ. напр. до 15000), але вони територіяльно не звязані з Холмщиною, яка навпаки, як ми бачили, тісно звязана з територією українського народу.

За Холмщиною на північ і схід Українці живуть у Гродненській губ. (Підляше), де їх тепер можна числити до 400.000 душ (по переписі більше 355.000). Українська частина Гродненщини межує з Володимиро-Волинським і Ковельським пов. Волини, при чім Українців на сій території досить значний $\%$. Так у Кобринському повіті на селах 83 $\%$, у Брестському 81 $\%$, у Більському 42 $\%$, у Пружанському 7 $\%$. Із иньших народів, Євреїв у сих повітах по селах живе 9 — 11 $\%$, Поляків і Білорусів у перших двох повітах незначний $\%$ (2 — 3), у Більському Поляків по селах 37 $\%$, а Білорусів — 5 $\%$, в Пружанському живуть переважно Білоруси (79 $\%$). Таким чином, у двох повітах Гродненщини Українці значно переважають иньші народи, а в Більському за ними лиш відносна перевага. Окрім сього бачимо, що у Більському повіті проходять межі поміж етнографічною територією українського, польського і білоруського народу, а в Пружанському й поміж Українцями і Білорусами. Зазначені межі української території проходять так: від верхівя р. Нурца через повіт Більський, Пружанський по межі Кобринського до р. Ясельди, притока Припети.

До сього ми властиво зазначали межі етнографічної поселости Українців і Поляків, які впливають, як показано, з аналіза даних перепису про число української сільської людности по повітам. Простежуючи сі дані, ми могли помітити, що в погра-

ничних сумежних повітах (в напрямку з заходу на схід), де властиво проходять етнографічні межі народів, посілість їх має такий характер: неодмінно один з народів переважає по числу людности другий, і при тому у східніх повітах переважають Українці, а в західніх Поляки, — і навпаки — у західніх Українці складають меншість, а у східніх Поляки по селах живуть в невеликому числі або принаймні не в такому великому, як Українці. Напр., в Томашівському пов. Українців по селах 52%, а Поляків 37%, в сумежному Білгорайському Українців — 22%, а Поляків 65%, — далі в Грубешівському п. Українців 66%, а Поляків 24%, а в сумежному Замостьському Українців 9%, а Поляків 83%. І тільки в двох повітах Холмському Люблинської губ. і Вільському Гродненської — обидва народи живуть сливе в рівному числі, хоч до речі треба нагадати, що абсолютну більшість у всіх повітах складають Українці. Таким чином можемо констатувати цілком натуральну річ, що чим далі на захід (від Волині до Варшави), тим Українці потроху усе меншають в числі, аж нарешті в пов. Замостьському, Красноставському і Радинському, де Українці стрінулися з сильною польською кольонізацією, їх живе там дуже небагато. І навпаки Поляки, стрінувшись з українською кольонізацією у Холмщині, усе силять ся посунути Українців на схід і південь, захвачуючи деякі оазиси в сумежній українській території і тим ніби розрізуючи і посілість Українців. Через се з другого боку, коли стежимо за показниками людности від Люблина на Волинь, то помічаємо, що польська меншість по селах стає ще меншою на південь і схід сонця, складаючи у Влодавському повіті 20% Поляків, а в Грубешівському — 24%, понижаючись у Володимиро-Волинському на Волині — до 8%, і доходячи в Кременецькому до 2,9%, Овручському до 1,3%, а в Брестському і Кобринському повіті Гродненщини до 3 і 2%. Коли завважимо, що 20% Поляків Влодавського повіту і 24% Грубешівського — живуть суспіль в західній частині повітів, які межують з чисто польськими повітами, а з другого боку, що українська частина Холмщини межує з сумежною суто українською Волинню, то стане очевидним, що тут власне і проходить етнографічна межа поміж двома народами. Напір же польської кольонізації на українську суцільну сумежну територію, як можна бачити, звів ся до дуже невеликих результатів. Такі висновки впливають у нас з аналіза даних про національний

склад людности пограничної території. З другого боку сконстатований факт про постійне зменшення української колонізації на захід свідчить і про те, що дані перепису, які тичать ся до сього району, коли і не зовсім правдиві, завдяки великим дефектам перепису що до сього питання, то все таки більш-менш відповідають дійсности. Можливо, що перепис через дефекти не цілком правдиво зясовує національний склад людности Холмщини і Гродненщини; можливо, що етнографічні межі проходять десь недалеко біля Люблина; можливо, що ліпше виконаний перепис показав би, що Українці живуть в більшому числі, напр., в Красноставському, Замостьському і иньших повітах і що погранична межа між Поляками і Українцями певно проходить десь далі на заході.

Але все ж таки мусимо признати, що дані перепису що до Холмщини і Гродненщини цілком показують ту власне картину, яка разом з тим становить і реальний звичайний факт. В пограничних повітах людність двох національностей (коли розглядати дані по повітах) звичайно потрохи буде усе меншати, чим ближче будемо підходити до межі, де колонізація двох народів зустрічаєть ся плече в плече. Таким чином дані перепису людности по Холмщині і Гродненщині дають нам можливість по наведеним висше мотивам зазначити етнографічні межі посілости Українців і Поляків і при тому звести їх, оскільки це можливо, до дійсного стану річей.

Не в такому блискучому стані стоїть справа, коли ми приступимо до зазначення північних і почасти східніх меж України, властиво в Минщині, Донщині і особливо Чернігівщині. Про дефекти даних перепису по зазначеним губерніям ми говорили вище, покликаючись в сьому питанню на уваги О. О. Русова в його вищезгаданій праці. Тепер ми тут покажемо, наскільки трудно в сих губерніях приблизно зазначити більш менш дійсну етнографічну межу Українців, через дефекти перепису. Як побачимо нижче, в Минщині ніби межою української посілости служить ріка Припеть, яку властиво для зручності і можна вважати межою, коли йде річ про межі губернські, областні і т. и. (В дійсности р. Припеть пересікає Минщину і навіть Київщину; до того автори поділу території на повіти і губернії не числились з місцевими потребами людности). Але етнографічні межі української посілости перетинають і р. Припеть, хоч Українці не дуже далеко

зайшли на територію лівого берега сеї ріки і % їх у повітах Минщини не дуже то повинен бути високий. Як не як, а така широка ріка, як Припеть з болотистою поймою, мимоволі стає перешкодою для повсякчасного переходу людности на лівобережну територію, до речі сказати, і не цікаву з господарського боку. Колиб і зовсім на лівому березі Припети не було Українців, а навпаки на правому березі їх було б — 100%, то ніхто сьому не став би дуже дивуватись, — і колиб перепис показував подібну етнографічну картину посілости, вона була б трохи не природня, але здавалась би можливою. Зовсім иньше робить вражінне етнографічна картина посілости Українців у Чернигівщині де по даним перепису виходить ніби так, що межа їх проходить по межі Городнянського Новгородсіверського і Глуховського повіту, немов межі їх упирають ся у високі до неба гори, або вулкани і т. и., або автори повітових меж о стілько були 100 літ назад знаючі етнографи і приймали на увагу етнографічні межі посілости народів, коли визначали адміністративні межі. По даним перепису виходить так, що Українців, у Городнянському повіті 88% у Новгородсіверському 94%, Сосницькому — 95, Глуховському 95, а в сумежних Новозибковському, Стародубському, Мглинському пов. їх сливе нема зовсім. По даним перепису виходить так, що й стародубські „малоросійські козаки“ не суть Українці. Таку несуразність можна пояснити тенденційністю, або недосвідністю керівителів перепису (земські начальники) і недбалістю переписчиків. Тепер „учені“ професори кажуть: „У всіх должен быть один русскій язык“, — а що вже казати про земських начальників, для яких не тільки вища, але навіть і середня освіта не обовязкова, коли вони призначають ся на сі посади. Таким чином, на підставі даних перепису у Чернигівщині дійсну етнографічну межу української посілости провести досить трудно. З певністю ми можемо лиш твердити, що українська посілість безперечно не кінчаєть ся на межах Городнянського, Новгородсіверського повіту, коли в сих повітах Українці складають такий домінуючий % серед людности, як 95. Безперечно, вони живуть і в Новозибковському, по часті Мглинському і особливо Стародубському повітах, у яких українська колонізація стрінулась з білоруською і почасті великоруською. На підставі сих наших міркувань, ми при зазначенню меж української посілости на півночі Чернигів-

щини, будемо вважати, що в сих повітах Українці єсть і що етнографічні межі проходять власне через сі повіти.

Після сих уваг ми перейдемо до вияснення по даним перепису самої посілости Українців, зазначаючи північні межі її у Минщині і Чернигівщині, що відділяють Українців від Білорусів і північносхідніх меж у Курщині і Вороніжчині, де українська кольонізація стрінулася з великоруською і од напору останньої і центральної Великоросії почасті уступила її свої позиції. До речі треба завважити, що великоруська кольонізація все таки стрінула тут досить сильний український елемент, який не здавав своїх територіальних позицій, але що великоруська кольонізація під впливом економічних обставин, стреміла до півдня і Чорного моря, то і мусила вона прорватись через українську слобожанщину. Се помітно власне у Курщині, через яку властиво і прорвалася великоруська кольонізація на південь України. Від Курська іде її шлях через Обоянський, Корочанський, Білгородський пов. Курщини, Волчанський, Змієвський Харківщини, Константиноградський Полтавщини до Бахмутського, Славяносербського повітів Катеринославщини; в сих повітах на межі з Донщиною великоруська кольонізація стрінулася з посілістю донських козаків, які переважно належать до Великоросів. Зупинимось на північних і північносхідніх межах української посілости для більш ясного викладу справи.

У Минщині по даним перепису Українців живе 10,069. Звістно ся цифра поменшена, бо як зараз побачимо Українці живуть не тільки на правому березі Припєти, але й на лівому. Повіт Бобруйський і Слуцький розпросторені на лівому березі Припєті, а про те Українці (хоч й в невеликім числі і %) по перепису в сих повітах все ж таки занотовані. Найбільше їх в Річицькому і Слуцькому повіті, менше в Пинському, Мозирському і Бобруйському. Взагалі вони тут занотовані переписом в такому невеликому числі, що трудно й сказати, що властиво сі дані показують, чи оазиси української кольонізації в дуже невдячній для господарства місцевості (лівобереже Припєти), чи се завдяки помилкам перепису се тільки оазисами показалось, а в дійсности тут іще єсть ся українська суцільна посілість. Українська кольонізація, як відомо посуваєть ся на південь і схід і уступає свої позиції на заході і півночі; через се ми гадаємо, що маємо тут діло певно з помилками перепису.

Показчики ж української колонізації в повітах Минщини по перепису свідчать можливо про те, що на лівому березі Припеті кінчаєть ся суцільна колонізація Українців і тут властиво й проходять межі її і примірно паралельно до лінії поліської залізниці. Таким чином через Минщину етнографічні межі Українців можливо проходять так: від межі Кобринського повіту через Пинський повіт, прорізуючи р. Ясельду й Інну, через Слуцький повіт, перетинаючи р. Стир, Лан, Случ, через Мозирський повіт, далі через Бобруйський повіт і р. Птих і повіт Річицький до Дніпра. Межує ся українська частина Минщини з Волиню (Ковельський, Луцький, Ровенський, Новоград-Волинський і Овручський пов.), з Київщиною (Радомисльський повіт) і Чернигівщиною (Чернигівський і Городнянський пов.); у сій місцевості українська колонізація досить сильна: Українців серед людности зазначених повітів Волині і Київщини більше як 80%, а серед людности повітів Чернигівщини 88—98%. Таким чином українська колонізація Минщини має тісний звязок з сучасними українськими губерніями (Волинь Київщина) і відділена від них тільки адміністративними межами губерній. Далі межа української осілости за Дніпром проходить через Гомельський повіт Могилевщини і ріку Соле до межі Новозибковського повіту. В Гомельському повіті, що межує з Городнянським п., як свідчать дані перепису єсть українська людність, хоч і в невеликому числі, яка теж певно розділена межами губерній.

Через північну Чернигівщину межі української осілости на підставі висловленого нами ранійше проходять приміром так: через Новозибковський п. біля верхівя р. Снова, Стародубський, почасти через Мглинський п., перетинаючи р. Судоть і доходячи до межі Чернигівської губ., по якій межа іде до р. Десни, далі приміром по межі Новгородсїверського повіту через Сївський п. Орловщини до межі Курської губ. По даним перепису у Сївському і Трубчевському повіті, єсть трохи Українців, хоч і дуже небагато. В Чернигівщині кінчають ся територіальні стосунки Українців з Білорусами і починають ся на межі з Орловською губ. такі стосунки з Великороссами, які Українці мають з ними у Курщині і Воронїжчині, і велика частина сих губерній властиво належить до Слобожанщини і відділена від неї лиш штучними губерніяльними межами.

У Курщині по даним перепису Українців живе до 520 тисяч. По числу Українців серед людности губернію можна поділити на

4 частини: 1) південно західню, де Українці переважають Велико-росів — Путивльський 55,3% Українців серед сільської людности, Грайворонський 60,5%, Ново-Оскольський — 55,6%, — 2) середно-південно-східню, де Українці складають меншість, хоч і досить значну — Суджанський повіт — 43,5%, Рильський — 33%, Корочанський 34,6% і Білгородський — 24,1%, 3) центральну, де Українці живуть в невеликому числі — Обоянський — 11,5%, Старо-Оскольський — 9,4%, Льговський 4,6% і нарешті 4) північна частина, де Українців не більше 1%. Таким чином, західня і південна частина губ. заселена Українцями, а північна й почасти східня — Велико-росами. Українська колонізація Курщини межує з сутоукраїнськими губерніями (Чернигівщиною, Полтавщиною і Харківщиною, а на сході з дуже сильною українською колонізацією Вороніжчини). Так, Путивльський п. межує з Глуховським, Кролевецьким і Конотопським пов. Чернигівщини, з Роменським Полтавщини і Сумським Харківщини, де Українців по селах серед иньшої людности більше 90%; Рильський з Глуховським пов., Суджанський з Сумським, Грайворонський з Богодуховським, Білгородський з Харківським, при чім у сих повітах Харківщини Українців більше 80%; Ново-Оскольський з Острогожським Вороніжчини, де Українців по селах більше 90%. Із сього видно, оскільки Курська українська колонізація має тісний звязок з сумежними сутоукраїнськими губ. і Острогожським пов. Вороніжчини. З перегляду цифрових даних по Курщині помітно і те, що чим далі на північ, тим натурально без великих скачків понижають ся показники української людности, чого не було помітно в даних Чернигівщини. Можливо, що й тут перепис не дуже точно вияснює картину географічного розпросторення того чи иньшого народу, а про те в пониженню цифрових даних по Курщині ми бачимо аналогію з таким же пониженням їх по Холмщині. Оскільки давня і сильна колонізація українська у Курщині, про се ми можемо довідатись, розглядаючи дані про число людности у деяких городах Курщини. Не дивлячись на постійний вплив близької сусідньої великоросійської колонізації на городи і їх людність і взагалі вплив державної культури, у Суджі і тепер Українців у двоє більше (4546), ніж Велико-росів (2733), а в зашт. гор. Мирополє з 10000 людністю цілком українське місто, бо там Українці сливе всі (98%). Дуже багато Українців в Грайвороні, Корочі (сливе на половину), — у Кур-

ську — до 2000, в Білгороді до 1500 і т. и. Межі української посілости приміром проходять так: від межі Сівського повіту по межі Глуховського пов., далі через повіти Путивльський, Рильський, перетинаючи р. Сейм, через Льговський пов., Суджанський біля верхівя р. Суджи, Обоянський через р. Псьол і біля верхівя р. Ворскли. В Курщині взагалі межа посілости Українців прийняла з початку напрямок з півночі на південь, а від верхівя Ворскли вона досить круто повертає на південь через Білгородський повіт сливе до г. Білгорода і уже відселя повертає на північ; далі біля верхівя р. Донця вона повертає на північ і схід сонця, проходячи через Корочанський повіт і р. Мокрий Корень і Корочу і через пов. НовоОскольський і Старо-Оскольський до межі Вороніжчини (Нижне-Дівицького повіту).

Після Курщини етнографічна межа української посілости проходить через центральну Вороніжчину. У Вороніжчині живе до 1 мил. Українців (916 тис.). По числу української людности сю губернію можна поділити на 3 частини: південну з великим % Українців, які домінують над Великоросами, 2) середню, у якій Українців менше половини і 3) північну частину, цілком великоросійську. В південній частині Українців по селах в Острогоському повіті — 94%, Богучарському — 83%, Бирюченському — 70% і Волуйському 53%. — Останній повіт, до речі треба сказати, межує з Волчанським пов. Харківщини, через який прорвалася на південь великоросійська колонізація, що осідала по дорозі у Волчанському і по часті Валуйському п. В середній частині губ. Українців — в Павловському пов. — 43%, Бобровському і Коростякському — 17%, Новохоперському — 16% і нарешті в Землянському 4% і Нижне-Дівицькому 1%. Із цього ми бачимо, що й у Вороніжчині помітна такаж сама картина, що й у Курщині — чим далі на північ, тим Українці по трохи усе меншають в числі і зовсім зникають, коли зустрічають ся з сильною великоросійською колонізацією. Взагалі Вороніжська колонізація Українців дуже сильна і по числу не уступає у деяких повітах сутоукраїнським губерніям. Силу її показують і дані про українську людність по городах, — так в г. Бирючі Українців в 5 раз більше, ніж Великоросів, в Богучарську — в 2 рази їх більше, ніж останніх, в Острогоську Українців теж більше, ніж Великоросів. Оскільки помітні Українці у Вороніжчині свідчить той факт, що місцеве земство рахуєть ся з національною прикметою людности в страховій політиці, при визна-

ченню тарифів за страховку сільських будинків. Для „малоросійських поселеній“ призначено менший тариф, ніж для сел великоросійських, бо горимість останніх значно більша ніж горимість попередніх; останнє ж певно залежить від ріжного характеру розкладу будинків у дворі українським і великоросійським. Вороніжська українська колонізація межує на заході з українською Курщиною, на півдні з південною Харківщиною, а на сході зустрічаємося з посілістю Донських козаків. Межі української посілости проходять через Вороніжчину приміром так: через повіти Нижне-Дівницький, Коростякський, через р. Дон, через Бобровський пов. і річку Битюг, Павловський п. і Новохоперський і р. Хопер до межі Донщини, відкіля круто на південь межа посілости іде по р. Хопру.

Із попереднього могли ми бачити, що Українці в Курщині в де яких містах, особливо по шляху великоросійської колонізації на південь, живуть немов в перемішку з великоросами, через що одно село буває українське, а друге великоросійське. Певна річ у середній і навіть у північній Курщині, почасти у південній Орловщині і північній Вороніжчині єсть остатки української колонізації, яка там залишилась немов якийсь оазис, свідчачи про колишню українську посілість, територію і етнографічні межі. Так, по даним перепису, Українці живуть в Єлецькій повіті Орловщини, причім в селах їх більше 5000 (приміром два чи три села). Єсть їх кілька в Землянському повіті Вороніжчини, що межує з Єлецьким пов. і в інших повітах північної Вороніжчини і Курщини. Можливо, що перепис значно зменшив число Українців в сих містах. Можливо через се, що сі межі проходять трохи далі десь на півночі.

А про те і сі дані дуже яскраво показують тісний звязок південної Курщини і Вороніжчини з останньою Слобожанщиною, від якої вони одрізані випадково. З Вороніжчини певно, як потім побачимо далі, українська колонізація потроху ширилась на схід, пробираючись у північну Донщину й на Поволжє, де вона й тепер стає помітною поміж иньшими народами. Таким чином, на підставі всього вище сказаного українська колонізація в зазначених містах північної Слобожанщини не тільки не заниділа, але досить твердо стоїть і тепер, хоч українська людність і не має постійних звязків з центральною Україною і її культурними осередками.

(Далі буде).

ІВАН ФРАНКО.

СЕРЕДНІ ВІКИ і їх поет.

IV. Божественна комедія*).

Віргіль сам пронятий жахом на сей вид велить Дантови сховати ся за кам'яний стовп, а сам іде до чортів. Вони кинули ся на нього зі своїми гаками, але він зупинив їх одним словом і зажадав розмовити ся з їх ватажком.

Всі крикнули: „Іди ти, Лихохвосте!“
І виступив один, а інші стали дальше, —
Він підійшов і рік: „Чого вам треба?“
„Чи віриш, Лихохвосте, — мовив майстер, —
Що ти б зустрів мене на сьому місці,
Безпечного від всіх гаків тих ваших,
„Як би не божа воля й наказ долі?
Пусти мене, бо небо захотіло,
Щоб я одного вів страшним сим шляхом“.

А в чорта так всі гордоці упали,
Що гак йому під ноги покотив ся
І рік чортам: „Лишіть їх у спокою!“

А провідник озвався до мене: „Ти там,
Що скулений сидиш за стовпом моста,
Ходи сюди до мене й будь спокійний!“

Я вийшов і побіг до нього скоро,
І всі чорти на здогони за мною, —
Вже думав я: ось-ось потопчуть заказ.

І я всім тілом мов прилип до свого
Провідника і не спускав очий
Із тих почвар, що шкірились страшенно.

Гаки спустили, та один як крикне:
„Ей, дам йому хоч раз по старій пані!“
А інші: „Гей же, всип йому порядно!“

*) Див. кн. III, IV, V і VI Л. Н. Вістника.

Та той діявол, що держав розмову
Із моїм майстром, швидко обернув ся
І мовив: „Годі, годі, Забіяко!“

До нас сказав: „Сюди не можна далі
Отсею скелею, бо шестий лук
Запав ся там і потонув в безодні.

„Та як про те в дорогу вам спішить ся,
То йдїть сям проломом, там далі буде
Новая скеля добра для дороги.

„Туди я власне шлю декілька своїх
Приглянуть, чи там хто із мук не виліз, —
То з ними йдїть, вони вас не зачеплять.

„Ходїть сюди, Крилатий, Хмароходе, —
Гукнув до них, — і ти, Песяча Мордо,
А ти веди всю роту, Бородачу!

Ти Яструбе, махай і ти Драконе,
І ти Вилачу з клами, й ти Зубачу,
І ти, Мотиль пекольний і Огняник лютий!

„Кругом огляньте ті кипучі смоли,
А сих безпечно проведїть на скелю,
Що не розвалена йде край безодні.“

„О майстре, що за пики!“ скрикнув я.
„Ах, краще йдїм самі, без їх проводу!
Ти-ж знаєш шлях, по що нам їх ескорти,

„Коли ти так уважний, як звичайно,
Поглянь лише на них, як скалять зуби!
Їх брови грозять нам, що опухають!“

А він до мене: „Не вдавай ся в страх!
Такий вже звичай їх, що скалять зуби, —
Се ж лиш до тих, що там киплять так гірко“.

І в лїво ми звернули ся на греблю;
Та поки рушить, кождий чорт ватажці
Язык довжезний показав і зуби,
А сей їм задом рикнув мов трубою.

Я бачив, як кіннота в путь рушала,
До штурму йшла під своїм стягом в куні,
А иноді як утікала з поля;

Я скорогонців бачив у Ареццо,
Погонців бачив з бистрими возами,
Турніри бачив, всякі перегони,

То з трубами, то із битем в литаври,
То з бубнами, з огнями замковими,
По нашому звичаю й по чужому, —

Та ще не чув таких труб дивовижних,
Щоб в рух гонили пішаків і кінних,
Чи кораблів знаками й звіздним шляхом.

І ми пішли в чортів тих супроводі.
Нівроку ровта! Щож, у церкві бачиш
Святих, а в коршмі оглядай п'яниць!

Та на смолу свою звернув я увагу,
Щоб увесь зміст баюри прослідити
І весь той люд, що там у ній варив ся.

Як ті дельфіни, що хребтом горбатим
Даютъ матрозам знак, щоб пильнували
Судна свого, бо зриваєсь буря, —

Так иноді один чи другий грішник,
Щоб біль влекшить, плечима виноурав ся
Й щезав скоріш, ніж блискавка щезає.

І мов ті жаби на краю калюжі
Лиш п'ясками з калюжі визирають,
А лапки й тулови в воді ховають,

Так тут усюди грішники робили;
Та скоро Бородатий наближав ся,
Швиденько знов у кипяток пірнали.

Одного бачив я — і досі серце
Стискає жах — що якось запізнив ся,
Як жаба, що на березі здрімалась,

А инші поскакали; втім Кігтястий,
Що був в близу, та хап його за патли
Засмоляні і витяг в верх, як видру.

Я знав уже чортів усіх по йменню,
Коли їх вибирали, й прислухав ся,
Як тут вони зняли пекольний вереск :

„Огненник, швидко! Кігтями впивай ся
В його хребет, зідри з нього всю шкіру!“
Отак ревли усі чорти прокляті.

А я : „Мій майстре, коли се можливо,
Розвідай, хто се бідний той сарака,
Що впав ся своїм ворогам у руки“.

Мій провідник наблизив ся до нього
І запитав, хто він, а сей відмовив :
„Родив ся я у князівстві Наваррі,

„Дала мене у панську службу мати,
Приживши від якогось волоцюги,
Що свій маєток і себе розтратив.

„Служив я в доброго князя Тебальда
І сам я наробив лайдацтва много,
І тут в смолі караю ся за нього“.

Та тут Зубач, якому з рота кли
З боків мов у одинця вистирчали,
Шарпнув його одним, аж сей зайшов ся —

Попалась мишка лютим кицькам в лапи!
Та Бородач обняв його руками
Й кричав : „Геть ви! візьму його на вили!“

І рік лицем до майстра обернувшись :
„Питай його, коли від нього ще що
Дізнать ся хочеш, поки не порвемо“.

Мій провідник : „Скажи, чи знаєш ще там
Кого з злочинців в тій смолі, що був би
З Італії родом?“ — Він : „Ось-що розстав ся

„Я перед хвилею з таким сусідом.
Ой, щоб я й доси з ним лежав в укритю,
То не бояв ся б тих гаків та кіхтів!“

Огненик крикнув : „Годі вже стерпіти!“
І за рамя гаком його поцупив,
І вирвав з нього не малий шмат мяса.

І велетень хотів за обі ноги
Його вчепить, та тут же ватажок
Сердито всіх окинув їх очима.

Коли вони притишили ся троха,
Спитав мій майстер зараз у злочинця,
Що з болем хукав ще на свою рану :

„Хтож був той, що розставсь ти з ним, ідучи
До сього берега собі на лихо?“

А він відмовив: „Се чернець Гоміто,

„Той із Галлюри¹⁾, всіх ошук посуда,
Що мав в руках врагів свого пана
І заробив собі на їх похвалу :

„Злупив з них гроші і пустив їх вільно,
Як сам признавсь; тай в інших своїх врядах
Брав хабарі не в роздріб, а гуртами.

„З ним враз сидить і пан Михайло Цанке
Із Лььогодора, ті вже язиками
Молотять про Сардинію свою!

„Ой-ой! Як сей чортяка скалить зуби!
Я б більше хтів сказати, та бою ся,
Що він ось-ось мені в ковтун упнеть ся!“

Та ватажок, до Мотиля звернувшись,
Що витріщивсь уже його попасти,
Ревнув: „Ти шибенику, геть махай!“

„А хочете Лььомбардів чи Тосканців, —
Почав на ново грішник бідолашний, —
То я вам їх покличу скільки треба.

„Коли б лиш ті злорукі троха втихли,
Щоб ті були безпечні від їх пімсти,
То я ось тут на місці замісь себе б

„Покликав вам їх сім; лиш раз би свиснув,
Як звичай маємо собі свистати,
Коли на двір хто хоче вихилить ся“.

¹⁾ Гоміто з Галлюри, славний свого часу ошуканець і хабарник,
був повішений за те, що за гроші випустив з тюрми ворогів свого пана.

Та тут підніс Псоглавець песю морду,
Зубами кланцнув, гавкнув: „Що за злобу
Сей видумав, щоб до смоли дістать ся!“

Та сей, богач на всякі хитрі штуки,
Відпер: „А вжеж, що я злосливий дуже,
Коли своїх упхну у більшу муку“.

Крилач не вдержавсь і йому в відповідь
Сказав до інших: „Ну, як хочеш скочить,
Я за тобою пішки не погоню,

„Лиш крила розпрістру по над смолою.
Йдїть геть зі скелї, берег буде щитом, —
Побачим, чи ти сам від нас міцнїйший!“

Читачу мій, поглянь на жарт сей нівий!
Чорти всі вперли зір в противний берег,
А перший той, що був найменше рад ¹⁾).

Наварець хвилю виглянув корисну,
Впер пяти в землю і в одній хвилині
Штрикнув і всі їх пляни помішав.

Тут всі себе винувними почули,
Найбільше ж той, що був зачинець жарту,
Він кинувсь, крикнув: „Ось тебе я маю!“

Та не попав; не швидші були крила,
Як страх, що того аж на дно занурив,
А сей летючи гордо випер груди.

Не швидче качка поринає в воду,
Побачивши, як сокіл бе на неї,
А сей мов дурень відліта сердитий.

Так Мракохід, розлючений тим жартом,
Пустив ся в лет, щоб крилача побити
За те, що злодій вирвавсь через нього.

А злодій вже давно їм щез з очий, —
То він на друга з кігтями накинувсь,
І тут вони над озером зчепились.

¹⁾ Себто Бородач, що все ще тримав грішника в обіймах.

Та був Крилач незгіршая шульпіка,
Вчепивсь до нього, і оба посполу
Бєбєхнулись в оту смолу кипучу.

Окріп їх швидко помирив, та крила
З смоли піднять їм не було спромоги,
Так цупко в ній вони позалипали.

Жаль стало їх Бородачу й кумпанам,—
Післав як стій штирох на другий берєг
З вильми й гаками; ті погнали живо

На місце бою з сєго й того боку
І стали склеєних тягти гаками
З смоли, в якій вже обпекли ся значно.

Оттам ми їх у тій смолі й лишили.

І ще не кєнець страховищам. Данте показав, що потрафить іще стєпенувати їх. Чим дальше в глєб пєкольної лїйки, тим тяжші злочини, тим страшнїйші муки. Доходимо до славного епізоду з Уголїном. Доходячи до остатнього пєкольного круга Данте під проводом Віргїля переходить величєзне лєдове поле, в якому в прорубах стоять заморожені душі грїшників — зрадників, клеветників і братовбїйцїв. Один, на якого Данте наткнув ся ногою, починає лаятись, але на Дантове питанє, хто він такий, не хоче відповісти нічого. Данте розсєрдив ся і починає микати його за чуба, а той не говорить, тїлько гавкає по собачому. Один його сусїд, також замерзший у лєду, з пєкольним юмором говорить до нього:

„Ей Бокка, що тобі?

Чи не досить тобі ще скреготу зубного, —
Щей гавкать мусиш? Чорт тебе лоскоче!“

Данте пізнає відразу в тїм грїшнику Бокку делї Абатї, який у кровавій битві під Монтаперте стояв нїби по сторонї Фльорентїйцїв, але був у порозумїню з ворогами і в рішучїй хвилї відрубав руку фльорентїйському хорунжому, так що стяг упав до долу і серед фльорентїйського війська повстало замїшанє, що довело до їх повного погрому. Данте з погордою відвертаєть ся від нього і натикаєть ся на инший страшнїйший вид.

Вже відїйшли ми добрий шмат від нього,
Аж бачу: два в однїй замерзли дучцї,
Одного голова над другого мов шапка.

І як голодний ласо хліб шматує,
Так верхній в нижню голову зубами
Впиваєть ся, де мозок в карк уходить.

Так гряз колись у лютоści Тидей
Виски у Меляніппа, як отсей
Гриз чашку й мозок і сусідні части.

„О ти, що сим поводженем звірячим
Свідчиш про злість на того, що кусаєш,
Скажи, за що се? І будь певен того,

„Що як твій жаль на нього справедливий
То я, пізнавши вас і сього злочин,
Тобі на світі дам іще відплату,
Коли не вєхне язик, яким се мовлю“,

І грішник від гидкої свої страви
Відняв уста, обтер їх о волосє
Тієї голови, яку так люто жер.

І так почав: „Ти хтїв, щоб відновив я
Розпуку й біль, що тисне серце в мене
При самій думці, неказавши й слова.

„Та хай мої слова постануть сімям,
Що зробить ганьбу зраднику, якого
Гризу. Послухай моїх слів і сліз!

„Не знаю, хто ти, ні яким шляхом
Прийшов сюди, та з мови твої чую,
Ти Фльорентинець будеш безсумнівно.

„Ти мусиш знать, я був граф Уґоліно,
А сей — архієпископ Руджджієрі, —
Так слухайже, чом ми так близькі стали.

„Що наслідком його інтриґ поганих
Йому я звірив ся, попав в неволю
І смерть поніс, про те ніщо й казати.

„Та того певно ти не міг почути,
Яка страшенна смерть моя була,
Так чуй же й знай, як він мене укривдив.

„Тісна комірка в тій вязниці темній,
Що „Кліть голодна“ через мене зветь ся
І не одного ще замкне у собі, —

„Мені вказала крізь одну щілину
На небі місяць, як я сон зловіщий
Мав, що вказав мені мое будуще.

„Сей видав ся мені ловцем і паном,
Що гонить вовка й вовченят на гору,
Яка Пізанцам Люку заслоняє ¹⁾).

„Худі, кусливі та навчені пси
Гваллянді та Сісмонді та Лянфранкі ²⁾
Летіли перед ним почерез поле.

„Не довго й гнали, вовк і вовченята ³⁾
Вже послабали, острі песі зуби
Вже шарпали і рвали їх боки.

„Колиж над досвітком я пробудив ся,
Почув і як сини мої в сні плачуть,
Що тут були зо мною, й просять хліба.

Ти б був без серця, як би не знав болю,
Подумавши, що в моїм серці вилось,
І як не плачеш тут — над чим ти й плачеш?

„Ми повставали, вже пора зближалась,
Коли звичайно нам вносили страву, —
Тривожно думав кождий про свій сон.

„Втім я почув, як у низу замкнули
Страшену браму, і в німій розпуці
Поглянув я своїм синам в обличчя.

„Не плакав, все нутро закаменіло;
Лиш діти в плач! І Анзельмуччіо мій
Сказав: „Чого глядиш так, татку? Що се?“

¹⁾ Гора між Люккою і Пізою, що не дозволяє одного міста бачити друге, хоч вони віддалені від себе ледво на три милі, називається Монте Джуліано.

²⁾ Головні гібелінські роди в Пізі, що повалили Уголіна.

³⁾ Під вовком і вовченятами Уголіно розуміє очевидно себе і своїх синів та внуків.

„Та не заплакав я, не вирік слова
За весь той день і всю ту довгу ніч,
Аж поки сонце знов на світ не встало.

„Коли маленький промінь світла вдер ся
В ту кліть болючу й на чотирьох личках
Побачив я і власний вигляд свій,

„То з болю став свої дві руки гризти,
Вониж подумали, що я так їсти хочу,
І повставали й мовили до мене :

„Ой татку, менше би се нас боліло,
Як би ти нами наситить ся міг.
Ти дав нам, то й бери се бідне тіло“.

„Я й стямивсь, щоб їх більше не смутити.
Сей день і дальший ми сиділи німо, —
Ах, земле-тверде, чом ти не розсілась ?

„А як уже четвертий день розвиднивсь,
Мій Гаддо кинув ся мені під ноги
І мовив : „Татку, чом же не рятуєш ?

„І тут же вмер. І як мене тут бачиш,
Я бачив, як у пятий, шостий день
Три інші мерли один по одному.

„Я вже осліп і мадав сего й того,
Й три дни ще кликав їх, аж поки голод
Не довершив того, що більш не здужав“.

Сказавши се він з виразом жорстоким
Знов кинув ся ту бідну чашку гризти
Зубами, як той пес, що кости глодже.

Гей Пізо, Пізо, сороме народів,
Прегарний краю, де сі в мові чути, —
Чогож не йдуть скарать тебе сусіди ?

Чогож не зірвуть ся Камрая і Горгона ¹⁾,
Щоб усте твого Арно загатити,
Щоб всяку душу в тобі затопити !

Данте з Віргілем зходять до найвисшого місця пекла, де
в ледовій скелі сидить головний пан сего світа, Діс, сатана. По

¹⁾ Два острови при устю ріки Арно в море.

при його тіло, щілиною в ледовій корі Данте мусів іти до самого осередка землі, щоб дістати ся на противну півкулю :

Я занімів і одубів, читачу,
І не жадай, щоб описав се словом,
Бо кожде слово тут булоб нікчемне.

Я ще не вмер, але й живим не чув ся.
Подумай, як лиш іскорку уяви маеш,
Як там мені було в безодню ту летіти.

Пан царства мук із ледової пущі
Тут вистирчав до половини груди,
І більше я подібний до гіганта.

Ніж ті гіганти до його ручищ:
Подумай, що зацілість мусить бути,
Що величі часток тих відповідна.

Колись він гарний був, тепер обридлий, —
За те, що на творця наморщив брови,
Все горе в світі вплива від нього.

Яким же дивом мав я здивувать ся,
Коли в його побачив три обличчя!
Одно на переді, як кров червоне,

Два інші, що лучились з ним, гляділи
На середину двох рамен його,
Лиш греблями відділені від себе.

І праве не то біле, не то жовте,
А ліве було чорне, як у тих,
Що там живуть, де Нілю водоспади.

Під кождим з лиць тих крил могутніх пара,
До стати тій пташині величезній, —
Таких вітрил не бачив я ніколи.

Вони не мали піря, подобали
На крила лиликів, він віяв ними,
І три вітри з їх подуву ішли,

Що Коцят річку ледом всю стинали,
З шістьох очий лили ся сльози, з трьох
Борід плив стогін і піна кровава.

А в кождім роті він мовив зубами
 Мов костоломом грішника одного;
 І трьом тим причиняв безмірні муки.

Передній менше мучивсь від кусання,
 А більш від пазурів, якими Діс
 Його раз по раз обдирав зі шкіри.

„Передня ся душа в найтяжшій муці, —
 Сказав Віргіль, — „Се Юда Скаріот,
 Із головою внутр, ногами зверху.

„Із інших двох, що в низу головами висять,
 Один, що в чорній пащі мнетъ ся — Брут —
 Чи бачиш, як він ветъ ся там без звука!

„А другий Кассій, з заміжнійшим тілом.
 Та ніч заходить і пора вже нам
 Забратъ ся геть, бо все вже оглядали“.

За сим іде детальний опис переходу обох мандрівців у низ по замерзлим космам сатани. Дійшовши до кінця його ніг Данте почув нараз заворот у голові і обхопив сильнійше шию Вігілья. Коли прочумав ся, побачив ті ноги ще далеко в глибині, а сам з Віргільем був у пустій, безконечно довгій печері, якою вони й пішли, поки не дійшли до її гирла, крізь яке, як каже автор,

Побачив я крізь невеличкий отвір
 Частину гарних тих красот небесних
 І нам при виході засяли зорі.

Сими словами кінчить ся опис Дантового пекла, справдішня, чорна книга людського страждання і середньовікових жорстокостей. Що можна було зробити в тім напрямі, в репродукції жорстоких фізичних мук, Данте зробив з незрівняною плястиккою. Розумієть ся, на людий новочасної психічної організації, що бачуть осю основну неадаптивність тих описів, де муки душевні щезають за фізичними катуваннями тіла, яке про те раз у раз відновляєть ся, той опис не робить серйозного вражіння страху, яке міг робити в середніх віках, і мусить бути зачислений до довгого ряду подібних дитинячих вигадів старовини, в яких церковні вчителі старали ся розмальованем небажаних мук страшити уяву своїх овець і тим страхом удержувати їх у покорі й послузі.

(Далі буде).

До питання про автономію.

Широкий визвольний рух, який „імперія народів“ переживає ось вже третій рік, безжалісно нищить всі соціальні, політичні і культурні перешкоди, що історія Росії поставила на шляху вільного розвитку народніх сил.

Але не саме тільки руйнування всього старого, спорохнявілого — ідей, почувань, форм громадського та політичного життя — характеризує могутній народній рух. Льогіка руху неминуче ставить на порядок денний і утворення таких нових соціально-політичних форм, які б робили можливим матеріальний і духовний розвиток громадянства, допомагали б йому та прискорювали його.

Натуральна річ, коли б Росія була більш менш однамітною етнографічно, головним результатом визвольного руху являлося б лиш пристосування соціально-політичного ладу до нового громадянства з його новими складовими елементами.

Але річ в тому, що Росія, ся величезна світова держава, являєть ся типовою державою націй (Nationalitätenstaat), в якій апсцен regime з страшною силою давив в своїх клещатах не тільки клясові елементи сучасного громадянства, але і всі нації, що мали нещасте увіходити в склад російської бюрократичної держави. Очевидячки, що повне визволення всіх сил сучасного громадянства Росії із бюрократичної неволі може вважатися таким тільки тоді, коли одночасно приведе і до повного визволення всіх націй Росії, до відродження і розвитку національних сил, приспаних віковою неволею.

Що визвольний рух повинен піти і піде сим шляхом, запорукою тому може бути, як і завше в політиці, тільки сила, сила свідомої нації, що прокинула ся вже від вікового сну навіть по найтемніших закутках Росії і росте та міцніє з кожним днем соціально-політичного розвитку.

Навіть більше. Сучасний рух вже йде сим шляхом, правда, поки що як і в усіх иньших питаннях, тільки в літературі.

Там бачимо ми певну консолідацію поглядів в національній справі; всі дійсно демократичні партії, що не ховають ся за готові, нікчемні шаблони, прийши більш менш до одного розв'язання

національного питання в сучасній Росії — до автономії національно-територіальних одиниць. Але не можна сказати, щоб в основі вірне розв'язання питання було у них обґрунтоване науково. А тим часом для практичного переведення того чи іншого розв'язання національної справи самих принципів, хоч би й очевидних, за надто мало.

Нерозробленість питання про автономію і федерацію — се той сумний факт, усунення якого тільки й зможе розвіяти непроглядну темряву в національним питанню серед поступових елементів сучасного громадянства Росії. Тим більше повинні ми вітати ту, безперечно цікаву літературну новину, яку приніс нам 1906 рік. — працю Л. Кульчицького: Автономія і Федералізм в устрою конституційних держав (Ludwik Kulczyński, Autonomia i Federalizm w ustroju państw konstytucyjnych. Lwów 1906).

Ймення Кульчицького, людини широко освіченої й званої в літературі, робить сю працю особливо цікавою ще й через те, що Кульчицький — відомий старий польський соціаліст.

До того-ж автор робить спробу намалювати політичний лад прийдешньої Росії.

Погляньмо-ж, як Кульчицький обґрунтовує потребу автономного ладу та як свої загально-принципальні висновки прикладає до російських обставин.

I.

Для кожного ясно, що питання про автономію та федерацію є тільки частиною загального питання про централізм і децентралізацію в державній організації.

Отже для того, щоб, обговорюючи справу автономії та федерації, мати загально-принципальний ґрунт під собою, ми повинні розглянути питання про децентралізацію взагалі.

Сучасна капіталістична держава, як всім відомо, се взагалі кажучи держава централізована, а як де, то й дуже.

Обмінове господарство, що в нові часи заступило місце господарства натурального, міцно звязало поодинокі господарства і окремі господарчі райони країни в одно економічне, ціле соціальне господарство. Поширений економічний базис творив широкі соціальні і культурні інтереси, які могли бути задоволені лише за поміччю великої державної організації. Поруч з сим соціальне господарство вимагало на тій території, яку воно охоплювало,

більш менш одноманітної адміністрації, одноманітного права, які-б ставили „святю“ приватну власність в однакові умови та полекшували рух товарів і людей, неминучий і необхідний в капіталістичному господарстві.

Але дякуючи цілому рядови причин, про які тут не місце говорити, на чолі сього змагання до єдности майже всюди стали монархи. Отже так потрібна для культурного і соціально-економічного життя централізація йшла поруч зі зростом монархічної влади. Натуральна річ, при таких обставинах вона не тільки утворила одноманітне законодавство, адміністрацію і судівництво, а ще й породила дрібязкову бюрократичну систему, яка до дрібниць реґляментувала ціле громадське життя, гальмувала розвиток соціальних відносин і в решті стала величезною перешкодою для поступу громадянства.

Поява і розвиток народоправства, дякуючи якому широкі народні маси по всіх державах почали брати участь в законодавчій діяльності та контролю над адміністрацією, неминуче висували на порядок денний питання про децентралізацію в державі.

І лиш після довгої боротьби, бачимо нарешті, як ідея децентралізації здобуває в громадянстві певні симпатії і поволі переходить в реальну політичну дійсність, виявляючи ся в організації всяких державних властей.

Разом з автором ми не будемо тут торкати ся децентралізації в сфері адміністрації і судівництва, а спинимо ся лиш на децентралізації в сфері законодавчої діяльності.

Але тут насамперед ми повинні розмежувати ті розуміння, що стоять особливо близько одно коло другого — автономію від самопорядкування.

На жаль у Кульчицкого ми не знаходимо такого розмежування. Ось через що ми чуємо у автора розмову про провінціальну автономію Франції, Англії, Прусії, де краєве самопорядкування (департаменти, графства, провінції) не має ніяких законодавчих прав, а лиш має право видавати приписи (Verordnungsrecht) на основі загальнодержавних законів.

Правда, шановний автор міг би нам вказати на Англію, сю вітчину теорії і практики самопорядкування, де self government прикладаєть ся і до графств великої Британії і до Канади і до Австралії. Але коли ми залишивши ґрунт звичайової термінології порівняємо англійське графство і яку небудь англійську кольо-

ню, що дістала Self government act, то знайдемо великі різниці в компетенції графств і автономних кольтоній, і сі різниці повинні будемо зазначити певними юридичними термінами. Такими термінами і можуть бути самопорядкування і автономія, які досить гарно висловлюють справи.

Коли погодимо ся, що матеріальні функції держави розпадають ся на законодавство, суд і порядкування, то зрозуміємо і різницю між автономією і самопорядкуванням.

В той час, коли законодавство утворює абстрактні правні норми, порядкування розв'язує конкретні проблеми згідно з правними нормами і в межах їх.

Чим більше розвивається соціалізація громадського життя, тим більш складними роблять ся завдання держави, тим більше виступає воля порядкування.

Але „порядкування“, каже Єлінек „ніколи не є просте виконання, механічне пристосування загальних правил до окремого випадка, — вже через те одно, що воно містить в собі не тільки урядову, але і соціальну діяльність. Порядкування містить в собі через се сферу вільного погляду (усмотрѣнія), яка обмежується правними нормами, але не визначається їми в істоті“ *).

Але в міру того як завдання порядкування розширюється, а абсолютна держава перетворюється в правну, виникає в розвитку сучасної держави тенденція передавати де-які загальнодержавні справи місцевим комунам і спілкам їх, які краще знають місцеві обставини та через се ліпше зможуть виконати сі справи під контролем уряду, ніж бюрократія.

З другого боку, під впливом загального економічного і культурного розвитку виростають і місцеві індивідуальні та соціальні завдання, що охоплюють більшу або меншу територію, більший або менший район держави.

Під впливом сих обох причин виростає, в міру розвитку демократизації державного ладу, порядкування за поміччю не урядовців, а місцевих публичних спілок — самопорядкування, с. т. розв'язання справ місцевих і виконання де-яких переданих державою справ під контролем держави і на основі загальних, нею утворених норм і законів.

Але чим більшу територію охоплює район, тим більше в ньому різниць, індивідуального, тим більше місцева представ-

*) Еллинекъ. Права современнаго государства, стр. 412.

ницька інституція по своїм завданням наближаєть ся до держави.

В таких більших районах само порядкуванне вже стає за мало для розвитку їхніх культурних і економічних сил.

Ріжницї тут стають дуже великими, завдання стають дуже складними й індивідуальними, так що обхопити їх загально-державними законами стає неможливим. І ота, держава дякуючи великим ріжницям, які особливо виступають там, де вона розкинула ся на дуже великому просторі, примушена або обмежити ся установленням тільки певних принципів, лишивши законодавство на основі сїх принципів комунальним корпораціям, або-ж цілком передати їм усе законодавство в справах місцевих.

Таким чином до порядкування приєднуєть ся законодавство. Тепер маємо перед собою автономію.

„Ріжниця автономії від самопорядкування, — каже Лазаревський — зводиться перш усього до того, що автономія, являючи ся подібно до самопорядкування певним видом свободи в справах місцевого порядкування, є розумінне, що обхоплює більше число боків державної діяльності. Під самопорядкуванням розуміють певну самостійність (або певний рід самостійности) місцевих установ в справах адміністраційних. Розумінне автономії обхоплює не тільки адміністрацію, а ще й самостійне здійсненне місцевими установами певної частини законодавчої власти... Право видання по тим чи иньшим питанням законів, які для даної місцевости заміняють закони загальні, — ось та істотна ознака, що відмежовує автономію від самопорядкування“ *).

Вже після того, як статя була скінчена, нам довело ся познайомити ся з статєю Л. Кульчицького: „Федерализм и социалистическая политика“. Видавництво „Серп.“ Збірник 1-й, Москва 1907, ст. 97 де він в сій справі вже висловлюєть ся майже тими-ж словами, що і Лазаревський.

Як же погодити сю користну для провінцій широку автономію з єдністю держави!

Не спиняючи ся над тою вірною і зрозумілою думкою, що автономія не повинна руйнувати цілоти самої держави, ми зможемо розв'язати питання про сполученне автономії провінцій і єдності держави лиш тоді, коли установимо критерій, за поміччю якого ми відмежовуватимемо законодавчі справи провінцій від державних.

*) Лазаревский, Автономія стр. 5—6 див. Авалов, Областные сеймы. В збірнику „Конституционное государство“.

Ось той критерій, який установлює Кульчицкий :

„В певних почно визначених межах мусять вони (загально-державні потреби) бути заспокоєні, бо становлять *minimum*, необхідний для нормального державного життя. Потреби ті повинні, бути предметом постанов загально-державного парламента, бо тільки він може бути компетентним суддею в справі інтересів цілої держави. Натомісць все те, що переходить ту пересічну норму, може й повинно бути залишене провінціальним сеймикам“ (стр. 81—82).

Ледве чи за поміччю сього критерію ми зможемо розв'язати, які справи повинні належати державним установам, а які провінціальним. Держава не щось таке, що існує окремо від громадянства, що має свої незалежні від громадянства незв'язані з ним потреби. Потреби демократично зорганізованої держави — потреби громадянства. Правда, при сучасному економічному ладі ці потреби проходять крізь призму тих суспільних верств, що панують в державі. Але щоб там не було, держава не може стояти в суперечности з інтересами і потребами громадського розвитку.

Отже тепер питання стоїть так: які громадські потреби повинні належати до компетенції держави і які до компетенції провінціальних автономних установ і місцевого самопорядкування?

Дістаючи життєві соки своєї діяльності із громадянства, держава, як велика соціальна організація, держава, демократично зорганізована, повинна брати на себе виконання лиш тих функцій, задоволення таких потреб, яких виконати не зможе ні приватна ні корпоративна діяльність.

Коли-ж ми згадаємо сучасну класову державу, що рахуєть ся з культурними інтересами лиш постільки, поскільки вони обслуговують інтереси панування, ми прийдемо до того висновку, що не в інтересах демократії, не в інтересах громадянського розвитку розширювати компетенцію держави без тих мотивів економічного і культурного характеру, про які ми тільки що говорили.

А тим часом в житті справа стоїть незвичайно далеко від того критерія, який був вище висловлений нами.

Правда, ми й повинні були сього чекати, знаючи, при яких умовах розвивала ся централізація в сучасній капіталістичній державі.

Цілковите знищення вільного комунального життя, незвичайний розвиток бюрократичної регламентації — ось що принесла з собою централізація, утворена абсолютною властю.

Тільки перетворення абсолютної держави в правну державу та розвиток демократії на ґрунті нового економічного ладу, що підготовляв ся в значній мірі розвитком централізму в державі, утворили реакцію, змагання до місцевої самодіяльності і утворення відповідних форм для неї.

Цілий ряд причин — в різних державах різних — лежить в основі такого гальмування самодіяльності державою громадянства. Ми не будемо торкати ся тут поліційної організації деяких держав, яка повинна гальмувати і гальмує все, а в тім числі і свобідну самодіяльність громадських сил в автономних громадських організаціях. Не будемо спиняти ся на тому, що надмірне оподаткування людности провінціальними сеймами може вичерпати настільки сили людности, що в гострі моменти держава опинить ся в скрутному становищі. Із того, як і з того, що держава хоче, щоб її грошеві субсидії сеймам ішли на користні для громадянства цілі, впливає лиш необхідність контролю, а ні в яким разі не гальмування самодіяльності громадянства.

Далеко важніші і навіть цікавіші иньші думки що до автономії провінцій, думки, якими хочуть не тільки пояснити, як неминучий, але й обґрунтувати, як потрібний, сучасний централістичний характер державної організації; спинимо ся коло їх трохи довше. В наші часи — особливо в Росії — часто можна почути навіть із сфер найпоступовіших, що широка автономія шкодить економічному, громадському, культурному і політичному поступови. Централізована організація держави, дякуючи домінуючому становищу в державі політичного центра, завше великого поступового міста, прискорює темп розвитку, еднає поступові сили, розв'язує справи в більшому масштабі, успішно провадить боротьбу з реакцією, що будує свої фортеці в провінціях. Крім того економічний розвиток, що вже з початку нових часів знищив економічний і політичний партікулярізм середньовіччя, утворивши централізовані держави, неминуче веде до знищення і сих автономних інституцій. Економічне життя централізуєть ся, і через се політична організація, що має обслуговувати в першу чергу господарські потреби людности, неминуче теж мусить централізувати ся. Так кажуть різні противники автономії. Як же відповідає на се наш автор?

„Розвиток великого промислу, — каже він — веде з одного боку до централізації в напрямку одноманітності законів цивільних, торговельних і кримінальних і т. п., до однородности в механізмі

транспорту і в певних торговельних звичаях і т. п., а з другого до більш, ніж уперед, інтензивного життя в різних частинах держави, більшої складності його, більшого індивідуалізму одиниць, дякуючи розвиткови поділу праці і більшій кількості ріжнородних громадських кол, — все се разом утворює потребу в огнищах життя в різних частинах держави з більшими правами в сфері власного розвитку* (стр. 116—117).

Думка ся дуже цікава і важлива для обґрунтування автономії, але на жаль зовсім не обґрунтована і не розвинена у шановного автора.

Дійсно, розвиток капіталізму веде до централізації економічного життя, що виявляється в зрості великих міст.

Але поруч з тим в останні часи виникає і розвивається нова тенденція, що не нищить першої, а лиш виявляє другий бік процесу розвитку продукційних сил сучасного громадянства. Паралельно з централізацією розвивається економічна децентралізація, яка знову виявляється в порівнюючи швидкому зрості середніх і дрібних міст.

І чим дужче розвинена країна капіталістично, тим дужче виступає ся нова тенденція.

В той самий час, коли взагалі вся мійська людність Англії і Уельса зросла в період 1881—1891 рр. на 15,4%, на протязі того-ж часу *).

		Пересічний % збільшення.
Людність Льондону	зросла на	10,4%
Міста з людністю 250—600 тис.	зросли на	7,2%
” ” ”	100—250 ” ”	19,9 ”
” ” ”	50—100 ” ”	22,8 ”
” ” ”	20— 50 ” ”	22,1 ”
” ” ”	10— 20 ” ”	18,9 ”
” ” ”	5— 10 ” ”	11,5 ”
” ” ”	3— 5 ” ”	6,6 ”
” ” ”	меньш— 3 ” ”	3,6 ”

*) Веберъ, Ростъ городовъ С.-П.-Б. 1903 изд. Кусковой стр. 48—49. Крім того: Вандервельдъ, Бѣгство въ города и возвращение на лоно природы съ предисловіемъ Ковалевскаго. Скворцовъ, Вліяніе парового транспорта на розвитіе сельскаго хозяйства. Його-ж, Основы экономики земледѣлія.— Большіе города. Збірник статей вид. „Просвѣщеніе“.

То капітал іде із центрів до ліпших природних і економічних умов продукції, творить там індивідуальне економічне життя, породжує індивідуальні місцеві соціально-економічні і культурні потреби й інтереси.

Натуральна річ, при демократизації всього соціально-політичного життя немає ніяких підстав для того, щоб відбирати у місцевого громадянства його природне право — рішати свої місцеві справи своїми силами — та передавати законодавчу працю в сих справах сучасній капіталістичній клясовій державі.

Ми не торкаємося тут всіх иньших причин, що виростають на ґрунті цієї основної, відсилаючи читачів до вище поданої літератури по сьому питанню.

Лиш такою тенденцією ми можемо вияснити собі ту рису в розвитку сучасної держави, що виявляється в розширенні законодавчої діяльності місцевих представницьких установ в останні часи.

Ще гірше стоїть справа з иньшими закидами.

Панування на протязі більш ніж тридцяти років третьої французької республіки, незвичайно централізованої, виявило всі хиби і всю шкоду централізованої політичної організації для боротьби пригнічених і експлуатованих елементів капіталістичного громадянства за повне визволення із кайданів неволі. А ті переваги, які централізований характер держави ніби то давав в часи революції народнім масам, під впливом кращого і глибшого пізнання Великої Французької Революції виявилися безпідставними і помилковими.

„Коли, виходячи із традицій Якобінців,— каже К. Каутський — припускали і тепер ще припускають, що революційний Париж за поміччю централізованої влади міг би легше покорити Францію своїй влади, ніж при широкому самопорядкуванні громад, то сей погляд цілком помилковий. Революційний Париж панував саме тоді, коли центром якобінців верховодив федералізм громад“ *).

Ось через що такий вже, на погляд декотрих, уславлений „централіст“, як Каутський каже, що „знищенню і ослабленню централізованих знарядів панування треба допомагати особливо розширенням місцевого самопорядкування, розуміється, на основі вселюдного і рівного виборчого права“ **).

*) K. Kautsky, Republik und Sozialdemokratie in Frankreich. Neue Zeit 22 Jahrg. 1904. В російському перекладі вид. Алексѣевой (23 стр.).

**) Ibidem.

Та й крім того, як слушно зауважає Кульчицкий, диктатура великих центрів в наші часи, в часи розвиненої громадської і політичної свідомості — річ неможлива.

А в тому разі, коли мешканці провінції реакційні, централізм не рятує державу від їхнього реакційного впливу. Навпаки, автономія і самопорядкування, що прискорюють темп економічного, культурного і політичного розвитку, руйнуючи старі думки, старі форми соціально-економічного життя, підстави реакційности провінції, вводять і мешканців провінції в річище громадського розвитку і поступу.

Так стоїть справа автономії в однородних державах.

II.

До всіх сих причин, які вимагають для розвитку громадських відносин автономії і самопорадкування, в державі ріжнородній приєднується цілий ряд нових дуже важних мотивів.

Сучасний капіталістичний лад, тісно звязуючи поодинокі частини громадянства в одно ціле, утворив сучасну націю з її національною свідомістю і національною мовою. Процес централізації економічного життя, про який ми говорили вище, перетворив середньовічні держави, що склалися із ріжних націй, в держави не тільки централізовані, а ще й національні. Нова історія, в певному розумінні, — історія утворення централізованих національних держав.

Не торкаючи ся тут причин економічних — правда, теж звязаних до певної міри з нацією, як такою, (напр., економічна роль мови, національна конкуренція, національна боротьба *), — що вели до утворення національних держав, ми звернемо лиш увагу на змагання нації, як певного соціального цілого, що ріжнить ся від иньших подібних груп культурно-психологічним моментом, на змагання до єдності, незалежності. Почуття кровного, культурно-психологічного звязку, переваги творчості в великому розмірі — роблять се змагання незвичайно міцним і непереможним, прикладом чого можуть бути Ірландці. І не в інтересах демократії перешкоджати сьому, безперечно, поступовому змаганням.

*) див. К. Каутській, Національність і її початки. К. Каутській, Кризис Австрії; його-ж Борьба национальностей и государственное право в Австрии; його-ж Этика и материалистическое понимание истории (язык).

Отже виходячи з того погляду, що різниці між націями куди більші, ніж різниці між районами, а знач. і коло завдань і інтересів місцевого характеру значно ширше, ми повинні прийти до того висновку, що автономія таких національних територій повинна бути значно ширша, ніж автономія провінцій в однородній державі. До того-ж і змагання до самостійности і незалежности цілком задовольняєть ся — принаймні у поступових елементів сучасного громадянства — такою широкою автономією.

Крім того і сам парламентарний режим не може гарно функціонувати в такій централізованій державі, що складаєть ся із багатьох націй.

Центральний парламент ні в яким разі, навіть при найбільшій демократизації державного ладу, не здолає розв'язувати всіх справ різнородного населення з найбільшою користю і для держави і для її частин. Посли такого парламенту, послі окремих націй держави не мають спроможности гаразд зазнайти ся з місцевими справами всіх націй, справами так складними, як і індивідуальними з другого боку; централізм в таких різнородних державах веде до виродження парламентарізму. Перш за все затруднюєть ся контролю громадянства над його послами, які повинні обстоювати і місцеві інтереси в центральному парламенті відірвані від мас вони легковажать погляди і бажання виборців. Для уряду-ж, коли пригадати Австрію, відкриваєть ся широке поле для лавірування між партіями і для нацькування одних на других.

Коли-ж згадаємо ще й національну боротьбу, що завше виникає на ґрунті місцевих справ певної нації, справ культурних, економічних, взагалі кажучи громадських, — то погодимо ся, що лиш широка автономія може бути запорукою національного спокою в різнонаціональній державі.

На жаль, Кульчицкий на сій стороні справи — на національному моменті в загалі — не спинив ся, а тим часом коли-б він зробив се, його практичні пляни що до Росії носили-б більш раціональний і консеквентний характер.

III.

Після всього вище сказаного ясно, що в різнородних державах нормальний розвиток всіх націй і цілої держави можливий лиш тоді, коли держава уявляє з себе спілку національно-територіальних одиниць. Та й як може бути улаштоване життя та-

кої держави инакше, коли сучасний соціально-політичний лад утворив і утворює в націях змагання до повної національної рівноправності в державі.

Отже федерація автономних національно-територіальних одиниць, се одинокий *modus vivendi* різних націй в одній державі. До такої думки пристають що далі то дужше навіть „централісти“ соціалдемократи. В основу програми австрійської соціалдемократії покладено федерацію. Відомий „інквізітор“ марксістської ортодоксії Каутський тримаєть ся такого-ж погляду. Навіть російські с. д., і ті от-от висловлять ся за федерацію. Принаймні симптоми сього вже появляють ся.*).

Але проти федералізму поступові кола громадянства висовують цілий ряд дуже гострих закидів. В інтересах справи розглянути головні з них.

Перше. Кажуть що федералізм гальмує економічний розвиток держави і поодиноких її частин так само, як се було в середні віки.

Коли візьмемо на увагу зазначену нами вище тенденцію в розвитку сучасних держав (федеральні не являють ся винятком), яка веде до утворення однородного права карного, цивільного і торговельного, коли крім того згадаємо, що сучасні федеральні держави — принаймні закінчені — не ставлять ніяких цлових кордонів між поодинокими частинами федерального цілого, а значить і ніяких перешкод для вільного руху товарів, — то мусимо а рїогі визнати сей закид безпідставним. До того-ж буйний розвиток продукційних сил в Сполучених Державах перечить наведеному закидови як найдужче.

Друге. Федералізм, утворюючи цілий ряд огнищ політичного життя, розбиває громадські сили, зеднання яких являєть ся особливо важне для деяких елементів громадянства, напр., для робітників.

Коли-б справді в се політичне життя держави містило ся тільки в частинах федеральної держави, тоді се було-б вірно. Але-ж у федеральній державі є цілий ряд справ і потреб спільних усім частинам. На ґрунті сих потреб буде відбувати ся ши-

*) № 1 Начала за 1905 р. 13 Ноября. „Національне питання розв'язано на практиці демократичною республікою в Швейцарії і Сполучених Державах Північної Америки... Такої-ж самої спілки націй ми повинні досягти і в Росії.“ Нарешті!

роке загально-державне групуване громадських сил, йтиме боротьба клас в широкому розмірі. А розбите капіталізма неминуче веде до зросту таких спільних потреб і завдань, як і до зросту завдань місцевого характеру. Що-ж може перешкаджати сьому єднанню громадських сил? Приклад Америки знову доводить безпідставність сього закиду. Ніде так чудово не зорганізовані партії, як в Американських Сполучених Державах; а головну роль і в конгресі і в поодиноких штатах грає одна і таж партія.

IV.

Останній (VI) розділ праці Кульчицкого найцікавіший з того погляду, що торкаєть ся справ для нас дуже пекучих.

„Які повинні бути будучий консітуційний лад російської держави і автономія поодиноких частин її?“ — ось що хоче розв'язати в сьому розділі автор.

Погляньмо-ж, які політичні ідеали має соціаліст і демократ Кульчицкий в справі автономії і федерації в Росії.

Перш за все, автор взагалі не вважає можливим у Росії федералізм в його чистій формі, дякуючи чисельній перевазі російської нації над усіми иньшими.

Переходячи далі до питання про автономію в Росії автор нагадує, що при утворенню програми краєвих автономічних інституцій треба мати на увазі відношенне громадських сил.

Отже розв'язанне автором справи автономії в Росії — так ми повинні чекати — буде засновано на реальному відношенню громадських сил в російському громадянстві.

Що до чисто московських країв Росії Кульчицкий гадає, що досить буде розширити компетенцію сучасних земств у сфері місцевих культурних і господарських справ. Політичну автономію моглиб дістати лиш ті московські краї, які лежать дуже далеко від центра держави, як от Сібір, Ташкент, Уссурійський край і т. и.

„Инородцам“ — Бурятам, Якутам, Тунгузам і ин., — на погляд автора, варто дати тільки внутрішнє самопорядкуванне під контролею держави. Їх автор не згожуєть ся допустити навіть до участі в загально-державному парламенті, бо справи там дуже складні, а племена сі культурно і політично нерозвинені.

Що до иньших народів, то вони поділяють ся автором на дві частини. Одним обовязково треба дати повну (całkowita) по-

літичну автономію в сфері їх внутрішнього життя. До таких наляжать Поляки, Грузини, Латиші, Естонці. Другим же зпочатку доведеться дати лиш автономію культурно-господарську. Такими являються Українці, Литвини, Білорусини.

Яка різниця між культурно-господарською і політичною автономією, автор ніде не каже ані словечка. Можна лише догадуватися, що політична автономія — се дійсна автономія, тоді коли автономія культурно-господарська, се краєве самопорядкування (областное самоуправление).

Де причини такої немилости Кульчицького до деяких націй?

Вище ми бачили, що об'єктивні обставини роблять автономію національно-територіальних одиниць необхідною, а змагання націй до рівноправности, неминуче при сучасних обставинах, приводить нас і до рівноправности автономних установ націй. Не інтензивність, не рівність національної свідомости, а необхідність рівних умов культурного і громадського розвитку націй, ось що примушує нас обстоювати рівну для всіх автономію. Крім того брак розвиненої національної самосвідомости зникає дуже швидко і через се немає ніяких підстав зразу відходити від нашого принципу. Адже-ж наша програма не на „сьогодні“ лиш.

А тим часом автор мотивує, напр., вузький характер автономії України невеликою національною свідомістю Українців, невиробленістю їхньої мови. Нам здавалося-б, що коли Кульчицький згодився допустити Українців до участі в більш складних загально-державних справах, можна було дати тим же Українцям найширшу автономію в менш складних справах їхнього внутрішнього життя.

В своїй змаганні пристосувати автономію Українців і інших подібних народів до їхнього національного рівня автор доходить, на наш погляд, до геркулесових стовпів. Так в урядових інституціях на Україні „правдоподібно, мусіла би зразу панувати мова російська“, Українцям лиш повинно бути забезпечено право звертати ся туди на власній мові, — „з самого початку Українці можуть і будуть домагатися на се певне низчих, а може (?) і середніх шкіл з рідною викладовою мовою“ (стр. 277).

Правда, автор як „реальний політик“ міг би сказати, що таку автономію Українці здолають здобути собі при тому реальному відношенні сил, яке буде в момент розв'язання

справи. Але автор нічого не каже про те, коли се буде, і яке буде тоді відношення громадських сил.

А не знаючи сього читач не може сказати, чи дістануть повну автономію Поляки, Грузини, Латиші і інші подібні нації? *) Таке становлення справи не наукове. Але разом з тим воно і не реальне політично. Програма повинна виставляти суму домагань, які бажано і можливо досягнути в певному громадянстві на протязі довшого часу, у соціалістичних партій — в капіталістичному громадянстві. Утворювати-ж програму „на wszelke wypadki“ се, скажемо ми парафразуючи слова російського письменника, „не программа, а мільйонъ терзаній“!

Чи може автор, соціаліст і демократ, думає, що так і повинно бути? Адже-ж розділ по думці автора малює нам, який повинен бути політичний лад Росії!

Отже програма автора — опортуністична. Закінчуючи нашу замітку не можемо не подати в загальних рисах, як малюється автором організація і компетенція автономного польського сейму. Спроби конкретного розв'язання справи автономії і цікаві, і дуже важливі.

Краєвому сеймови Польщі автор призначає справи виключно внутрішнього значіння. Отже військові справи, законодавство монетне, законодавство і організація, які торкаються залізних доріг, пошт і телеграфів, установлення сум, які Королевство Польське повинно вносити на загальнодержавні цілі — все се повинно належати загальнодержавному парламентови. Законодавство податкове, фабричне, організація елементарних, низчих, середніх і вищих наукових закладів, законодавство торговельно-промислове, організація адміністрації, автономії провінційальної, повітової і громадської, кодекс цивільний і карний та організація судівництва — ось що повинно належати польському сеймови.

Адміністрація в Польщі відповідає перед сеймом.

Сейм вибирається на 2 роки всіми чоловіками, що не молодші 21 року, на підставі вселюдного, простого, рівного і таємного голосування. Посол до сейму вибирається на 50,000 мешканців. Сейм скликається щороку.

*) Сам автор каже: „Можлива річ, що уряд відразу не уступить і не захоче дати „Королевству“ політичної автономії“. (стр. 83). Розуміється!

Національним меншостям повинні бути забезпечені їхні права культурні і мовні.

Постанови сейму ствержують ся головою держави. Конфлікти між властями польськими і загальнодержавними розв'язують ся спеціальним державним судом, а коли судом неможливо, тоді загальнодержавним парламентом.

МИХАЙЛО ПРИЙМАК.

Тебе немає. Самому сумно
В смердючій хаті жити - гнить;
Нема пораять кому, навчить,
Я ж на жите дивлюсь безумно.

Тебе немає. Самому сумно
Серед рухомих жите стовпів;
Спочити там я вже - б хотів,
Де вітер верби колише шумно.

І сам не знаю, як довго маю
Ті дні нещасні терять,
Тебе, о, зоре, вижидать.

В надії тихій жду - чекаю.
Вона зведе, о! я се знаю,
І скаже гордо знов чекать.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

Герой зєдинєня Італїї.

(В сотї роковини уродин Джюзеппе Гарібальді).

Вся Італїя, і та зєдинєна під панованєм Віктора Емануїла, внука першого короля зєдинєної Італїї, і та, що оставши ся під австрїйським панованєм, жде нетерпєливо хвилї, коли зможе злучити ся з незалежним матїрним пнем, — вся Італїя мала 4 н. ст. липня на устах одно імя: Джюзеппе Гарібальді, імя того, хто в свїй час, в час боротьби за зєдинєне Італїї, був персонїфікацією ідеалу зєдинєня Італїї для народу і страхїтем, „червоним чортом“ (Гарібальді і його боева дружина носили червонї сорочки) для тих, для кого зєдинєне Італїї було упадком їх панованя. Був се день сотих роковин уродин Гарібальді.

Гарібальді вродив ся 4 н. ст. липня 1807 р. в Ніцці в сімї моряка і швидко, молодим хлопцем, сам пішов на моряцьку службу, на перекір волї батька й матери, які хотїли бачити його адвокатом. Плаваючи по морї познайомив ся він на кораблї з гуртком сен-сімонїстів, утікачів зі своєї вітчини, і їх наукою, якої зерна глибоко запали в його душу, бо слїди їх віднаходимо в його писанях з пізних лїт його житя, особливо в його поглядах на церков.

Молодість Гарібальді припала на часи, коли на всю Европу, після упадку Наполеона I, налягла важка реакція „свѣятого союза“ монархів. Разом з тим були се часи тайних заговорів тогочасної революційної демократїї, якій присвѣчували ідеали Великої французької революції: свобода, рівність і братєрство, і яка змагала до здїйсненя тих ідеалів на руїнах реакційних правительств. А для революційної демократїї тих народів, що були розділені між кількох володарів або були під панованєм чужинців — для Німців, для Італїйців, для Поляків, для Мадярів — боротьба за здїйсненє ідеалів Великої французької революції була нероздїльно звязана з боротьбою за національне зєдинєне і національне визволєне. Тогочасна революційна демократія була інтернаціональна. В ті часи стрїчаємо ся з таким інтернаціональним союзом „Молода Европа“, якого душею був італїйський рєпубліканець Мацціні. До „Молодої Европи“ належали: „Молода Німєччина“, Молода Італїя“, Молода Польща“ і и.

На такі часи припадає молодість Гарібальді. Стремління до визволення і зєднання Італії, яка в частини була під австрійським панованєм, знаходило тоді свій вислів у тайнім союзї Карбонаріїв, а опісля в „Молодій Італії“. З початком 1830-их років ладить ся республіканське повстанє в Генуї. На підмогу йому Мацціні устроє звїсний савойський поход, а Гарібальді, який тимчасом став членом „Молодої Італії“ і познайомив ся з Маццінім, готує йому підмогу на морі, задля чого приняв службу на сардинським воєнним кораблі. Повстанє здавлено. Мацціні тікає до Швайцарії і бере далі визначну участь в діяльності тогочасної революційної демократії. Гарібальді тікає до Марсилії, де вчитує в газетах виданий на нього сардинським правительством засуд смерти; звідси виїздить на кораблі до Південної Америки.

Так кінчить ся (1834 р.) для Гарібальді перший період його боротьби за визволенє і зєднанє Італії.

Почавши з 1836 р. його імя стає що-раз голоснійше в Південній Америці, де кинув ся він в вир тамошніх республіканських війн, вправляючи ся в воєнній штуці партизантської боротьби, в якій опісля показав ся незрівняним в Італії, і мріючи про боротьбу за визволенє рідної країни, для чого організував кругом себе боеву дружину з земляків.

В кінці надійшла так горяче бажана хвиля. „Весна народів“ — 1848 рік — завітала й до Італії. Підняла ся боротьба за її визволенє. Ведуть її з одного боку революційні демократиреспубліканці, яких душею був Мацціні, а з другого амбітний король Сардинії Кароль Альберт, що хоче стати королем зєднаної Італії. Більші вигляди на успіх мав сей останній, який мав і мілітарну силу і якого ціли не були такі небезпечні для суспільного „ладу“. І се було рішаючим моментом для Гарібальді, який — войовник, а не політик — ішов туди, де бачив більші вигляди на безпосередні успіхи.

Вернувши до вітчизни, Гарібальді пропонує свої услуги Каролєви Альбертови, не тямлячи в імя загальної справи, що його-ж пратительство засудило його було на смерть; але король не приймає його пропозиції. Тоді Гарібальді організує власний відділ і на власну руку починає на півночи боротьбу з Австрійцями. Та тимчасом австрійський генерал Радецкий побив Кароля Альберта, австрійсько-сардинська війна скінчила ся, і Гарібальді не мав уже що робити на півночи.

Але з упадком сардинського короля не впала боротьба за визволенє Італії. Вели її далі республіканці. В Римі, Венеції й Тоскані проклямовано республіку і заключено між собою республіканський союз. І так Рим, серце Італії, був у руках республіканців; папа втік з нього, а церковні добра проголошено національною власністю. Туди, до Риму, пішов з півночі з своїм відділом Гарібальді на оборону республіки, проти якої підняла ся ціла тьма ворогів: Австрія, Еспанія, Неаполь, Наполеон III, щоб знищити те нове огнище революції і привернути папі його власть. Гарібальді по геройськи обороняв Рим, — Неаполітанців розбив так, що вже не прийшли під Рим, довго здержував поход французької армії, — але дні римської республіки були почислені.

Коли вже ніяка сила не могла охоронити її від упадку, Гарібальді задумав дістати ся крізь ворожі ряди до Венеції, де ще повівав республіканський прапор, щоб обороняти те останнє огнище революції. Але дарма! Австрійці полювали на нього як на дикого звіря, визначили на його голову високу ціну, і треба було серед найбільших невігод і небезпек хоронити ся перед їх погонею. Тимчасом настав повний упадок революції.

Так скінчив ся для Гарібальді другий період його боротьби за визволенє Італії. Крім загальної невдачі приніс він йому також незвичайно болючу особисту втрату: після упадку Риму, підчас утечі перед погонею Австрійців, померла з обезсиленя його дружина Анїта, Еспанка, з якою зійшов ся підчас своєї боротьби в Південній Америці і яка була йому не тільки вірною дружиною, але й вірним товаришем у всіх воєнних походах, аж доки поход не скопив її життя.

Після короткої „весни народів“ повіяло знов холодним вітром реакції; ховаючись від нього Гарібальді, скитаючи ся з місця на місце, заблукав ся аж до Нью-Йорку, де був примушений стати робітником у фабриці мила.

В 1854 р. явила ся для нього змога вернути ся до вітчизни. На осідок собі вибрав він острів Капреру на північнім шпилі Сардинії; закупивши часть острова, закладає на нїм хозайство і живе тут уже аж до смерти.

Але не в супокою домашнього огнища. Капрера стає тепер місцем, з якого він вибираєть ся в нові воєнні походи для зєднання Італії, місцем, з якого іде ляк на всіх тих, що хотіли би вдержати Італію розшматовану, під своєю властю. Але боротьба

за визволене Італії стратила тимчасом свій первісний, демократично-республіканський характер, її вів уже виключно наступник Кароля Альберта, сардинський король Віктор Емануїл, що разом з батьківським тронем взяв у спадщині також змагане стати королем зєдиненої Італії.

І Гарібальді стає на услуги сардинського короля; в австрійсько-італійській війні 1859 р. бере участь в ролі сардинського генерала.

Але Віктор Емануїл не міг їти до зєдинення Італії такими простими шляхами, як революціонери-республіканці, він мусїв числити ся з європейською дипломатією. А європейська дипломатія не бажала собі повного зєдинення Італії, Найгорячішим бажанєм Гарібальді було здобути для зєдиненої Італії Рим, а тимчасом Рим, столиця папської держави, був під охороною Наполеона III, союзника Віктора Емануїла проти Австрії. Вся та дипломатична гра, ведена міністром Віктора Емануїла Кавуром, для Гарібальді швидко остогидла. Він пятнує її острими словами в маніфєстї, виданім 1859 р., зрікаєть ся чина сардинського генерала і рішає далі воювати на власну руку.

Тепер зачинаєть ся період дипломатичних хитрощів Віктора Емануїла також супроти Гарібальді. Віктор Емануїл не був, очевидно, противний тому, щоб в Італії завдяки заходам Гарібальді, ніколи не було супокою; се-ж тільки доказувало перед європейською дипломатією потребу зєдинення Італії в руках сильної державної власти, яка змогла-б завести і вдержати супокій. Але рївночасно мусїв він удавати перед тою-ж європейською дипломатією, що з заходами Гарібальді не має нічого спільного, а навіть виступав проти них оружною силою. Загалом історія сього періоду показує нам дуже добре, яких заходів уміє вживати правительство, щоб викликати революційні рухи на свою користь, а не нести за них ніякої відповідальности.

В 1860 р. Гарібальді на свою руку здобуває Сицилію й цілу південну Італію разом з Неаполем; визволивши їх з панованя еспанської династії, піддає під панованє Віктора Емануїла, якого при стрічі з ним витає історичним окликом: „Нехай живе король зєдиненої Італії!“ В 1862 р. Гарібальді вибираєть ся походом на Рим, але Віктор Емануїл, примушений європейською дипломатією, висилає проти нього своє військo, і Гарібальді, тяжко ранений, дістаєть ся до неволі, — серед оклику обуреня,

яким привитала сей нікчемний поступок Віктора Емануїла демократична Європа. З неволі, в якій поводили ся з Гарібальдім як з членом пануючого дому, вертає він на Капреру. Від того часу ще кілька разів збирав ся здобувати Рим, але без успіху.

Аж 1870 р., коли впав союзник папської держави Наполеон III, Віктор Емануїл здобув Рим, чим закінчив діло зєдинення Італії, лишаючи тільки невеликий шматок італійської землі в руках Австрії.

Того - ж року Гарібальді взяв в останнє участь у воевннм поході, в боротьбі французької республіки з Німеччиною. Та французько - німецька війна скінчила ся, як звісно, для Франції погромом. Побита Франція не оцінила тоді жертви 63 - літнього старця; тільки сього року поставлено йому в Парижі пам'ятник.

Від того часу Гарібальді проживав спокійно на Капрері аж до смерти серед загальної пошани земляків. Державну ренту, пропоновану правительством, відкинув, аж незадовго перед смертю прийняв її на домагане родини. Вмер 2 липня 1882 р.

Гарібальді, се один з тих великих мужів, яких видала з - поміж себе буржуазна демократія за своїх „юних днів — днів весни“, в своїм революційнім періоді, і які, де тільки вибухла боротьба за новий лад, спішили на поле бою, наражаючи своє жите і проливаючи свою кров за здійснене своїх ідеалів.

Всі його прикмети і хиби виступають тим яснійше, коли порівняти його з иншим великим Італійцем того часу — Маццінім. Гарібальді був великий войовник, чим здобув собі велику славу і популярність, якої не зазнав ні за жита ні по смерти Мацціні. Але Гарібальді не мав тої ясности політичних переконань, яку стрічаємо в рішучого демократа - республіканця Мацціні, і се завело його у кінці на службу володарській амбіції сардинського короля. Сі основні риси обох великих Італійців виступають уже після першої невдачі їх спільних заходів: 1834 р. Мацціні тікає до Швейцарії, опісля пробуває в Парижі, в Лондоні, загалом в духовних центрах тогочасної революційної демократії; Гарібальді кидаєть ся в вир оружної боротьби. Ріжниці між Гарібальдім і Маццінім зазначили ся вже 1848 р., коли Гарібальді предложив свої услуги Каролєви Альбертови. Після 1854 р. шляхи обох великих Італійців розходять ся: Мацціні не міг, як Гарібальді, бороти ся за зєдинене Італії *ad majorem gloriam* сардинського короля.

Коли Мацціні був рішучий республіканець, Гарібальді, хоч також в душі республіканець, який назвав соціалізм сонцем будучности, не прив'язував великої ваги до форми правління. Він хотів передовсім бачити Італію зєдинену й сильну, а сумніваючи ся, чи італійський нарід дозрів уже до республіки, — такі сумніви могло навівати політичне положенє в Європі після 1848 р., коли навіть у Франції не вдержала ся республіка, — годив ся й на монархію. Зрештою по його власним словам під республікою розумів він правительство, яке забезпечує народови загальний добробут, а чи голова того правительства, що сповняє волю народу, — монарх, чи президент, се не так важно. „Коли нарід узброєний і почуває себе задоволеним, тоді маємо в дійсности і по правді республіку“, — ось його власні слова.

Буржуазна демократія не сповнила своєї історичної ролі, не довела до демократично-республіканського ладу, а стала на половині дороги, заключаючи компроміс з тими старими силами, з якими колись так завзято борола ся.

Гарібальді являєть ся неначе персоніфікацією тої долі буржуазної демократії. І він пішов на компроміс з тою старою силою, бунтом проти якої в ім'я республіканського ладу почав свою діяльність за визволенє і зєдиненє Італії. Боров ся за свободу і пішов на службу короля, боров ся за визволенє рідного краю і поміг запанувати над ним новій, твердій королівській власти; хотів бачити нарід у добробуті і вдоволеним, а мусів бачити його на заході свого житя що-раз біднішим і що-раз більше невдоволеним; хотів бачити його узброєним проти ворога, а мусів бачити, як правительство зєдиненої і незалежної Італії узброєє одних синів Італії проти других...

Доля судила йому зазнати не тільки загальної пошани, але й бачити на свої очи, як діло його житя — державна незалежність Італії — обертаєть ся в нужду і неволю для тих, для кого він бажав тої незалежности, для народніх мас.

Але доля все таки була ласкава для нього. Не дала йому побачити, як десять літ по його смерти, 1892 р., з наказу міністра Кріспі військо зєдиненої Італії заспокоювало голод збунтованих Сицилійців кулями, — зовсім инакше, як се робив він, коли здобувши зі своїми товаришами в червоних сорочках, між якими був і Кріспі, Сицилію, казав у Палермі і скрізь по Сицилії збирати бідні, опущені, голодні діти й удержувати та виховувати

їх публичним коштом. Що був би він відчував, коли-б був дожив до того, щоб побачити той поступок правительства, для якого він здобув Сицилію, і свого товариша, з яким її здобував?!

Соті роковини уродин Гарібальді були новим тріумфом його імени, новим актом пошани для його заслуг. Їх обходила вся Італія як велике сьвято. Сам король Віктор Емануїл, внук того Віктора Емануїла, якого Гарібальді зробив королем зєдиненої Італії, визначив на обхід сього сьвята мільон лірів, а парлямент проголосив день 4 н. ст. липня щорічним національним сьвятом. Вся Італія лунала сьвяточними окликами...

Але рівночасно лунали розпучливі крики страйкуючих сільських робітників, яких під той час масакрувало військо зєдиненої Італії в Ферарі та в інших місцевостях, — лунали як протест, що визволене Італії, якого героєм являєть ся Гарібальді, не було визволенєм італійського народу з нужди й неволі сучасного суспільного ладу.

Се нехай послужить народнім масам наукою при сучасних національних визвольних рухах.

МІРІЯМ ГАРРІ.

ЗДОБУТТЄ ЄРУСАЛИМА.

Р О М А Н.

VIII.*)

Але небавом краща надія зявила ся у Гелїя і розважала його в його несталій вірі, в його неповнім щастю. Він забував тепер всі свої сумні думки, скоро тільки підкови його коня дзвеніли по камінню Сїона. І коли він входив на широке подвіре Сарацина, коли під тягарем його посували ся маленьки низькі двері, і коли він ступав на подвіре, вимощене рожевим мармуром, тоді його серце било ся під впливом приемного й дивного почуття.

Він хутко піднімав ся по сходах. Дві кімнати під спільним склепліннем складали перший поверх; одна була його кімната, друга — будуар Цецілії. Тепер вона не часто виходила з дому, тому він майже завсїди був певний, що знайде її там при вході на гратчастий балькон, де сиділа вона, одягнена в широку сукню. Вона вже більше не плела сих поганих сірих панчох, а шила якісь сьмішні маленькі біленькі дрібнички.

Одного разу він їй сказав:

— Як що буде дочка, ми назвемо її Астартою на спомин про Баалбек; як що хлопчик, назвено його Адонїсом на спогад про Бїбльос.

— О, нї, — з жахом скрикнула вона, — нї, тільки не сими бридкими поганьськими іменами, я їх боюсь!

— І наші спомини тебе лякають? — тихо запитав він, здрігаючись від одної тільки думки про них.

— Наші спомини? О, Гелїе, ти завсїди, завсїди мені повторяеш про них. Невже ти минуле цїниш більше ніж дійсне? Невже ти тут не такий щасливий, що шукаєш щастя десь в другім місці?

— О, так, так, дорога моя, я щасливий, я необмежно щасливий, — вимовив Гелїй, вражений справедливістю її докору. І лякаючись нової незгоди, він зажурено додав:

— І навіть, коли ти сього бажаєш, я більше нї словом не згадаю про Лїван.

*) Див. кн. VI.

Вона повеселівши, жартовливо поцілювала його в чоло.

— Слухай, не сердь ся на мене; все се мені видає ся вже таким далеким, таким дитячим. Ось тепер я шию і думаю про другі річи, може більш далекі, але які тепер для мене більш близкі і, на мою думку, більш серйозні. Я думаю про своїх свояків, про малих дома, про місто, про семінарію, я не знаю... хвилями все се зворушує мене так, що я плачу. Ось, дивись, вже й сльози на очах!

І хоч кожне слово лягало важким каменем на серце Гелія, він силкував ся її потішити.

— Се природно, моя дорога, материнство завжди направляє думки до дитинства. Але після породу ти знов пригадаєш дні наших захватів, знов зробиш ся моєю маленькою ліванською дружиною, і ми знов повернемо ся до Сирії, знов відбудемо нашу шлюбну подорож. Хочеш?

— Коли Богови буде вгодно.

І, стягнувши губи, вона шила далі.

Вечорами вони часто піднімали ся в мезанін, де він улаштував свою робітню. Надгробні стовпи, кістки, сухі рослини, пергаменти лежали по всіх кутках. Чутно було запах смерти і салітри. Але кущі гераніума, васильків, журавельника оплітали балюстраду тераси. Там простеляли антиохійський килим, дамаськи подушки. Асір приносив на голові турецьку тацу, вони злегка закушували; потім, простягнувшись коло жінки Гелій курив кальян, якого вода була надихана рожами.

Єрусалим розстеляв ся у їх ніг. Лежав осяений зірками, розділений на чотири часті чотирма горбами. Дві глибокі рівнини зазначували його чорним хрестом. Обруч білих камнів стягав його на около.

На сході, на широкім помості, наче на величезнім срібнім підносі, дрмав, осяений зірками, блакитний мечет Омара. На право блищали трикутники синагог, на ліво — золоті хрести, а ближше майже у самих ніг, де висувала ся Голгофа, вони бачили круглу баню Гробу Господнього, важку, з невиразними зарисами масу.

Улиці міста були мовчазні; огні в домах згасли. Але навколо Цецілїї і її мужа все було оживлено.

Єрусалим покинув свої низькі, темні помешкання і переніс ся на свої дахи. Білі сукні піднімались по ступенях, людські по-

стати лежали на дахах. Подував теплий вітерець, зганяючи з одної тераси на другу аромат висячих садів.

Гелій сильніше затягався з бурштином. Люлька його кальяну тремтіла, наче танцююча змія. Солодка втома Гелія зливалася пристрасною ночі.

На тлі противлежної стіни дактилеве дерево вирисовувало своє спокійне листя. Це було єдине в Єрусалимі дактилеве дерево, останнє в своїм роді, яке виросло, як оповідають з кісточки, що Савська цариця кинула з палацу Соломона.

Рут, цариця Савська і ся Суламіта, „закрита, як замкнений фонтан, і смаглява, як шатра Кедара“... Гелій думав про них. Він думав про них, навіяний сею поезією Сходу і Біблії, стискаючи в своїй руці руку сплячої жінки.

Дуже далеко на обрії колихалася Моавія, наче покрив божеської тайниці.

IX.

Між улицею Християн і вглибленнем Голгофи лежить дуже нерівний і крутий заулочок, весь в склепіннях, заплутаний наче нечисте сумління і закурений ладном, наче каплиця. Подорожні називали його „улицею образів“, тубольці ж кличуть „пристановищем фальшивників“. Заулочок сей — частина території Гроба Господнього. Вести звичайну торгівлю тут не мають права; жаден Жид під загрозою смерті не наважується переходити туди. З обох боків, на високість ліктя, тягнуть ся перехідні склепки видовбані в грубій стіні, куди крамарі влазять при помочи вірвовки, зачепленої до стелі. Там навалено в купу і викладено всі предмети православної і католицької побожності: чотки, наплечники, райські білети, похоронні сорочки, тернові вінці і різки для бичування. Там же сидять за решіткою з свічок малярі святих образів. Вони красуються бліді й непорушні, на золотім тлі образів, тоді як з напівспущених повій, між смугами жовтого воску, безперервно скачуть їх очка, жваво розглядають улицю на право й на ліво, магнетизують покупців, з виразом недобрих бажань дивлять ся на конкурентів а з якоюсь млостю на вірменських попів, з довгим як у жінок волосем і креповим накриттям, які переважно купують обличчя св. Івана, змученого й слабого, трохи подібного до самого продавця образів.

Але приходять „гість“, вони пізнають по окулярах, по задуманім обличчю, що се аматор старовини, і зараз же завіска з свічок щезає, сиплять ся компліменти, в глибині відкриваєть ся таємничий трап, і на світло Боже зявляють ся разом з запахом салітри казкові давности.

— Пане, ось берло Соломона, найсправжнійше!

— Пане, сюди, ось лампада старшої з семи мудрих дів; дивіть ся, на дні ще лишило ся олію!

— Ось тобі ідумейський стовп, або ще, коли хочеш, арфа Давидова.

Коли єрусалимські малярі й замазують полотна для прочан, то, певно, вони далеко більш багатіють на старинностях для туристів; де -які старинности так уміло підробляють ся, що навіть знавці дають ся обманути.

Між сими „ошуканцями“ Слямін був найбільш зручний. Він був до того ж найприємнійший ошуканець у всій Палестині. Худерлявий, елегантний, з поволокою продовгостих очий, з рухами kota, він організував собі поміж колекціоністами добру клієнтуру, вмючи кожному в відповідний спосіб підлестити, збрехати з знаннем справи, з переконанєм й приємно. Англіїцям він оповідав, що уродив ся від звязи вельможної леді і красуня — бедуїна з начальників роду; Французам, що він завдачує своє існуванне згубним втіхам одного маронітського біскупа з монахиною. Згідно з обставинами, він то волочив за собою величезний чорний плащ, то красував ся затягнений в гандуру самих ніжних кольорів, оздобивши голову м'ягким капелюхом. Він говорив на всіх мовах потрохи і належав до всіх релігій на переміні, в залежности від інтересу своєї кишени; з виїмком одначе, протестантської! сю релігію він охрестив прізвищем „католицтво для бідних“.

Маляр образів і ритовник на памятках підчас сезону прощі, в літку він робив ся провідником каравана в пустелі, де баривував по між бедуїнами, вимінюючи пшеницю і расових лошаків на цинові дзеркала і деревляні гребінці. Іноді йому удавало ся навіть продавати до гаремів тих смаглявих і трепетних женщин, що заміняють афродитичні способи. Його прибрана мати була першою плачкою в Єрусалимі, його брат був голярем, а молочна сестра мала славу найзручнішої в вищипуванні волосся.

Жамен познайомив ся з Сляміном в перших таки днях свого прибуття до сьвятого міста. Той став накидати йому свої

твори, присягаючись на всіх богів, що ті пам'ятки автентичні; але коли Гелій з першого погляду, рухом одного пальця виявив брехню його запевнено, він почав усміхати ся, показуючи гарні білі зуби.

— Ах, так рішучо неможливо вас ошукати? Я ж се зробив для сьміху, і тепер ми приятелі, близькі приятелі, чи так?

І він протягнув обидві руки з такою грацією і щирістю, що Гелій подумав: „може він і справді хотів лише перевідати мене“. А що Сяямін був надзвичайно хитрий і відважний, то він іноді уживав його для своїх дослідів.

Гелій любив улицю Образів і часто тиняв ся там.

Кілька отворів, прибитих в стелі склепінь, освітляли се місце. Іноді, підвівши голову, можна було бачити завинену голову бедуїна або шапку Перза, який схилив ся до отвору і закривав собою сьвітло. Верхня частина даху належала Туркам, які улаштували там каравансарай для прочан, що вертають ся з Мекки. Молитви Мусулманів на горі змішували ся з „Кіріє елейсон“ на долі. Таким робом маленький заулок, який веде з уличі Християн до базілки Гробу Господнього, лежить між двома жерелами сьвітла, двома країнами переконань і звичаїв.

Але що особливо любив Гелій, — се дивити ся на роботу Сяяміна. Заховавшись в темнім кутку свого барлогу, де і сова виразно нічого не побачила б, без поправок, без взірця, він записував одно полотно по другім; права долоня була йому палетою, а квачі свої він затикав між пальцями своєї лівої ноги.

Одного разу Гелій здивований зупинив ся перед новим малюнком, що сьав в глибині склепика, освітленого недогарком.

Здалека се було подібне до традиційних портретів чорних дів абісінських або коптських, але зблизька визначало ся силою пензеля, виразом тонкого і суворого обличча, загадкового й пристрасного, яке нагадувало копію єгипетської богині. Але Гелій знав, що такої голови в Єрусалимі не існувало, і що Сяямін ніколи не відвідував європейських музеїв.

— У якого диявола ти дістав сю голову? — і розсунувши завіску, він нагло спитав Сірійця, який скося поглядав на нього:

— Се жінка, з якої ти зробив копію, чи ти хотів змалювати ідола?

— Може жінка, а може й ідол.

— Де ти його бачив? Хто тобі піддав се? Кажи!

І Гелій брязкотів п'ястрами в своїй кишені.

— Далеко... там, в країні Бедуїнів... Се, можливо, статуя.

— Статуя? З базальту? Є написи?

— Весь закон і пророки!

— Не бреш. Чи велика вона?

— Вона наповняє пустелю.

— Тоді даремно мріяти про її набуття.

— Ні, пане, вона мала, мала, як моя рука, я легко її сховаю під полу плаща.

— Ти знов брешеш. Але скажи мені, де вона.

— Дуже далеко, в моавійській землі, в зруйнованім храмі. Бедуїни називають її своїм божком, і, вони говорять, що як чужоземець її побачить, щастю їхньому кінець. Вони мене мали за свого, і я бачив в повню, як вони заколювали верблюдицю, і танцювали перед кам'яним божком.

— Чи дістанеш її мені?

— Пане, вони мене забють; се їх щасте.

Гелій побрязкотів п'ястрами в кишені.

— Зрештою за те, що ти завсіди був добрий для мене, і твоя щедрість необмежена, я тобі дістану справжню копію.

— Іди геть з своїми копіями! Піди й принеси мені відлмок, хоч маленький. Я зумію тебе нагородити, але знай теж, що я зумію відрізнути твою власну роботу.

— А женщин не хочеш?

— Женщин? Як же ти їх дістаєш?

— Ось як! — Слямін забрав в жмені пісок.

— Ні, їх мені не треба, — відповів сміючи ся Гелій, — я хочу ідола, принеси мені його, і я тобі виплачу вартість цілого гарема.

З того часу минули тижні.

Одного разу вечером — Цецілія вже спала в своїй кімнаті, а Гелій мріяв на терасі, розглядаючи темні гори Арабії, — Асір оповістив;

— Пане, Слямін чекає тебе коло міської брами і посилає до тебе чоловіка, щоби запровадити тебе туди.

— Добре, ходи зо мною.

Гелій притьмом збіг на подвір'я, взявши попереду гроші і зброю.

Закутані по вуха три чоловіка промайнули сплячими заулками Єрусалима в напрямі до Магребінської брами, де за добру платню турецький вартовий відчинив одну половину.

Місяць над Оливною горою сьвітив на Йосафотову рівнину, обернувши тужну країну смерти в якийсь феєричний, наче замершій сад.

Терен дер поли їх плащів, камінне скочувалось під ногами, збуджуючи в роскалинах голосний відгомін, шакалі з криком втікали геть.

Гелій помітив у підніжжя мавзолея Абсалона, білого як сніг, під проміннями місяця, чорний намет і чотири темні горби.

— Тут? спитав він у гонця.

— Тут.

І вони мовчки йшли в долину спускати ся, потім піднімали ся. Нарешті вони дійшли.

— Ось, — сказав Слямін, піднімаючись з-за горба верблюда, — я сповнив слово.

І, взявши головню з багаття, він простягнув її Гелію, щоб він оглядів два шматки базальта, що лежали коло його ніг. Вчений разглядав камені, стоячи на вколішках. В скронях йому стукотіло, в горлі пересохло від нетерпливості. Ні, Слямін не обдурив його сподівань, бо, хочь він і не міг розібрати літер, що видовбані були на базальті, проте з першого погляду він побачив, що вони не були фабрикацією маляра образів. Він підвів ся і підчас коли люди рахували по однім на могильній плиті п'ятьсот принесених піястрів, він побачив в отворі шатра високу, гнучку постать в накриттю, яка стояла спиною до нього. Вона підняла руку, щоб поправити накритте на голові, її довгі рукави спустились, і Гелій розглядів дві жіночі руки, в обручках смагляві, нервові.

Забувши про свої написи, Геліб думав: „Я хотів би побачити її обличчя і пізнати, чи подібна вона до божка“. Але Асір вже загорнув камені в свій плащ.

— Підем, пане, ніч уже надходить. Вони пішли до міста разом з Сляміном. Гелій коли не коли обертая ся до білого мавзолею і до маленького чорного шатра.

— Що то за жінка? — спитав він нарешті.

— Моавитянка. Подобаєть ся тобі? — запитав Салямін, скося поглядаючи на вченого.

— Я її не бачив.

Коли вони підійшли до підніжжя стін, він обернув ся в останній раз. Шатро щезло, але по дорозі до Моавії він побачив чотири чорні гори верблюдів, які віддаляли ся. Їх тінь, що над-

мірно виросла, впала на протилежну гору, рисуочи на ній якісь апокаліптичні дивогляди, голови котрих, зрізані на височині неба, здавало ся, впали в просторонь. То було, як він знав, знаком великого лиха для Арабів.

— Пане, поспішай! — гукнув переляканий Салямін; він що йно помітив те, на що дививсь Гелій.

X

Був великодній ранок. Єрусалим уже хвилював ся. За цілу сю ніч Великодня не було йому угаву: літанії і молитви втомили вухо; ніс ще почував запах свічок, сліз і поту. Сварка й гармідер теж поганили його сьвятиню; полила ся кров, і турецькі салдати змушені були багнетами робити порядок. Але тепер розлягав ся дзвін, ударяли в калатала. Дим ладана зносив ся над Сьвятим містом. Серця й уста всіх одностайно співали: „Він воскрес, Христос воскрес!“

Стоячи на своїй терасі Гелій механично повторяв: Воскрес, воскрес! Він теж не спав. Він не спав всю ніч, то там внизу, у Цецілії, то в своїй робітній кімнаті. Він молив ся, плакав, на вколішки. В нім теж кипіла боротьба, могильна туга заміняла ся сьвітлом надії. І тепер він почував себе розбитим, наче сили покинули його, і гордим, наче доля його сповнилася. Йому здавало ся, що душа його розвила ся в подвійнім розцвіті. Він підійшов до краю тераси. Зоря осьвітила і прикрасила його широке біле накритте. Обличче його сяло, він наче виріс, рухи зробили ся величні. Він почував себе на небесах, переможцем страждань і житейського горя. І через те, що на долі, в темній кімнаті, спало нове сотворінне; і тому, що тут, на столі оживало бутте всего минулого людства. Чи опяняючий успіх вченого чи радість батька — він не знав, яке почування було сильніше; вони так тісно сплели ся одно з одним, що він їх майже не відрізняв. В сій хвилі, коли він почув перший крик своєї дочки, на його устах затремтіло імя богині. Він вернув ся до своєї робітні і кинув ся на канапу.

Вся кімната, на підлозі, на надгробних памятках, була закидана паперами. На стінах, віконницях, плитах без кінця повтвряли ся ті самі примітивні карлючки, клинові, круглі, четверокутні, трикутні, писані вуглем, обведені фарбами, схожі на дикі заклин-

нання, подібні до якоїсь магічної формули. Гелій з усмішкою закоханого дивився на них; його погляди пестили стіни, аркуші паперу, бо те, чого не могло розібрати жадне людське око, він читав гладко, читав пристрасно, читав з почуттям жаху:

Я... королева Моавії...
Тобі, Астарот — Карнаїм,
з твого наказу, о богине
богинь.... збудований...
і зарізаний... у твоїх ніг...

По його спині пробігла холодна дріж, іскри замигали в очах, стіл почервонів наче вітвар цілопалення; кімната перемінилася в торжественний храм пустині. Виходить, се була Астарот-Карнаїм, місячна Астарта, дружина Мель-Карта і відбитте Ваала, біблійна Ашера, якій віддавали честь жінки Соломона „на височинах і під зеленою тінню дерев“; Істар, яка проникла в підземелле Єгипту і збуджувала в трупах муку кохання. Нарешті він показав світові сю чорну Венеру, дочку сирійської богині, котра зачала й родила її, як сама, що містила в собі жінку й мужа, лагідність і жорстокість, матір і діву, чистоту й безсоромність. І він бачив її самітну в пустині, в крові і з усмішкою на устах. І пестячи слух ритмом імен, він перебирав їх, наче зерна молитвених чоток: Астарот, Астарта, Ашера, Істар... Потім знов він схилився над столом, знов вдивлявся в сі два шматки чорного базальта, все ще не переконаний, все ще повний сумнівів, чи не помилився він, чи справді він знайшов те, чого доремно шукали всі вчені: се алфавет Моавитян, з котрого витворилися всі інші алфавети, яким користувалися народи Арабії, ще тоді коли в Єгипті писали образно. Де-які з цих літер, розкидані в написах, вже були винайдені, але прочитати їх було неможливо, значіння їх оставалося загадкою. А отсе з'явилася можливість прочитати всю фразу, остільки зрозумілу й повну, оскільки дозволяли зістарілі камені, відломки величезної статуї, — фразу майже історичну, бо і в самій Біблії згадується про царя моавійського, який збудував в місті Карнаїмі святиню на честь Ашери, де їй, як пізніше в храмі Ефесу, приношено еротичні і людські жертви.

О, жорстока царице Моавії! Чи не коханого свого жертвувала ти у підніжжя божества? прошептав Гелій.

Всю хвилю увійшов Асір з великою паскою.

— Ідж, пане, ідж, ти хорий. Потім, оглядаючись навкруги, він серйозно хитав головою.

— Се диявол був у тебе сеї ночі; для чого силкуєш ся ти пізнати те, що Аллах сховав від людей?

— Бог нічого від нас не сховав, самі люди сховали боячись правди і своєї неспромоги.

— Тобі треба вийти на повітре, пане.

— Так, правду кажеш. І він легко спустив ся по сходах, думаючи: Я маю дочку, маю дочку, і коли диявол був у мене на горі, на долі є маленьке янголя, яке й зуміє захистити свого батька.“ Він відхилив двері. Все спало в сутінках.

Мир з вами, мої кохані! — прошептав він, очіняючи кімнату хрестом.

На долі пані Фішер варила суп.

— Так, ідїть, перейдїть ся. Все гаразд і ваша дочка подібна до вас.

Він був такий радий, що обняв її.

Коли він вийшов з свого темного заулку на Сіонську площу, звичайно пусту й мовчазну, він наткнув ся на сорокату, шумну товпу, яка плила в напрямі до Яфської брами. Се гетто висипало на улицю в своїх сьвяточних вбраннях, щоби оселити ся за міськими стїнами в наметах і шатрах на спогад своєї вандрівки в пустині (кучки сього року припадали разом з християнським Великоднем.) Жінки в шалях і спідницях яскравих кольорів ішли, пристукуючи каблуками своїх черевиків, манїрно несучи в одній руці пахучу галузку, в другій складену хусточку. Мужчини в оксамітових каптанах і футряних шапках йшли, хитаючи плечима, жмурячи очи, трусячи пейсами, з п'ятикнижжем під пахою. Жиденята, вбрані, як і старші, махали галузками, штовхались і бились коло переносних вівтарь, де сувої Тори, вставлені в золоті і срібні покрівці блищали під тїню верб. А позаду сих наметів посували ся рабіни й старшини, доктори закону й учені, талмудисти й караїми, вся слава академії Ізраїля, розбиті старістю і виснажені хворобами і житейським горем, хитали ся на право, хитали ся наліво, наслідуючи рухи верблюдів, які везли їх з Єгипту.

Гелій дивив ся, як віддаляв ся сей дивний похід, і запитував себе, чи сміяти ся треба чи плакати над сим бідним народом-вигнанцем і над його зворушливою любовю до найдрібніших традицій свого минулого. Він заглибив ся в місто, де все раділо, все святкувало, де улиці були такі чисті, що важко було пізнати їх, і тільки собаки, сторожі систоти, безладно тиняли ся, не знаходячи відпадків.

Пальми, хитро сплетені, завітчали кожний крамик де купами лежали червоні яйця, на яких були нашкрябані ерусалимські хрести і латинські тексти. Крамарі в нових гандурах, з рожею за ухом, здоровили кожного покупця звичайно :

- Пане, з праздником!
- Хай новий рік принесе тобі спокій!
- Гей дядьку! Христос воскрес!

Прочани метушили ся, городяни похожали, жебраки простягали свої деревляні чашки, пирожники високо носили свої великодні печива, Араби, усівшись на землю, продавали квітки, але яничари рушницями розганяли юрбу :

Дорогу, дорогу! Назад!

Переходили процесії в тугих золототканих ризах, в хмарах фіміяму. Заходять ся дзвони Гробу Господнього. Хрестний похід православних. Улиця наповнюеть ся запахом юхти, квасу, чадом від свічок. Йдуть босі або в постолах, закутані в кожушки або просто вдягнені в похоронну сорочку. З пальмою в одній руці, з червоним яйцем в другій, вони поспішають, штовхають ся, міцно обнімають ся, сміють ся й плачуть, дзвінко цілують ся :

- Христос Воскрес!
- Воістину воскрес!

Гублять шапки, пояси, дехто й голову. Спершись о стіну, колихають ся ради селян. Торговці съвятими річами і малярі кидають ся, наче дикі звірі з своїх берлогів, оточують старих богомолок тягнуть за полу спідниці, обіймають, щипають, лоскочуть, цілують в щоку, нишпорять в кишнях, і в результаті купуєть ся за 5 рублів нікчемний райський ослончик, який не варт і двугривенника. Але ніхто не гніває ся; сьогодні все дозволено, сьогодні все радіє.

- Христос воскрес!
- Воістину воскрес!

Гелій продовжає свою путь серед сеї тісноти; він штовхає, і його штовхають, він цілуєть ся, і його цілують; він впиваєть ся сею радістю.

На площі Гроба Господнього продавців більше, ніж в часах, коли Ісус вигнав їх з храму. Вірмени в фезах, Болгари, Греки в спідницях балерін, Друзи тихі, наче пастирі, Черкеси, що сяли наче арматури зброї, — всі торгують хрестами перлової маси, деревляними верблюдами, склячками з йорданською водою, хуст-

ками св. Вероніки і пробитими серцями Богородиці. В тім часі як Гелій, з приемністю дивить ся на них, з глибини базиліки посуваєть ся нова процесія довкола подвіря. Се коптські і абісінські жінки, покриті дивними прикрасами, в чорних намітках. Вони йдуть велично й похмуро, з запаленими свічками, в жалібній одіжі і кричать диким голосом :

— Кіріє елейсон! Кіріє елейсон!

Гелій згадав ліванських Мароніток, подібних радше до жриць Астарти, ніж до християнок в покуті. Повернувши до низької брами, яка веде з площі Гроба Господнього до мусульманського кварталу, Гелій відчуваючи потребу самоти дійшов до Скорбної Дороги.

В сім дни свята улица була безлюдна. Знов обхоплений думкою про божка, Гелій, ідучи залитою сонцем улицею, рифмував :

— Астарот, Астарта, Ашера, Істар!

Він минув дім Пилата, перейшов по під арку Ессе Ното, за ставком Віфесди, де Ісус сцілив прокажених, дійшов до воріт Св. Стефана, де вояк, завербований мабуть в сірійським містечку, зустрів його гарним вітаннем.

— Диш на здоровле, пане!

І Гелій дихав; він жадібно, повними грудьми вдихав повітре, що плило з Арабії, теплий вітрець, що дув з Моавії. Перед ним розстеляли ся кладовища, позаду Йосафатової долини була оливна гора з білим мінаретом над щілиною, звідки вперше, осліплений жахом, він дивив ся на Єрусалим.

Він знов рушив, обминаючи укріплення. Він теж сьогодні кидав очима на місто мертвих, він спотикав ся о нагробні плити, ставав на могильні насипи. Але вся та країна смерти не жала його. Вся та розпука не зворушувала його. Він був поза сими почуваннями, дякуючи всемогутности свого знання, весело щам свого серця. Пестячи рукою брили стіни, він думав : „О, Єрусалиме, я не гадав, що ти так тривало належатимеш до мене! Тепер двічі ти мій, ти уродив мені двое дітей!“

Край високого помоста гори Морія, на котрім колись стояв храм, він присів на хвильку, дивлячись перед собою на гору Соблазна, де Соломон зневажив Бога. Він думав про сього царя, святого й мудрого, який всю молодість присвятив будованню оселі Передвічному в цілім блеску й величі, а на старість велів кланяти ся ідолам своїх жінок : Камосів, Молохів, Ашер, симво-

лам Амонітян, Ідумеїв і Моавитян. І він з здивованнем запитував себе, чи з причини захоплення сими божествами чи через пристрасть до поганських дів, обожав їх сей великий співець кохання? Він підвів ся і, обернувшись в запалі до міста, закликав:

— О, я маю поки тільки відломок ідола, але коли він весь буде моїм, я воскресну богиню — суперницю!

І продовжуючи дорогу по північнім боці укріплень, він говорив майже несвідомо!

— Астарот воскресла, я жрець її!

Таким робом він дійшов до Сіонської брами, де прокаженні сиділи перед своїми норами. Повівав вітер, білий плащ Гелія розвивав ся як саван, волоссе сзаду розсипалось.

Нагло жінщина кинула ся до його ніг. Вона обняла їх, цілувала обув.

— Господи, Господи! Змилуй ся надо мною; вимов слово, і я сцілю ся! — Вона підняла заплакане обличче, якого ледви діткнула ся проказа, і він пізнав її він: подарував їй колись маленьке дзеркальце. — Господи, Господи! Змилуй ся, змилуй ся надо мною! Я ще молода, я була гарна, я не зазнала кохання. Скажи слово, Спасителю, і я сцілю ся.

Вона знов кинула ся йому в ноги, вкриваючи їх поцілунками. Гелія обхопило таке співчутте до сього горя, такий жаль перед сею марною вірою, що він з жахом стояв, не рушаючись, не знаходячи ні слова, ні руху. Інші прокажені кульгаючи, наблизили ся. Вони загнусили:

— Хіба ти не бачиш, що се не Христос? Се наш сусід, що мешкає в домі Сарацина.

Але вона не слухала.

— Я добре знала, що ти воскрес і що ти прийдеш сею брамою. Слово, Господи, одно слово!

Нарешті Гелій порушив ся. Захопивши жменю монет, з словами в очах, він вимовив:

— Встань і візьми.

Вона піднесла голову, побачила його руки і, обірвавшись, нагло від його ноги, вона сказала з виразом такого розчаровання, що він був зворушений до глибини душі:

— Так, тепер я пізнала, що ти не Христос!

І в той, час як інші сперечались за гроші, вона відійшла мовчки і сіла перед своїм шатром.

Гелій віддалив ся в розпуді. Трохи далі, перед фасадом вірменського монастира, він сів під кедром. Панував цілковитий спокій і тиша. Він з гіркою іронією думав:

„Жрець Астароти! Мізерне створінне! Астарот, Ваал, Молох — яка суєта! тратити, різати, примушувати лити потоки крові і сліз вони могли, але сказати слово потіхи, сціляти, давати житте вони не мали спромоги. О, бути Христом, хоч один мент! Бути лагідним, бути благим, бути всемогутним, прислухатись до благань, виповняти надію, спасти сю нещасливу... Так, вона ще молода, майже гарна, і вона не зазнала кохання. Взяти її на руки, приспати коло свого серця, дихати з нею одним подихом, наректи своєю коханою, дати їй хоч на одну хвилю ілюзію, що вона більше не прокажена — чи є в кім будь з нас така чеснота? Наше милосерде — також химера, ми навіть не вміємо співчувати“.

Він встав і зійшов з згіря. Башта Давида кидала на Сіонську площу понуру тінь, але в розколинах плит весело цвіли біленькі квітки. Гелій згадав про народженицю і подумав: „Моя душа подібна до Сіону. Вона порожня, простора і безнадійна, але ось біленька квіточка зацвіла серед плит, щебет моєї дочки збудив в ній замовклу музику“.

Він увійшов в темний заулок, минув широке подвіре Сарацина, штовхнув маленькі низькі двері і хутко підняв ся в кімнату, що поринула в присмерках. І коли він увійшов туди, коли він побачив Цецілію, що бліда, всьміхаючись, напівлежала на подушках, а в кількох кроках від неї малесеньке червоне створінне, його опанувало таке зворушення, що він кинув ся до жінки і, цілущи її руки, кликнув!

— Цеціліє, Христос Воскрес!

— Во істину Він воскрес!

Він вибухнув риданням. Мамка Вифлеемлянка почала його потішати.

— Не плач, пане! Бог милосердний, на сей раз дівчинка, на другий буде хлопчик.

Але дитина, наче зрозумівши сю образу, зачала верещати коло батька. В захопленню він взяв її на руки. Його збуджені нерви зараз заспокоїлись, і він весело сказав!

— Цеціліє, я знайшов імя, я хочу, щоби її нарекли Сіоною.

(Далі буде).

ІВАН ФРАНКО.

Марія Маркович (Марко Вовчок).

Посмертна згадка.

Зломала ся велика сила. Закотила ся ясна зоря нашого письменства. Умерла Марія Маркович, по другому мужу Лобач. Дехто здивував ся на сю вість. Якто, „Марко Вовчок“ ще й доси була жива? Здавна ми привикли вважати її якоюсь кометою, що з великим блиском явила ся на нашім духовім обрії, щоб швидко відвернути ся від нас і тільки десь колись, мов із за хмари із за туману кинути на нас промінчик свого світла. А тепер приходить вість, що вона, жива людина, від многих літ жінка українського поміщика Жученка, жила й досі, і тільки в остатній хвили, д. 2 липня с. с. невблагана смерть скосила сю велику силу.

Чи треба пригадувати деталі її життєпису?

Вони не скрізь такі ясні й повні, щоб ми могли гаразд розуміти її жите й літературну появу. З дому Велинська вона походила з української чи може з польсько-української сімі, про яку не знаємо нічого близше. Правдоподібно й знане української мови вона винесла з рідного дому¹⁾. Вчила ся в пансіоні в Москві, жила потім у якихось свояків у Орлі, де з нею познайомив ся засланий сюди член укр. братства Кирила й Мефодія, Панас Маркович, за якого вона й вийшла за муж. В р. 1857 вона посилає П. Кулішу два свої твори для надрукованя їх у його „Записках о Южной Руси“; прочитавши їх Куліш наповнив ся захвату і просив її не покидати й надалі пера і української мови. В р. 1858 вийшов накладом Куліша перший том її „Українських народніх оповідань“, яким зараз же припала незвичайна почесть, що один із першорядних майстрів російської літератури, Ів. Тургенев, переклав їх на російську мову і видав зі своєю передмовою. Славний російський критик Добролюбов присвятив сим оповіданям простору статю, і імя „Марко Вовчок“ — бо такий був псевдонім нашої авторки, стало ся голосним на всю Росію.

Шевченко ще на вигнаню в кіргізьських степах познайомив ся з її творами і також був у захваті від її творів, а особливо

¹⁾ Згадки сі і деякі дальші автор висловляє, розумієть ся, вповні гіпотетично.

від її поетичної мови. „Вона одна знає українську мову, — писав він у однім листі, — знає так, як ніхто з нас не знає“. Подібно висловляв ся й Куліш, що „Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови“. Та Шевченко відчув надто високу суспільну вартість її оповідань і в вірші „Марку Вовчку“ з 1859 р. писав до неї:

Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

Він жде від неї оживлення й своєї музи і готов свою вільну думу назвати також її думою. Соціально-політичний бік її оповідань, її глибока і чиста мов слюза любов до всіх покривджених і гноблених, особливо до жінок, заімпонували й Тургенєву.

В р. 1859, коли Шевченко прибув до Петербурга, Марія Марковичка була вже одною із зізд петербурських салонів, покинувши чоловіка, до якого не вертала ся більше. Побувши якийсь час у Петербурзі виїхала за границю, жила декілька літ у Парижі, звідки написала два листи по українськи до одної з галицьких часописий та прегарне історичне оповіданє „Маруся“, видана з разу по французьки, а потім по російськи*), а в половині 60-их років осіла на довший час у Петербурзі. Тут віддала ся живій літературній діяльності на російській мові.

Вона друкувала в Отечественныхъ Запискахъ свій роман „Живая душа“ в р. 1868, „Записки причетника“ 1869, „Теплое гнѣздо“ 1873, „Въ глуши“ 1875, а крім того написала цілий ряд коротеньких оповідань із кріпацького побуту, зовсім схожих і духом і тенденцією і стилем з тими, що поміщені в „Українських нар. оповіданях“; тут вона між иншим малює дуже інтересний тип дівчини Катерини, Українки завезеної в Московщину, де звільна лмаєть ся улюблений нею образ України з її звичаями й мовою і се лманє доводить її до тяжкої хвороби, після якої вона робить ся знахаркою. Її романи загалом слабі і вкучні з виємком першої части „Записок причетника“, де живо хоч і без більшого артизму змальовано побут духовенства в такій околиці, де великоруський елемент мішаєть ся з українським, де спі-

*) По українськи вийшла недавно, в III т. оповідань Марка Вовчка, виданих львівською Видавничою Спілкою.

вають укр. пісень, уживають укр. приказок, де попівна називається Настя, а симпатичний дяк Софроній — гарний тип Українця. Потім вона кинула ся перекладати з французької на російську мову і переклала між иншим більшість фантастичних романів Жюля Верна, казки Андерсена і т. и.

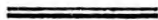
В досить уже пізнім віці вона вдруге вийшла заміж за поміщика Лобача. Остатній її твір, виданий по українськи, появив ся в „Кіевской Старині“ 1892 р. пз. Чортова пригода. Сей твір, писаний гарною мовою, хоч і не такою поетично блискучою, як давніші оповідання, грає одначе щиро-українським дотепом і гумором і творить зовсім доладне закінчене її українського писання.

Найкраще в її писаннях, то без сумніву її мова. При всій своїй простоті й популярності вона дуже богата лексиконом і незрівняно мелодійна. Російський критик Венгеров пише навіть, що се „мова“ нереальна, взята не з уст справжнього народа, а більше співуча, черпана з укр. народних пісень. Осуд парадоксальний, тим більше, що й зміст її укр. оповідань той сам критик уважає так само нереальним. Певно, єсть деяка конвенціональність у її способі мальовання панів і пань кріпосників, але малянки жінок і дівчат кріпачок, як українські так і московські, се старанні і глибоко правдиві психологічні й соціальні студії. З простою, красою й ніжністю її мови й стилю вяжуть ся нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждущих, а особливо до найбідніших між бідними, до жінок. Вона вміє не лише сама відчувати їх горе, але також віднайти його основу і дати їй простий і ясний вислов, що сильно хапає за серце читача.

Та в тім чисто літературнім впливі, що сягає широко по за межі України й Росії і відбив ся прим. у ентузіастичній передмові до англійського перекладу її „Марусі“, лежить менша половина її вартости як письменниці. Друга, більша половина, що ставить імя Марка Вовчка в ряді борців за волю й людські права поневолених народних мас, се те історичне значінє, яке мали її оповідання, особливож її Українські оповідання в Росії. Російська критика згідно ставить ті оповідання обік найкращих, творів таких російських пропагаторів еманципційної політики, як Тургенєв (Записки охотника), Григорович (Антонъ Горемыка, Деревня) та їх наступники в 50-их роках. І можна сказати, що в ряді тих творів оповідання Марка Вовчка найясніше і найпростійше зазначають еманципційну тенденцію — не абстрактними

мудруваннями, не зворушливими покликами, а простим, скромним та сердечним змалюванем щоденних фактів життя, від якого тільки по довшім вчитуваню морозить ся кров у жилах.

Ще одна ріжниця заходить між її українськими й російськими творами. Хто читав українського Марка Вовчка, той хоч би який запеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й розкішности його чудової мови. В московських творах Марка Вовчка на дивне диво зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людвої великоруської з мовою канцелярії та школи, густо підсипана українізмами, українськими поговірками та піснями. Так і чуеш читаючи ті оповідання, що вони неначе переклади з якоїсь иншої мови, рідної і натуральної мови авторки. Тут у неї і горрєндні партіціпіяльні конструкції, яких ніколи не побачите в її українських писаннях, і безбарвні та шабьонові розмови панів, а навіть розмови властивих її героїнь, кріпачок, не мають того блиску і кольоритности, що в українських оповіданнях. Московський стиль її стоїть значно ближе до стилю розмазаной письменниці Кохановської, ніж прим. до стилю Тургєнева. Значить, її російські оповідання дають доказ, що по московськи вона вмїла гірше, ніж по українськи. Се потверджують і ті немногі свідки, які доси сказали своє слово про неї. Появивши ся 1902 р. в редакції „Кіевской Старини“ вона просто здивувала співробітників сього журналу красою й чистотою своєї української мови.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Грім — та не з тучі...

Коли б хто з моїх земляків, зневірених і малодушних, став шукати на небі чи на землі знаменія, яке б сказало йому, чи українство живе й розвивається, чи тільки дригає в передсмертних конвульсіях, — я б мабуть не міг вказати йому під теперішню хвилю більше втішного, більше надійного знаку, як той рев всяких „істинно-руських“, „істинно-польських“, істинно-сикофантських і істинно-рenegатських голосів, який останніми часами підняв ся на українство. На мертвого собаки не брешуть. Видко, чується в українстві сила, рух, жите, коли страшать ся ним, чи сподівають ся пострашити кого треба, для одержання „знаків (мабуть монетних), установлених за спасеніє погибаючого в волнах“ російського отечества. „Со стороны виднѣ“.

На нововременським капітолїю засичали найбільші гусаки, і за ними піднесла крик всяка птиця, аж до казкової райської птиці „Гамаюна“ (навіть така знайшла ся в нововременському звиринці). Інші також хто чим багатий... Наш випробований домашній приятель за браком якоїсь ліпшої гардероби справив собі горохове пальто, скромно підписане буквами Т. Ф. і відкрив перед ним стовпці свого орґана — грай походний марш на Україну. „І пішла писать губернія“...

Розуміється, в тім губернським писанню не знайдеш багато нового; мало його, дуже мало. Та й не диво. „Посильнѣ ихъ были витіи“, що точили свої сикофантські пера на українським питанню, а не могли вказати начальству вірного способу на те, щоб перенести його в бажане „небытіє“. І коли щось нове можна добачити в сій сьвіжій партії сикофантської літератури, то хиба тільки упрощенне її манер, більша „откровенность пріемовъ“. Порівняти хоч би писання того пана Т. Ф. з трактатом про українство, яким був — не так дуже й давно — прикрасив сторінки тогож „Кіевлянина“ мій шановний професор славістики Т. Флоринский з нагоди першої української „маніфестації“, — на київським археологічним зїзді 1899 р. Так не давно — а ріжниця сильна. Не скажу, щоб і трактат проф. Флоринского не мав

деяких спільних прикмет. Ні, він теж мав букет не стільки академічний, скільки управи благочинія. Але все ж ріжниця величезна. Модернізм очевидно не лишився без впливу і на (сь позволення сказати) літератах охрани. Се вже справді „нагі душі“, без усякого навіть фігового листка. Горохове пальто заступило потребу всяких таких прикрас, і „переоцѣнка цѣнностей“ викинула з інвентара сих (за дозволенням кажучи) літератів всякі навіть далекі сліди літературного доброго тону. Очевидно, він в теперішні щирі часи непотрібна завада, яка перешкоджає тим, для кого призначають ся сі писаннячка, відразу зрозуміти сказане та зиркувати, чи знайдеть ся в зібранім матеріалі „составъ преступленія“.

Поза тим все таке старе, що навіть аж прикро за сі „гороховые пальты“ в ролі літератів. І таке нездале. Не прислужать ся вони пером начальству...

Перша точка — голословні завірення, що всі аргументи, все писане з становища українського — все се не правда. Панове Т. Ф. запевняють, готові присягнути на тім. Дуже категорично, але чи переконають кого — не знати.. Бо навіть начальство не хоче вірити на слово, а вимагає фактів. А підеш між факти — небезпечно: як раз ногу зловиш! Крамольна ся стихія — наука, небезпечно з нею зачіпати ся. І ніякої піддержки від неї! Років зо два вже тому, як якийсь „отець отечества“ закликав в „Новім Времени“ київський і харківський університет і київську академію, аби спільними силами вивели мене на чисту воду і доказали, що все написане мною в Історії України — неправда. Яке вдячне завдання — і щож? ніхто не схотів сим зайнятись. І приходять ся агентам охрани самим промишляти. А при їх малім освітнім цензі як се небезпечно — самі посудіть. От той Т. Ф. поспробував вислонити ніс поза голословні твердження, що все неправда, що Українці говорять, і заявив, що се не правда, буцім де небудь на університетах викладають „на мѣстныхъ языкахъ“. Спокусив його чорт! Проф. Флорінский сього б ніколи не написав. Правда, в своїм трактаті про українство він теж наколотив гороху з капустою, але такої дурниці ніколи б не устругнув: знає твердо, що в Празі єсть університет чеський, на „мѣстномъ языкѣ“, в Кракові польський, у Львові українсько-польський, і т. и. А от горохове пальто з буквами Т. Ф. в пароксизмі „усердія“ й се заперечило. Прискорбно! Я ж умисно не заходив в такі далекі справи, як напр. відносини флямандської мови до французької в Бельгії, або язикові відносини

в Швайцарії — бо горохові пальто може й не знають ще про істнованне флямандської мови. А про Прагу, Львів, Краків, тепер і не протовпиш ся від агентів охрани — думав, що й вони знають. Та, видко, помилив ся.

Пункт другий — крайня небезпечність українства. Українці хочуть відірвати ся від Росії, заложити українську республіку, мають уже й готових кандидатів на українського гетьмана, і т. д. і т. д. Боже мій, яка старина! Відколи ведуть ся поголоски про українських гетьманів, про заміри „відлучити Гадяцький повіт від Полтавської губернії і утворити з нього окремих штат“. Найстарші горобці, що мають гнізда на старокиївськім участку, чули се ще тоді, як сиділи ще в батьківських гніздах. Скільки тих „кандидатів на гетьманів“ від Репніних до Галаганів, вимишлених ріжними спасителями отечества, прожило і повмирало без всякого „оказательства“. І що ще може зробити адміністрація, чого вже не зробила? Чого не видумувала неспокійна совість московських централізаторів, щоб вирвати всі такі страхи „з корінем“ — знищити самий дух українства? От „Былое“ друкує тепер „Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ“, зладжений в 1879 р. київською жандармерією. Преінтересне „сочиненіє“. Як широко вони свою мережу розпростерли! кого тільки не уловили! Поставили собі завданням визбирати всіх живих, мертвих і ненародженних українських земляків, на Україні і не на Україні сущих. Не тільки живих, а й усі трупи українські перелічили, як Шевченків Шафарик. Скільки дотепу і сискної штуки на те ужили! Кождому що могли пришилили — як не революційну українську пропаганду, то хоч революційний „образъ мыслей“, як не ширенне недозволених книжок, то хоч даванне грошей на недозволені ціли. Та щож — „висшое начальство“ не признало можливим щось зробити з сим трактатом і сховало його „під сукно“, де воно й чекало, аж д. Богучарский його уживе для цікавого потомства. І справді, що його було робити з сим реєстром людей запідозрених не так в революційнім, як просто в українськім „образъ мыслей“? Що робити з обвинуваченими, з яких одному можна доказати хиба, що він доводить пробуванне не Великокоросів, а Українців в Київщині за княжих часів, другий виясняє літературну українську традицію в XVI—XVII в., третій доказує, що в народній школі українські діти не розуміють великоруської мови і наука йде далеко раціональнійше на мові українській?

Правда, розмотуючи всі такі й інші фактичні помічення й констатовання, прийдеш логічно до висновків уже досить неприемних для оборонців нівеляційної й централізаційної політики— до постулатів повноти культурного і національного розвитку, національно-територіальної автономії, перетворення централістично-бюрократичного режиму на федеративний. Але хтож тут винен окрім самого факту існування української народності, введеної силою історичних обставин в рами Російської держави? Використовувати український образъ мыслей серед 30-и мільйонної української людности сеї держави—значить розширяти границі правительственной опіки до безграничности, силкуватись „обнять необъятное“. І „висшое начальство“ кінець кінцем мусіло переконатися, що розширяти мережу для уловлення таких „українськомислящих“ — значить робить її цілком нездатною до нічого. Не кажучи вже, що навіть ті дальші постулати українства: автономізм, федералізм, розвій національного українського життя — зовсім не порушують державної рації російської держави, а тільки хоробливі, гіпертрофовані апетити її самодержавної бюрократії. Добре організована федеральна держава може визначати ся сильнішою будовою, більшим розвитком державних сил, навіть значнішою силою екстензивною, ніж держава самодержавна або деспотична (порівняти федеральну Америку хоч би з Росією). Але про се вже не знаю, чи висшое начальство се зміркувало.

Недовіре його до сикофантських покликів до походу на українство не могло не збільшити ся ще третім пунктом, що незмінно фігурує в тих сикофантських писаннях против українства, давніших і новіших — включно до вчорашніх против-українських писань. Сей третій пункт становлять запевнювання в тім, що українство — се видумка купки фантастів, без ґрунту і кореня чи то в широких кругах української суспільности чи то в народніх масах. Українська літературна мова — се видумана мова, її ніхто з Українців не розуміє, з неї сміють ся самі Українці, чи то — pardon, „Малороссы“; український народ з погордою дивить ся на українську книжку; він не хоче української школи, бажає великоруської; українську проповідь він вважає за глузування з нього; української літератури нема, а єсть якісь маньяки, які пишуть дурниці на якімсь жаргоні; української науки нема.

Все се пишеть ся разом з страханнями про всякі небезпечні пляни українства й його грізні перспективи, — навіть в тих

самих статях, і автори їх не підозрівають, що навіть висше начальство може зробити нехитрий логічний вивід: коли українство фантазія маньяків, коли воно не має ніякого ґрунту в суспільности, коли з нього сьміють ся самі Українці, то кому ж може воно бути страшне і яка шкода може бути від сих маньяків, яких сьміхотворність їх змагань і писань сама найліпше їх імунізує, робить нешкідливими? Ніщо не вбиває так як сьмішність, і коли „більшинство Малороссов“, по запевненням сих публіцистів, посьміваєть ся з тих всіх новомодних українських видумок, то чим же тут журить ся, і для чого утруждать начальство? Видумане, безглузде, недорічне можна накинути купці психопатів, а не цілій многомільонній суспільности. Житє іде в напрямі улешення, упрощення, вигоди (удобства), і як се може бути, щоб український народ, українська суспільність маючи — як кажуть сї публіцисти — вповні їй рідну мову, літературу, науку великоруську, організовану школу великоруську і все таке иньше, — зажадала якихось грушок на вербі, схотіла вчити ся якоїсь дурної, небувалої мови, якогось волапюку, видуманого купкою фантастів, наперекір всяким заборонам, карам, нагінкам? Воляпюків, есперантів ніхто не гонить, ніхто не переслідує, а про те вони зістають ся в границях тісних кружків і не мають ніяких надій стати живою мовою якоїсь суспільности. І всі ті, що страхають начальство українством, а разом доводять його слабкість, фантастичність, безґрунтовість — одно з двох: або непотрібно страшать начальство для осягнення „знаків установлених для спасенія“ отечества, або брешуть в своїй характеристиці українства. І коли вони думають, що начальство сеї противурічності не добачає, то не знати, чи не показуєть ся начальство в дійсности мудрійше, ніж вони думають.

Правда, пункт другий (про небезпечність українства) вони звертають більше на адресу начальства, а пункт третій (про його слабкість і безосновність) — на адресу суспільности. Але крім того, що такі дві реляції, зложені разом, нейтралізують себе без останку, — навіть всі сї представлення на адресу суспільности ледво чи зроблять на когось вплив. Чи ми робимо секрет з того, що українство в Росії стоїть все ще незмірно слабко? Чи не ми самі неустанно пригадуємо про се українській суспільности? Чи не ми показуємо їй се „більшинство Малороссов“, байдужих до національних і всяких иньших інтересів українського народа, сю

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

атрофію національного інстинкту, викликану віковими нагінками за всяким проявом українського національного життя? Тільки ж ми знаємо — і знає кождий, хто не заплющував очі на жите українського народу й його суспільности, — що ся слабкість українського національного життя й національного інстинкту — се штучні продукти політики репресій, розвиваної протягом століть всіма силами державного організму, і вони могли підтримувати ся, заховувати ся тільки доти, доки держала ся в повній силі ся політика репресій, а з її упадком будуть неминуче зникати, даючи місце нормальному розвою народніх українських сил і національних потреб. А політика гнету не вічна.

Сикофантська свора хотіла б своїм гвалтом спинити розвій подій і відкинути Росію назад в обставини перед 1904 р. Даремні змагання! Всі зусилля реакції 1860—1880-х років не здужали вернути часи з-перед кримської кампанії, і так само ніяким силам не вдасть ся вернути російське жите в обставини 1890-х рр. Се также неможливо, як вичеркнути з історії все пережите від початків японської війни. І, повторяю, чим можна грозити чи російській суспільности взагалі, чи українській зокрема, чого-б уже не випробувано для подавлення в ній всяких сил розвою? Чи будуть відновляти заборони 1876 р. Чи схочуть виловлювать всіх людей з українським образом мислей? Все се було вже, все се ми бачили, і трудно думати, щоб знайшли ся охочі тратити енергію державної машини на повторюванне таких „покушений съ негодными средствами“. Так зле не думаємо ми навіть про російську бюрократію, і те що удало ся Юзефовичам-старшим, навряд чи удасть ся їх потомкам і поклонникам. Spass gilt nur einmal, як каже німецьке прислів'є („штука удаеть ся тільки оден раз“). І тому весь гвалт сикофантської охрани мабуть нікого не злякає. Се „громъ не изъ тучи, а изъ навозной кучи.“

Бомби ріжного калібру, випущені нею нікого не зачеплюють. Між нами нема кандидатів ні на гетьманів чи президентів української республіки, ні на міністрів чи намістників України. Миримо ся з долею все жите наше не мати ніякого авторитету в очах панків в горохових пальто. Не маємо претензій до тих лаврів, що ростуть в оранжереях „Кіевлянина“; зрікаємо ся всяких вигод, які можна мати з сполучення титулу професора університету з функціями агента охрани. Ми рядові робітники України, які постановили по силам нашим ви-

гладити шкоди, заподіяні летаргією давнійших поколінь, зачарованих страшними очима бюрократичного удава. Ми відчуваємо самі дуже живо нашу нечисленність і слабкість наших сил розмірно до великоти нашого завдання, до великоти нашої національної маси. Але ми знаємо, що за нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, — стримані, але невбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту національної самоохорони. Знаємо, що всі ми під Богом ходимо і під начальством живемо, але діло, якому служимо, лежить „за предѣлами досягаемости.“ Знаємо, що після того, як одна частина України досягла всеї повноти національного життя, воно стало тільки питанням часу і для переважної маси українства, що живе під опікою російського начальства, і на місце кожного з нас народня стихія потрапить поставити наступника. І тому „страха ихъ не убоимся ниже смутимся.“ *Ukraina fara da se!* Україна своє осягне...

Ми, певно, розуміємо і сей нинішній гнів та розярнене в істинно-сикофантських сферах. Компанія, що задумала тихенько поховати живого мерлеця, побачила, що сей мерлець як раз ворушить ся й встає... Люде, що ціле життя жили утиском українства, цьковали неустанно на нього всякі начала і власти, зробили з того своє ремесло, на нїм оснували свій добробут, тішили ся на решті надією на могилі українства счинити „тризну велю“, з усиленною порцією „вина і елея“ і знаками отличій за спасеніє отечества, — бачуть, що українство живе, підносить ся, і навіть начала і власти, заняті більш важними для них справами, починають тратити охоту слухати тих всенижайших донесеній. „Есть отъ чего въ отчаянье притти!“

Та що робити! Всі що спекулюють „на пониженіє“, на упадок курсу людського життя, безперечно можуть вигравати часами — в хвилях упадку людського духу, але кінець кінцем виграють ті тільки, що грають на „повисшенне“ його. Курси людського розвою, фонди людського духу, хоч з хвилями ослаблення, ідуть неустанно вгору, і побідниками кінець кінцем бувають ті, хто свої змагання, свою діяльність опирають не на низьких інстинктах насильства, гнету, обскурантизму, а на благородних змаганнях людського духу до свободи й розвою. Трохи скорше — чи трохи пізнійше, тільки в тім і питанне.

Криворівня, 2/VIII. 907.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

З діяльності австрійського парламенту. — Становище, діяльність і програма українського клубу. — Українські соціально-демократичні послы. — Галицьке москвофільство в „руській“ одіжці перед парламентом і в краю.

Від 17 червня до 24 липня (н. ст.) мали ми нагоду приглянути ся початкам діяльності нового австрійського парламенту, того „першого народного парламенту“ в Австрії, вибраного на основі чотирохприкметної виборчої формули. Важніші моменти в сій діяльності, се — тронова промова, утворене парламентарної більшості, вибір президії, дискусія над бюджетовою провізорею і дві програмові заяви шефа кабінету в тій дискусії; крім сих — сказати б — програмових справ виринули надпрограмово справа виборчої реформи до соймів і справа переслідування міністерством фінансів урядників за політичні переконання; побіч сих справ загально-державного характеру мають для нас спеціальний інтерес: дебата про галицькі вибори і комедія з верифікацією галицьких мандатів, уряджена парламентарною більшістю.

Огляд сих справ почнемо з тронової промови, яка зустріла ся з загальним признанєм. Я не говорю про ті круги, що для них „як кожда молода — гарна“, так кожда тронова промова, се вершок політичного розуму, хоч і сі круги сьогорічною троновою промовою одушевляли ся більше, як звичайно, і в иншій, як звичайно напрямі, — пр. півофіціальний „Fremdenblatt“ назвав з приводу сеї промови Франца Йосифа I „соціальним цїсарем“. Але й ті круги, яки звичайно дивлять ся на тронові промови холодно і критично, сим разом курять їй кадило, а навіть „партія соціальної революції“ — соціальна демократія — і та судила про неї з теплим признанєм, яке заманіфестувала ще навіть не знаючи офіційально її змісту тим, що в супереч до теперішній практиці пішла на виголошене її.

Чим же ріжнила ся сьогорічна тронова промова від попередніх, що викликала таке відношене до себе? Тим, що крім цілого ряду т. зв. державних конечностей, які має полагодити новий парламент, зазначено в ній також потребу охоронного робітницького законодавства, в першій мірі забезпеченя робітників

на випадок старости і нездібности до праці, яке вже повинен перевести сей парламент. Ми очевидно не відмовляємо охоронному робітницькому законодавству його значіння, але й не бачимо причини курити з того приводу кадило перед тронною промовою. Охоронне робітницьке законодавство лежить передовсім в інтересі новочасної держави, воно є одним з тих способів, завдяки яким новочасна держава викликає ілюзію, що вона здібна розв'язати соціальне питання без соціальної революції, а викликати такі ілюзії, се-ж тільки її інтерес. Коли-ж шукати причин, які заставляють у кінці й австрійську державу піти за приміром інших новочасних держав в справі охоронного робітницького законодавства, то побачимо, що робітницькі маси в Австрії під впливом освідомлюючої роботи соціальної демократії домагаються свого так рішучо, що відволікати сю справу було-б не дуже безпечно для держави, а крім того дві найсильніші партії в новім парламенті — соціальна демократія і християнсько-соціальні — в інтересі вдержання своєї популярности мусять домагатися, щоб ця справа була поставлена на найблизший порядок дня й полагоджена менше-більше в інтересі робітницьких мас: соціальна демократія, щоб показати масам, що вони не даром голосували на неї, а християнсько-соціальні, щоб мати популярне оруже в конкуренційній боротьбі з соціальною демократією. А за те, що правительство мусить зробити, примушене обставинами, — нема ніякого резону курити йому кадило, піддержуючи таким чином і так доволі сильну серед народніх мас легенду про добрі правительства і добрих монархів.

Австрійська соціальна демократія думає очевидно инакше. Свою участь підчас виголошення тронної промови поясняє вона тим, що ця промова, се конституційний акт, отже хто бере участь в парламенті, той з таким самим правом може брати участь в тронній промові; здержати ся від сеї участі було-б демонстрацією проти монарха, а до такої демонстрації соціальна демократія тепер, коли монарх санкціонував новий виборчий закон, який дав соціальній демократії в парламенті таку силу, і коли тронна промова заповідає охоронне робітницьке законодавство, — не мала причини. Сим своїм поясненем соціальна демократія зійшла з принципіального ґрунту, з ґрунту протесту проти форми правління, на яким вона скрізь стояла доси, і перейшла на ґрунт опортунізму, на ґрунт протесту проти злих репре-

зентантів даної форми привліня і признання для добрих репрезентантів тої-ж форми правління, отже, на ґрунт, на якому може стати всякий конституційний монархіст. Ми не станемо за се нападати на соціяльну демократію, тільки констатуємо се, як один доказ більше на потверджене того факту, що соціяльна демократія в міру того, як приходить до політичної сили, позбуваєть ся своїх революційних основ, задержуючи тільки революційну фразеольогію, щоби приманювати нею маси.

І так в троновій промові правительство обіцяло громадянам держави тільки те, до чого було примушене обставинами. І тому не згадано в троновій промові про потребу розширити робітницьке забезпеченє також на хліборобських робітників, бо нема такого сильного хліборобського робітницького руху, який примусив би правительство до сього. І тому воно не звернуло ніякої уваги на розв'язанє аграрнаго питання взагалі, бо нема загальнодержавного руху, який домагав ся з е м л і, а навіть у нас, у Галичині, де безземельність являєть ся найбільш пекучим соціяльним питанєм, той рух не такий сильний, яким повинен би бути. І тому для розв'язання національного питання тронова промова не мала нічого крім кількох пустих фраз, бо новий виборчий закон запевнив таку силу пануючим націям у парламенті, а крім того вони мають таку силу в краєвих соймах, що не дозволять нарушити свій стан володіня.

А через те, що тронова промова не заповіла нічого в справі розв'язання національного й аграрного питання, не зазначила, що охоронне робітницьке законодавство має обняти також сільських робітників, — через те український народ не має ніякої причини одушевляти ся нею.

Доповненєм і коментарієм до тронвої промови були дві промови шефа кабінету Бека, виголошені — одна з приводу внесеня проекту бюджетові провізорії, а друга при другім читаню бюджетової провізорії. Бек розвивав також програму соціяльної політики, стараючи ся переконати про її потребу тих, що доси не звертали на се уваги. Побіду соціяльної демократії — говорив він — можна пояснити тільки тим, що ті круги які мали виборче право доси, за мало дбали про народні маси. Ся політика маючих кляс суспільности повинна тепер змінити ся. Загальне виборче право повинно бути для буржуазних партій поважнсю пересторогою, бо тепер в збільшеній мірі маємо діло з партій-

ними стремліннями, які беруть під дискусію самі основи суспільного устрою. Щоби вдержати ся в тій боротьбі, політика маючих кляс мусить набрати змісту далеко тісніше званого з добром народніх мас, як доси. Так говорив австрійський президент міністрів, даючи як найліпшу вказівку для політики народніх мас, яка повинна бути виключно політикою примушування маючих кляс до уступок, бо — як потвердив австрійський президент міністрів, — маючі кляси уступають тільки перед силою. Адже на його думку ніщо інше, тільки сила крайніх політичних напрямів повинна заставити маючі кляси почати хоч трохи дбати про народне добро Певна річ, все те вже давно звісне, але важне тут те, що те саме признав представник правительства.

І тронова промова і програмові заяви шефа кабінету мали на меті приєднати для політики правительства великі партії, без яких правильна парламентарна праця була-б неможлива. Обіцянка робітницького забезпечення мала на меті заспокоїти соціяльну демократію і здержати її від острійших виступів. Зробити таку обіцянку було тим лекше, що робітницькому забезпеченню не противлять ся й найбільші вороги соціяльної демократії, християнсько-соціяльні, а навпаки, самі домагають ся його, щоб заслугу сього могли приписати собі перед масами. З окрема християнсько-соціяльні дістали в тронівій промові запевнене що правительство не допустить до реформи подружного закона в напрямі розводів і до реформи шкільництва в дусі безконфесійної школи. Се запевнене було призначене не тільки для християнсько-соціяльних, але також для всіх інших консервативно-клерикальних елементів, отже для більшости чеських буржуазних послів, для Польського Кола і т. д. Польське Коло запевнено також, що в національнім питаню не прийде до ніяких радикальних змін і що про радикальну розвязку аграрного питаня правительство не думає, — дві справи, від яких залежить жите або смерть тої касти, яку репрезентує Польське Коло, — польської шляхти та її всевладного пановання в Галичині.

На тих основах і почала складати ся парламентарна більшість. Не від нині мріє Люегер про те, щоб в парламенті панувати так само, як в долішно-австрійським соймі, або в віденським магістраті. І тут прийшла до сього нагода. Найбільшою партією в парламенті є соціяльна демократія, але на ній прави-

тельство не могло оперти ся, се зрозуміло. Отже оперло ся на християнсько - соціяльних. Тим більше, що Люегер злучив ся з Ебенгохом, маршалок Долішної Австрії пішов під команду віденського бурмістра і християнсько - соціяльні разом з клерикалами стали найсильнішою групою в парламенті.

До спілки пристало Польське Коло. Воно мало аж занадто важні причини стати членом парламентарної більшости. Уневажене кількох мандатів Польського Кола повело би за собою повний упадок його. Коли - б більшість галицьких мандатів мала галицька опозиція, то вона рішала би про вибір спільних делегацій, які вибирають ся по коронним краям, а крім того могла б перевести корисні для себе зміни в виборчій законі для Галичини, який Польське Коло уложило відповідно до своїх інтересів. Одним словом, з уневаженням кількох мандатів Польського Кола скінчила ся б його роля як великої групи з загально - державним значінем. А звісно, що уневажити не кілька, а добру половину мандатів Польського Кола було аж за багато оправданих причин. Отже треба було за всяку ціну забезпечити свої мандати.

І Польське Коло згодило ся підперти вибір директора віденського магістрату на президента палати, згодило ся віддати першу скрипку в парламентарній грі Люегерови, а Люегер за се обов'язав ся оборонити всі мандати Польського Кола від уневаження. Християнсько - соціяльні з цілої душі ненавидять Польське Коло, раз за те, що воно польське, а по друге за те, що в нїм мають місце різні Лєвенштайни, Колішери, „Поляки мойсеєвої Конфесії“; Польське Коло, особливо його шляхотські лідери, так само ненавидять християнсько - соціяльних, тих типових віденських міщухів; але коли ходить о обопільне забезпечене політичних інтересів, то що - ж робити?!

До сеї спілки приступив бльок буржуазних чеських послів, у яким, як уже згадано, мають більшість консервативно - клерикальні елементи. Потягнули його туди і соціяльно - політичні погляди і „славянська солідарність“, яка все казала Чехам солідаризувати ся з сильнішим славянським елементом (з Поляками) проти слабшого (проти Українців). Та сама „славянська солідарність“ потягнула туди й південних Славян, в більшости клерикалів.

Але всі ті елементи ще не творилиби більшости. Більшістю стали вони тільки завдяки тому, що до них прилучили ся, з ма-

лими виїмками, німецькі буржуазно-поступові елементи. Положене сих елементів у новім парламенті найтруднійше. Серед консервативно-клерикальної більшости їм безперечно прикро, але з другого боку не хочуть вони — репрезентанти буржуазного лібералізму — належати до тої поступової коаліції, серед якої перше місце мусить зайняти соціяльна демократія як найчисленнійша поступова група.

Таким чином в опозиції остали тільки два більші клуби: соціяльно-демократичний і український, кругом яких гуртують ся менші групи, як польські людовці, на скільки не йдуть з національних мотивів разом з Польським Колом, чеські радикальні групи, сіоністи і кілька німецьких поступовців.

Такий уклад парламентарних сил виявляв ся у всіх важніших справах, починаючи з вибору президії.

Як уже згадано, на президента палати призначили християнсько-соціяльні директора віденського магістрату Вайскірхнера; інші члени більшости — Польське Коло і Чехи — згодили ся на се, даючи від себе: Чехи першого віцепрезидента Жачека; а Польське Коло другого віцепрезидента Старжиньского. Меншість очевидно мусіла уступити перед волею більшости; хто не годив ся на кандидатів більшости, той голосував для демонстрації на соціяльного демократа Пернерсторфера. Так голосували соціяльні демократи, сіоністи й українські радикали; український клуб як цілість не прилучив ся до сеї демонстрації і голосував на Вайскірхнера. Се на нашу думку політична помилка.

За те при виборі другого віцепрезидента український клуб устроїв проти вибору проф. Старжиньского, звісного ворога загального виборчого права, який нераз маніфестував свою ненависть до українського народу, а крім того вийшов послом тільки завдяки нечуваним виборчим „штукам“, — таку бурливу демонстрацію, що Старжиньский навіть не міг прийти до слова, щоб подякувати за вибір. Українські послы заповіли, що взагалі недопустять, щоб Старжиньский коли-будь сповнив обовязок віцепрезидента, але опісля згодили ся допустити його проводити нарадам під умовою, що він ніколи не проводити-ме підчас промов українських послів.

Одинокою — сказати-б — програмовою справою, якою займав ся парламент, було ухвалене бюджетової провізорії. Бюджетову провізорію очевидно ухвалено, а дискусія над нею призна-

чена на те, щоб кождий міг виговорити ся до схочу. Дискусія була ведена доволі скучно. Крім двох промов шефа кабінету, про які ми вже згадували, виголошено тільки одну мову в великім політичнім стилі: була се мова лідера австрійської соціальної демократії Адлера.

Такою самою була промова посла Олесницького: критика тронної промови з огляду на інтереси українського народу і національно-політична та соціальна програма українського клубу, — все очевидно в загальних рисах і спокійнім тоні посла Олесницького. Але ся промова, маючи на увазі головно галицькі відносини, не могла зробити такого вражіння, яке зробила би, коли-б центральний парлямент міг більше інтересувати ся справами окремих провінцій. Промови послів Трильовського і Костя Левицького, виголошені в дискусії над бюджетовою провізорією, чіпали головно деталі польсько-шляхотської господарки в Галичині; гарний був початок промови Трильовського — загальна характеристика польської шляхти.

Однак найбільше уваги й самого парляменту й публики прикували справи, які винесло на парляментарну арену саможитє, справи з державної точки погляду над програміві. Вони вичислені на початку статі, а тепер оглянемо їх близше.

На самім початку парляментарної сесії поставлено нагле внесене, щоб центральне правительство помогло краям упорядкувати краєві фінанси. Внесене було поставлене партіями, які панують у соймах, але й інші партії годили ся на нього. Аж тут, несподівано для внескодавців, соціальні демократи заявляють: коли маємо домагати ся від центрального правительства, щоб воно прийшло краям з фінансовою підмогою, то народні маси мусять мати вплив на господарку краєвими грішми, — отже рівночасно треба завізвати правительство, щоб воно предложило соймам проєкт виборчої реформи на основі чотириохчленної формули. І поклали такий додаток до внесення про підмогу краєвим фінансам. З сього вивязала ся довга дискусія про виборчу реформу до соймів, і то аж двома наворотами, бо коли палата ухвалила при внесеню про підмогу краєвим фінансам не брати під увагу соціально-демократичного внесення, соціальні демократи поклали його в-друге, як самостійне нагле внесене. Соціально-демократичне внесене очевидно впало. Голосувала проти нього вся більшість, виступаючи буцім-то в обороні автономічного прин-

ціпу, який не дозволяє, щоби в краєві справи мішало ся центральне правительство. Се очевидно фарисейство. Соціально-демократичне внесенє домагає ся тільки, щоб соймам предложено проект виборчої реформи; що ж зробити з тим проектом, се вже воля соймів. Отже ніякого вмішуваня в краєві справи тут нема. А фарисейство се тим більше, коли візьмемо на увагу, що підчас дискусії над сею справою правительство зовсім виразно заявило свою волю впливати на виборчу реформу до соймів, — і „автономісти“ не протестували проти того.

Маємо на думці заяву міністра внутрішних справ Бінерта, який сказав, що правительство не допустить, аби виборче право до соймів заведено на основі чотирихчленої формули, бо характер і задачі соймів зовсім инакші, як центрального парламента. З сеї заяви виходить зовсім ясно, що центральне правительство думає обмежити волю соймів, коли-б вони хотіли в основу виборчої реформи чотиричленну формулу, — але „автономісти“ мовчали або що найбільше здобули ся на такі неясні заяви, як голова Польського Кола Абрагамович.

Що до самої заяви Бінерта, то не варто довго зупиняти ся над нею; справедливо відповіли йому з соціально-демократичних лав окликом: „Гавч також так казав!“ Справді, літом 1905 р. Гавч, тодішній шеф кабінету, також заявляв, що правительство ніяк не згодить ся на виборчу реформу до парламента на основі чотиричленної формули, а вже 1 падолиста того-ж року сам виступив у парламенті з такою реформою. Міністри, коли тільки почують відповідний натиск, народ дуже згідливий.

Про саму-ж виборчу реформу до соймів нам прийдеť ся поговорити незабаром ширше, бо вона буде предметом нарад кількох соймів, між иншими й галицького — на осінній сесії. Тоді то докладнійше розглянемо і становище центрального правительства до сеї справи, і становище дотеперішніх панів у галицькім соймі.

Український клуб голосував, розумієть ся, за соціально-демократичним внесенем.

Так само при помочи наглого внесеня виринула в перших днях нарад парламента справа переслідуваня міністерством фінансів урядників за політичні переконаня. Міністер фінансів Коритовский (Поляк) переніс з Відня в далекі краї держави трьох урядників, які кандидували в Відні проти християнсько-соціально-

них кандидатів. Офіційно беручи, причини перенесення були службові, але в дійсності була се кара за радикальну політичну агітацію. В сій справі поставлено нагле внесенє і розвинула ся широка дискусія на тему переслідування урядників за політичні переконання. В своїй обороні виступив міністер фінансів з довгою промовою, в якій покликував ся на практику в інших державах, головно у Франції, щоби примірами з поступової Франції побити поступових внескодавців. Але ся промова доказала тільки, що австрійський міністер реакціонер, який хотів би, щоб державний урядник був вірним псом кождочасного правительства, а не свободним громадянином, а французькі відносини для нього — китайська грамота.

Та все таки внесенє поступових послів, щоб вернути покараних урядників до Відня, впало. Маючи певну більшість, правительству можна не бояти ся ніяких аргументів.

В дискусії над сею справою виступав також оратор українського клубу, посол Будзиновський, який порушив справу переносення урядників-Українців до західної Галичини. Одначе д. Будзиновський, користаючи з нагоди, надав своїй промові ширший політичний підклад, звязав справу переслідування урядників-Українців з польсько-шляхотскою системою панованя в Галичині, висловляючи при тім під охороною посольської незайманости те, що міг тільки неясно висловляти доси в своїх брошурах, а саме, що з огляду на безвиглядність позбути ся польсько-шляхотського панованя легальною дорогою, український нарід мусить позбути ся його терором.

Сей зміст промови д. Будзиновського, виголошеної до того в питомій йому різкій формі, викликав у польській пресі предовгі коментарії на тему „нової гайдамаччини“.

До сеї справи дві уваги:

Український національний рух представляєть ся польською пресою стремлінем, ворожим не окремим клясам, але цілому польському народови. Особливо полякожерні інстинкти приписує польська преса в Галичині власне д. Будзиновському. А тимчасом той сам д. Будзиновський заявив у своїй промові, що вона звертаєть ся тільки проти тих кляс польської суспільности, що панують над українським народом, а з польським робучим народом на думку д. Будзиновського потрібна згода. Ось вам український „шовінізм“ в інтерпретації найбільше різких його представників.

Друга увага про саму тенденцію промови д. Будзиновського. Мої особисті погляди про терор звісні, отже можу говорити про сю справу, не наражаючи ся на несправедливі закиди. І так здаєть ся мені, що справа, при дискусії над якою д. Будзиновський виголосив свою промову, все таки занадто маловажна, щоб давати привід до таких промов. Переслідування урядників і терор... З якого приводу? Очевидно, не з приводу переслідування урядників, а з приводу цілої політичної системи супроти українського народу. Таку тенденцію мала промова д. Будзиновського, але та тенденція не була умотивована як слід, власне тому, що промова була виголошена з приводу переслідування урядників. Зовсім инакше, коли б таку тенденцію надати промові, виголошеній з приводу справи, яка безпосередно абходить народні маси. І дістаєть ся перше вражінє, що терором треба мстити ся за перенесене урядників на Мазури... Се одно. А друге: Чи в загалі стоїть виголошувати такі промови в парламенті? „Das spricht man nicht, das tut man“, — скажу словами пок. Ауера, — коли такі справи брати серіозно... І тому промова робила неприємне вражінє и чогось несеріозного.

Спеціальною точкою тої „непрограмової“ діяльності парламенту була дебата про галицькі вибори. „Галицькі вибори“ мають уже вироблену славу не тільки в політичнім сьвіті австрійської держави, але й поза границями її, а в австрійськім парламенті творять вони від ряду літ таку постійну точку програми, що коли-б її не стало, то се був би видимий знак, що політичний режим у Галичині основно змінив ся. Але поки-що той політичний режим у повній силі і тому „перший народній парламент“ дістав у спадщині після куріяльного парламенту дебат у про галицькі вибори. І власне результат сеї дебати показав, що і в „першім народнім парламенті“ мало що змінило ся. Наглі внесеня галицької опозиції, щоб виборчі надужитя в Галичині розслідила окрема парламентарна комісія, „перший народній парламент“ відкинув так само, як відкидали ся такі внесеня в старім парламенті.

Остаєть ся тільки моральна вартість дискусії. Але та „моральна вартість“ — слаба потіха. Се вже не перший раз розкрили представники галицької народньої опозиції всю погань польсько-шляхотського режиму в Галичині, — адже „galizische Wahlen“ і „polnische Wirtschaft“, се політичні терміни які розуміє

кожний не тільки в Австрії, — а одначе центральний парламент, а тим більше центральне правительство, ніколи ще не проявили навіть доброї волі зробити кінець тому режимови, навпаки, вони все ставали в його обороні. Так і тепер. Міністер внутрішніх справ Бінерт виголосив промову, яка робила вражінє зліплених в одно вирізків з польської шляхотської і народово-демократичної преси, промову, з якої виходило, що галицькі власти ходять тільки шляхами закона, а коли були які надужитя при виборах, то хиба з боку радикальних елементів. Хоч і скандальна та оборона галицьких властей міністром, а все таки треба признати, що иншої промови він не міг виголосити. Адже він міг сказати тільки те, що дістав у реляціях галицького намістника, який знов подав до відома міністра те, що дістав від повітових властей. А повітові власти, се власне ті, що самі допускали ся всіх тих виборчих надужить, маючи на них *carte blanche* з гори, а рівночасно, як кореспонденти польської шляхотської і народово-демократичної преси, кричали про страхітя радикальної агітації. І так одна і та сама реляція йшла пр. і до редакції „*Slow-a polsk-ogo*“ і через намістництво до відома пана Бінерта. Ні, тут треба би радикальної реформи від самого долу, инакше австрійський міністер все буде тільки польсько-шляхотським фонографом.

А парламентарна більшість? Що Люегер добив торгу з Польським Колом власне за ціну аборони мандатів Польського Кола, про те ми вже писали; а німецькі ліберальні елементи, з виїмком кількох справді поступових одиниць, так налякані „червоним упирем“ соціальної демократії, що підуть навіть... з Люегером, щоб тільки не з соціальною демократією. А потім у „*Neue Freie Presse*“ вмили руки, що, мовляв, голосували проти наглих внесень галицької опозиції не тому, щоб вірили в чесність „Польського Кола“, тільки тому, що мають довіре до правительства, що воно розслідить як слід галицькі вибори і без спеціальної комісії. Довіре до правительства, якого представник говорив неначе польсько-шляхотський фонограф!

Галицька опозиція сповнила свій обовязок. І український клуб (від якого промовляли Окуневський і Давидяк) і соціальна демократія і безпартійні Брайтер і Грос і сіоністи виступили з наглими внесеннями і з горячими промовама. Тільки одні польські людовці — як се піднесла польсько-шляхотська преса — „вели себе зовсім коректно“. Правда, їх провідник посол Ста-

пільський зложив заяву, що вони також голосувати-муть за наглістю внесень, але в дискусії вони участі не брали, хоч мали чи-малий матеріал із західної Галичини і так нахвалялися, що використовують його. Загалом людовці стоять на шляху злити ся з Польським Колом в одну національну репрезентацію; покинути зовсім ряди галицької опозиції вони ще не мають відваги, але й держать ся її рядів уже тільки про людське око.

Польське Коло вислало на оборону польсько-шляхотського режиму самих „демократів“; жаден з гербовних шляхтичів не хотів боронити такої нечистої справи. Тай пощо, коли в Польським Колі є різні „демократи“, яких пани шляхта випускають як лютих собак на галицьку опозицію?! А потім се дає привід пр. такій „Now-ий Reform-і“ хвалити ся, що Польське Коло демократизуєт ся, бо до найпідлійших послуг вживає „демократів“...

Коли наглість внесень упала, а Польське Коло в додатку вислало ще одного бесідника — „демократа“ Дулембу, щоб запротестував против тону промов опозиційних бесідників, стало ся щось, чого ще не бачив австрійський парламентар. З українських лав залунали зі стихійною силою пісні „Ще не вмерла Україна“ і „Не пора“. Слухав їх весь парламент з запертим віддилом. Кілька ординарних окликів з лав Польського Кола і їх християнсько-соціяльних оборонців пролунали без вражіння, а вихід міністрів, який мав бути протестом проти українських національних пісень, обернув ся в утечу міністрів перед демонстрацією українських послів...

Поваливши наглі внесення галицької опозиції, парламентарна більшість повела дальшу оборону мандатів Польського Кола вже зовсім безцеремонно. В верифікаційній комісії розгляд запротестованих мандатів членів Польського Кола віддано самим же членам Польського Кола. Щоб показати себе „справедливими“ члени Польського Кола хотіли віддати розгляд опротестованих мандатів українських послів самим же українським послам, але посол Будзиновський запротестовав проти такої „справедливости“, заявляючи, що панове з Польського Кола грають тільки комедію, а українські послі не бояться за свої мандати, бо їх опротестовано без ніякої підстави, тільки на те, щоб ослабити опротестоване мандатів Польського Кола аргументом, що мовляв і українські мандати опротестовані.

Загалом — перший дебют „першого народнього парламенту“

не робить доброго вражіння. Панують у нїм ті самі реакційні сили, що панували і в старім парламенті. Правда, є в нїм у великім числі нова сила — соціяльна демократія, яка в старім парламенті була ледви помітна, і та нова сила спричинила такі поступові обіцянки тронові промови і заяв шефа кабінету, але в самім парламенті не зломала вона старих сил. Навпаки, мабуть завдяки їй ми бачимо таке диво, що в парламенті, в якім більшість послів поступова, маємо консервативно-клерикальну правительственну більшість. Се стало ся головню тому, що страх перед „червоним упирем“ соціяльної демократії загнав німецьких лібералів під команду Люегера. За се ми, розуміть ся, не винуватимо соціяльної демократії; констатуємо тільки факт, який дає добру характеристику поступовості німецьких лібералів.

У поступових політичних кругах Австрії потішають себе тим, що теперішня більшість не може бути тривка. І справді не бачимо тої політичної програми, яка могла би вязати теперішніх союзників з більшости на довший час. Звела їх до купи не така програма, а хвилеві політичні інтереси, які вже зреалізовані: християнсько-соціяльні мають свого чоловіка президентом, Польське Коло має забезпечені мандати. Чехи мають деякі уступки що до чеської мови в парламенті. При тім чеський буржуазний блок розпадаєть ся, а ліберальні Німці мають порядний Katzenjammer після того місяця служби в Люегера і в їх кругах накликають до звороту на ліво, до утвореня разом з теперішню меншістю поступової більшости.

Уклад парламентарних сил з гори назначив місце українським послам. Коаліція з Польським Колом виключена; вони мусіли знайти ся на противнім боці. І вони зрозуміли свою ролю і остали в меншости, в коаліції з соціяльною демократією. Що більше, коли соціяльна демократія, ввійшовши в такім числі до нового парламенту завдяки виборчій реформі, має супроти нового парламенту деякі моральні обовязки, які не дозволяють їй виступати занадто остро, — українські послы, з огляду на виїмковість виборчої реформи для Галичини, мають зовсім свободні руки. І що до тактики, вони справді були найкрайнішим елементом в новім парламенті.

Таке становище українських послів рішає вже з гори про успіхи їх діяльності. Партія, що стоїть в острій опозиції до правительства, не може сподівати ся ніяких позитивних результа-

тів своєї роботи, вона приготує тільки ґрунт на будуче, на тоді, коли побачить можливість змінити своє становище супроти правительства. Через те всі закиди про безуспішність діяльності українських послів були-б безосновні; звертаю на се увагу тому, що власне і польсько-шляхотська преса і москвофіли і українські консервативно-клерикальні реалісти (себто „Руслан“ і д. Барвінський) пустили в курс сей закид.

Навпаки, піднести треба, що українські послы робили все що могли, себто говорили, клали внесення, інтерпеляції.. Яка з тої діяльності користь, оцінка сього залежить від того, як хто дивить ся на парламентаризм і на його значіне для народніх мас, — але те, для чого їх вибрано, вони робили. За 20 засідань зложили вони (себто члени українського клубу) 2 заяви, виголосили 10 промов, поставили 18 внесень загального характеру і 15 в справі запомог, внесли 84 інтерпеляції.

Даючи огляд важнійших справ, якими займав ся парламент, ми рівночасно зазначували участь українських послів в тих справах і з окрема згадаємо тільки про їх правно-державне застережене і про внесене в університетській справі.

Правно-державні застереження в австрійським парламенті, се помисл Чехів; чеські послы, почавши від 1879 р., вносять в кожній каденції таке правно-державне застережене що до державного права країв корони сьв. Вячеслава. В новім парламенті крім чеських послів внесли правно-державні застереженя послы українські, хорватські і сербські.

Правно-державне застережене українських послів мало на меті зазначити 1) національну єдність українського народу без огляду на державні границі, 2) стремліне українського народу до повної національної незалежности без огляду на інтереси держав, які тепер панують над українським народом; одним з етапів до осягнення сеї мети українські послы вважають національно-територіяльну автономію українського народу в Австрії. Сим правно-державним застереженем українські послы заявили, що український нарід домагаєть ся повної рівноправности в сімі народів. Се правно-державне застережене підписав цілий український клуб в тодішнім своїм складі, значить і 5 москвофільських послів.

В університетській справі український клуб поклав внесене послів Дністрянського і Колесси з домаганем заложити як найшвидше український університет у Львові. Внесене, се вказує

шлях, яким могло-б іти заложене українського університета, і дає просторе мотивоване сього домагання.

Яка буде діяльність українського клубу в будучому, се можна в загальних рисах пізнати з програми клубу. З сеї програми (див. „Діло“, ч. 143 з 8 липня с. р.) дізнаємо ся, що клуб старати-меть ся здійснити отсі домагання: 1) усунене самоволї властей; 2) бережене й розширене конституційних свобод; 3) усунене виймкових постанов виборчого закона до парламенту для Галичини і виборча реформа до галицького сойму на основі чотироприкметникової формули; 4) національна автономія для українського народу на українській території Галичини й Буковини й видане язикового закона в дусі XIX артикулу основних державних законів; 5) економічне піднесенє всіх громадянських верств Галичини й Буковини, а спеціяльно селянства через справедливу розвязку аграрного питання та запомоганє стану промислового й робітницького, а з окрема забезпеченє всіх робітників і безземельних селян на випадок нездібности до праці; 6) справедливий розділ податків на основі доходового податку і скороченє а по змозі знесенє військової служби; 7) заспокоєнє культурних потреб українського народу, головно-ж заложене українського університета; 8) справедливе уложене відносин Австрії до Угорщини. — Доки всі ті домагання не будуть здійснені, клуб заявляє, що стояти-ме в опозиції супроти кожного правительства. — Радикальна група клубу виставляє в своїй програмі крім тих точок ще ось-які: 1) виборче право для жінок; 2) однорічна військова служба; 3) увільненє школи від впливу церкви; 4) розділ церкви від держави; 5) примусове відчуженє землі на користь безземельних; 6) свобода розводів і рівноправність шлюбних і нешлюбних дітей.

На критику сеї програми в сїм огляді нема місця; зазначимо тільки, що соціяльно-економічна програма клубу (точка 5) занадто загальна й побудована на теорії „гармонії суспільних клас“, хоч містить у собі справедливі домагання; неясне також домаганє радикальної групи про відчуженє землі. Та все таки можна сказати, що програма українського клубу може бути здійснена не зараз. І добре було би, як би український клуб хоч до здійснення її (але в максімальному розуміню!) видержав в спозиції; се мало би політично-виховуюче значінє для народніх мас, коли тимчасом усякі компроміси тільки деморалізували-б їх, не доводячи все одно до бажаної мети.

Два українські соціально-демократичні послы належать до загально-австрійського соціально-демократичного клубу, в яким творять українську національну групу. Їх діяльність не уступає діяльності українського клубу: говорять, кладуть внесеня, інтерпеляції, беруть участь у працях свого клубу; з окрема треба зазначити, що й вони поставили внесенє з домаганем заложєня українського університета у Львові, яке підписали як внескодавці також стрійський посол Морачевський і перемиський Ліберман.

Перейдемо тепер до москвофільських послів. Проба зложити з українських і москвофільських послів один клуб, який стояв би на українській основі, хоч і маскованій „малоруськістю“, показала ся дуже швидко невдачною. І не диво, бо вона не відповідала тому ступневи національної совідомости, на яким стоїть тепер і українська суспільність в Галичині і галицькі „руські“ — москвофіли. Обі сторони виступили проти поступка своїх послів, — на москвофільських послів напали в цілій масі статей у „Галичанин-ї“ з великою лютістю, наслідком чого стало з разу видно, що коли послы не схотять піти в розріз зі своєю суспільністю, то спільний клуб довго не вдержить ся. Коли ж зараз таки в перших днях виступили з клубу Марків і Глібовицький, то стало ясно, що виступленє решти москвофільських послів з клубу і повне проясненє положєня, се тільки питанє дуже недалекого часу.

Тим часом Марків і Глібовицький почали грати ролю представників „руссаго народа въ Австрїи“. Поставивши нагле внесенє в справі увільнюваня селян від військових вправ в часи жнив, Марків почав свою промову „по руски“. Проти сього підняв ся протест українських послів і вице-президент Жачек, дізнавши ся в чім діло, відібрав Маркову голос, мотивуючи свій поступок тим, що в парламенті можна промовляти тільки мовами народів держави, а „русская“ мова не є рідною мовою жадного з народів держави. На се Марків заявив, діставши голос в друге, в німецькій промові, що в східній Галичині і на Буковині живе не якась окрема українська нація, а „русскіє“, які вживають в слові і письмі „рускої“ мови і через те він має повне право промовляти „рускою“ мовою, бо се одна з краєвих мов у державі.

Так скінчив ся сей перший дебют галицьких „русскихъ“ в австрійськїм парламенті. Німці глянули на нього ворожо, оче-

видно не з симпатій для української національної ідеї, а просто тому, що для них, що хотіли би вдержати в австрійським парламенті німецький характер, всяка поява, яка вносить нове запутане в справу парламентарної мови, небажана. Поляк, себ то Польське Коло, вело себе нейтрально. І се зовсім зрозуміле. Се йому тільки на руку, коли москвофіли виступають з запереченем української національності, домагаючи ся національних прав для „русскої“ національності. Адже тоді можна буде всі українські національні домагання збути викрутом: „якже можна сповняти якісь їх національні домагання, коли вони сами сварять ся між собою, яка вони національність!“ І так Польське Коло підчас виступу Маркова мовчало, а в пресі, яка стоїть за ним, видно очевидну радість, що можна буде в боротьбі з українським національним рухом послужити ся москвофілами. За те більшість чеських послів приняла виступ Маркова дуже симпатично. Се також зрозуміле. Чехи, які борють ся за своє національне істнування з Німцями, дуже радо фантазують про славянську солідарність; а що зі всіх славян тільки Великоруси мають свою державу, то їх очи звернені на Росію як на освободительку Славян з германської неволі. Але все те, повторяємо, тільки фантазії; в дійсности Чехи ведуть політику крайного національного егоїзму, еднаючи ся зі Славянами тільки тоді, коли се лежить в їх національним інтересі. І тому вони в австрійським парламенті все лучать ся з сильним Польським Колом, хоч по принципі славянської солідарности повинні б як найострійше виступити проти Кола, яке гнете в Галичині „братів-Славян“. Чехам приємно подразнити свого ворога-Німця звуками мови, яка служить державною мовою великої славянської держави, — і тому вони так симпатично повитали виступ Маркова. Не бій ся, вони самі не зречуть ся своєї національності, щоб стати „рускими“, але коли нагода подразнити „клятого Німця“, то чому не скористати з неї?

Згадаю ще про те, що з приводу виступу Маркова розповідає в „Галичанії“ д. Вергун. А саме пише він, що підчас „русскої“ промови Маркова були між публикою в парламенті два бувші послы другої думи: „одинъ кадетъ г. К—ій, другой трудовикъ, г. С—о, оба малоросса, одинъ представитель харьковской губернии, другой, кажется кievской, чуть ли даже не членъ сколоченной „австрійскимъ эмиссаромъ“ Михайломъ „Великимъ“ т. наз. „Українськ-ой Громад-ы“. І от сі „оба малоросса“, розповідає

далі д. Вергун, дуже обурили ся на українських послів за їх протест проти виступу Маркова й пішли до Маркова й Глібовицького заявити їм своє спочуте, ще й пригрозили, що коли придуть на Україну, то розкажуть там „всю правду“ про українських послів. Вергунови сі „оба малоросса“ дуже сподобали ся і він кличе: „Вотъ они какіе, эти сознательные украинцы“! — протиставлячи їх галицьким Українцям.

Ми не знаємо, на скільки оповідане д. Вергуна правдиве. Можливо, що й справді були якісь „малороссы“, які так мало зрозуміли, в чім діло, і думали, що українські послы своїм протестом висловляють ненависть до „русского языка“. Отже всіляким таким „малороссамъ“ нагадуємо, що українські послы протестували не проти „русского языка“, тільки проти того, щоб той язык виставляти рідною мовою українського народу в Галичині. Інша річ шанувати й любити чужу мову, а інша — вирікати ся задля неї своєї рідної...

Та в замітці д. Вергуна є й інша цікава річ. Розхваливши „сознательныхъ украинцевъ“ кадета і трудовика, йде він ще далі на ліво й заявляє: „оттого-то и русская рабочая социаль-демократическая партія не желала на послѣднемъ лондонскомъ съѣздѣ принять къ свѣдѣнію существованія особой украинской социаль-демократіи. Для нея — это игра въ національний шовинизмъ, мелкій, мѣщанскій, буржуйный шовинизмъ“.

Читайте, добрі люди, й дивуйте ся, бо справді є чого. Тепер ми вже не знаємо, чи український національний рух, се „жидовско социалистическая интрига“, як усе писав „Галичанинъ“ і його духовні брати в Росії, чи „игра въ національний, мелкій, мѣщанскій, буржуйный шовинизмъ“, як пише д. Вергун у тім самім „Галичанин“-ї, не знаємо, чи в Росії вся біда від соціалістів, між якими, звісна річ, найбільше Жидів, як се скрізь пише „Галичанинъ“ за „Кіевляниномъ“ та іншими „истинно-русскими“ органами, чи повірити словам д. Вергуна в тім самім „Галичанин“-ї, що „русская рабочая социаль-демократическая партія“ заслужила вищу ноту з „русского патріотизма“ та що вона являєть ся „настоящимъ руководителемъ трудящихся масъ въ стремленіи къ новой свободной жизни“. Не знаємо, звідки набрало ся в д. Вергуна (він же „Вѣстунъ“, віденьський кореспондент „Нового Времени“) сьмілости лізти в товариші д.д. Тучапським; в кінці не знаємо, на скільки д.д. Тучапським буде приємна ком-

панія нововременських „Вѣстун“-ів в їх поході проти української національності...

День 9 н. ст. липня, себ то день виступу Маркова в парламенті, був — як хвалить ся „Галичанинъ“, — одним „історичним днем“ для „русской національной идеи“, в Австрії; другим таким днем був день 15 н. ст. липня, день зборів мужів довіря москвофільської партії. На сей зїзд стягнуто з усіх усюдів, тих, хто був за заложенем москвофільськими послами „Русскаго клуба“ в австрійськїм парламенті: приїхав др. Вергун з Відня, др. Яворський з Київа, студентська група з Чернівців. Зїзд обернувся в тріумф Маркова і Глібовицького і в судний день для тих трьох москвофільських послів, що остали в українськїм клубі. Короля обкидали яйцями. Давидяка побили, Курилович накивав пятами. Вкінці ухвалено резолюцію (див. „Галичанинъ“, ч. 147):

„Съѣздъ мужей довѣрія русско народной партіи, состоявшейся во Львовѣ 2 (15) іюля 1907 года, взываетъ пословъ о. сов. Давидяка, д-ра Короля и сов. Куриловича, избранныхъ русскимъ народомъ на основаніи програмы русско-народной партіи, безотлагательно выбыть изъ клуба русскихъ сепаратистовъ, называемаго „русскимъ“ (малорусскимъ) и „украинскимъ“ клубомъ и образовать вмѣстѣ съ послами д-ромъ Глібовицкимъ и д-ромъ Марковымъ русскій клубъ для защиты правъ русскаго народа въ Австріи. На случай неподчиненія тому рѣшенію съѣздъ мужей довѣрія взываетъ тѣхъ-же пословъ отказаться отъ мандатовъ, ввѣренныхъ имъ русскимъ народомъ“.

Найцікавіше було, як поставлять ся до сеї резолюції три побиті послы. Через кілька днів „Галичанинъ“ приніс їх колективну заяву, яка відкриває рубець з тайности москвофільського зїзду. В тій заяві констатують вони 1) що на зїзді „кромѣ мужей довѣрія нашей партіи принимало участие значительное число лицъ, которыхъ никакъ не можна связывать съ дѣломъ нашихъ посольскихъ мандатовъ, такъ какъ были тамъ личности въ подавляющемъ числѣ малолѣтняго возраста и лица не живущіи въ Галичинѣ, а даже въ Австріи и именно тѣ лица руководили цѣлымъ ходомъ совѣщаній; 2) „що там была упомянутыми личностями насильственнымъ образомъ потоптана свобода слова, принципъ выслушанія противнаго мнѣнія, такъ що не только мы, послы, не могли обстоятельно высказать своего мнѣнія, но и

весьма многи истинни мужи довѣрія заявили публично въ собраніи и по-за собраніємъ, що просто опасалися забрати голосъ, щоби не виставити себе на тероръ и насильственное оскорбленіе, яке насъ пословъ дикимъ и мерзкимъ способомъ встрѣтило. Было такимъ образомъ мѣсто лишь для безвзгляднаго осужденія, а не для выясненія дѣла“ ; 3) „що въ минуту, когда упомянутое рѣшеніе было принято, находилась на салѣ едва шестая часть собравшихся въ началѣ мужей довѣрія, и то въ громадной части только изъ среды молодежи, такъ якъ значительное число поважнѣйшихъ мужей довѣрія оставило салю собранія передъ голосованіемъ“. З огляду на то посла не вважають можливимъ піддати ся ухвалі зїзду, хочъ принципіально признають його компетенцію, і віддадутъ справу на рїшене виборцїв.

Ще один факт, який кидає деяке сьвітло на москвофільський зїзд. Щоденна преса донесла, що посол Давидяк тягне до суду тих, що його побили; і от ми бачимо, що била його не молодїж, як се старається представити „Галичанинъ“, тїльки самі поважні люди, бо до суду тягне він адвоката д-ра Черлюнчакевича, суддю Гісовського, літератів д-ра Вергуна і д-ра Яворського.

Як бачимо, під вражінем побоїв три москвофільські послы поставили ся досить енергічно. Але чи те вражіне швидко минуло, чи вмїшала ся в те якась „висша сила“, — досить, що через кілька дальших днів вони роздумали ся і рїшили таки піддати ся ухвалі зїзду. А щоби не виглядало, що вони злякали ся терору зїзду, то устроїли собі комедію: замість зборів виборцїв скликали вони кождий у своїм виборчїм окрузі збори мужїв довїря своєї партії (посол Давидяк навіть не їздив у свій округ, тїльки мужі довїря приїхали до нього до Львова), а ті очевидно ухвалили те саме, що зїзд. На підставі сих ухвал послы Давидяк, Король і Курилович вже й виступили з українського клубу, а в осїнній сесії парламента треба сподівати ся заложеня „Русскаго Клуба“.

Так відбуло ся офіціяльне перероджене москвофілів на представників „русскаго народа в Австрії“. Тепер ходить тїльки о те, щоби перекопати, кого слїд, що в Австрії справді живе „русскій народъ“. І над сим власне працюють москвофільські послы, користуючи ся посольским авторітетом, розповїдають у німецькій та чеській пресі, що в Галичині живе „русскій народъ“, що там протягом ХІХ віку видано „массу сочиненій на русскомъ языкѣ“,

і такі інші „казки з тисячі й одної ночі“; „Галичанинъ“ обробляє своїх галицьких однодумців з інтелігенції, а „Русское Слово“ галицьких селян; „Кіевлянинъ“ і „Новое Время“ обробляють російську публику.

Разом з тих замітна солідарність москвофільської преси в Галичині і обрусительної в Росії в нападах на український національний рух. „Галичанинъ“ передруковує всі українофобські статі „Кіевлянина“ і „Нового Времени“; ті знов роблять рекляму „русско-народному движению въ Австріи“

У всім тім найперше кидаєть ся в очи пароксизм смерти. Москвофільство в Галичині вмирає і все те його передсмертні конвульсії. Досить і прочитати кілька статей „Галичанина“, щоб віднести таке вражінє. Тут побачите і самобичованє за дотеперішню свою бездіяльність признанє, що „русского языка“ в Галичині ніхто не знає, і розпучливі зазиви до боротьби з „українськими сеператистами“, які загорнули все в свої руки, — а разом з тим ся чорна розпука переміняєть ся в самоопянюваннє: читаєте, що не тільки інтелігенція, але й селяни чудово розуміють „русский языкъ“, що той „русский языкъ“ бере перевагу над усіми іншими світовими мовами, що він найгарнійший, що його література найславнійша.. А все те перенято такою скаженою ненавистю до українського національного руху, та ненависть так кричить з кожного слова що все те може бути обьявом тільки предсмертного пароксизму.

Після москвофільського зїзду д. Вергун написав у „Галичанин-ї“ статю „Похорони рутенщини“, в якій заявляє в піднесенім тоні: „Мы покончили на вѣки съ рутенщиною, мы вступаемъ въ новую епоху возрожденія нашей партіи“. З приводу сеї статі писав я в „Ділі (ч. 148):

„Тільки автор сеї тріумфальної пісні на „похоронах рутенщини“ забув одно: що та рутенщина, та староруськість чи твердоруськість, се одинока реальна основа, на якій держало ся і могло держати ся москвофільство. Адже тільки той москвофільський консерватизм, в яким кожний відшукав те, що любе його душі: один вірність церкві, якої український національний рух як цілість не може виказати, бо як загально-національний рух живого народу мусить містити в собі всі сучасні напрями; другий вірність „тисячлітнім буквам“, від яких відрік ся весь український національний рух; третій аристократизм, яким москво-

фільство відрізняло себе від „мужичости“ українського національного руху; четвертий, що не привик до живого життя з його боротьбою, тільки до мертвецького супкою, карність і солідарність яких не може бути в українським національним руху власне через його загально-національний характер; пятий єдність з пануючою нацією могутю держави, якої силою можна було себе потішити в почуттю своєї безсильности; шестий соціально-політичний консерватизм, який так приємно відбиває від „червоности“ українського національного руху, — одним словом, тільки в тім москвофільським консерватизмі, який був *mixtum compositum* усього, що можна назвати одним терміном: болото суспільного застою, — тільки в тім консерватизмі лежала сила москвофільства“.

Сій характеристиці москвофільства сам „Галичанинъ“ признав рацію, викручуючи ся тільки, що се не суть москвофільства, тільки його хиби, від яких воно вилічить ся тепер, на нових шляхах...

Тепер бачучи те, що творить ся в москвофільським таборі, набираєть ся ще більшої певности, що се було справді болото суспільного застою, болото повне червів. І весь теперішній москвофільський рух, се не живе життя, се тільки кишать черви, вючи ся від убійчого для них подуву живого життя...

Бажати-б тільки, щоб українська суспільність зуміла справді на цілій лінії відмежити ся від тих червів, а українські політичні партії зуміли паралізувати їх заходи між народніми масами в тих околицях, де ще нарід стоїть під москвофільським впливом. І бажати-б, щоб українські послы тепер, коли вже між ними нема москвофілів, виступили зовсім ясно як представники української національности, зазначуючи се скрізь, також у назві свого клубу.

В. ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ.

На думські теми.

Читачі не люблять передмов.

Та нічого не вдієш. Щоб люде не казали — „мудрий лях по шкоді...“: коли думу розігнали, він почав писать про неї, — треба сказати попереду скілька слів.

За 175 день сидіння в Таврійському палаці я впевнив ся, що з думи, обраної по закону серпня та грудня пуття не буде. Вона затуманить очі народови, утворить іллюзію справжнього парламенту, приспить народ

І було-б далеко краще, щоб у нас зразу був або земський собор, або хоч Булигинська Дума. Тоді народ прямо пересвідчив ся-б, що „по вусах тече, та в рот не попадає“...

Моїм бажанням і надіям судилось справдитись. Указ 3-го червня ліквідував в край хартію 17 октябрю і дарував народови „земський собор“ Побідоносцева „з сотні панів, сотні попів, сотні купців і сотні мужиків“. І тільки тепер в житті народнім настає нова доба самодіяльності. Дума „обездоленныхъ“ буде цинічною карикатурою на парламентаризм. Шукаючи землі і волі, народ наткнеть ся на неї і розібе свої іллюзії.

Орієнтуватись в новій боротьбі і новій реакційній заверюсі треба буде всім. Досьвід минулого і віки будучого — найкращі поводитирі при тому. Ми, як Українці, маємо і досьвід з парламентарського життя і нові віхи. Треба тільки переглянуть їх і здатні ще міцніше закріпить.

В своїх нарисах я й хочу зробити невеличкий огляд останніх правительственных актів, скласти „итоги“ нашій роботі в першій і в другій Думі і зясувати наші відносини до третього російського „парламента“.

Бо як не мізерно виглядала дума, але вона все-ж таки була і буде найвищою трибуною для мас народніх: з неї голос промовця доходить в самі пущі і нетрі народні. І в сім значінню — російська дума була і буде ще нам у великій послузі. В такій ролі вона для нас найбільше придатна і користна.

Правительственні наймити — „Россія“, „Новое Время“ кінчали замовлену зверху кампанію проти Думи.

Почали з бюджету і законів виданих на основі 87 статі.

Виявилось, що бюджет Дума мусить через щось розглянути і прийняти як найшвидче. Коковцев почав вимагати того, чого ні один парламент в світі не міг би зробити. Бо і в Європі, де міністри далеко більш багатідосвідом парламентським, бюджет віднімає не місяць і не два. У нас же народним представникам вперше довелося розплутувати бюрократичне павутинне.

Думській бюджетній комісії треба було не тільки перевернути його до-гори ногами, але й перевірити кожен субсидію, кожен статтю розходу.

Для капітальної перевірки мало було тих сухих звідомлень, що міністерство фінансів дало в руки депутатам. Самі звідомлення часто давали стільки матеріялу для непорозумінь і підозрінь, що мало не кожної хвилини думській комісії треба було звертатись або до тямущих людей або за справками і поправками у тіж таки міністерства. І ні тих ні других дума не дочекала ся. З спеціалістами їй заборонено було зноситись. А міністерства або зовсім не відповідали, або через місяць-півтора заявляли, що така чи иньша стаття „не подлежає оглашенію“. Хотіли їй довести, що народні заступники нічого не тямлять в бюджеті. І доводили се доволі оригінально — зовсім не давали за цілі роки звідомлень. Так, звідомлення за 1906 рік, що валяв ся в Державній Раді і там його брав всякий, кому й не треба було, сього звідомлення Дума так таки й не побачила. Бо міністерство знайшло його „неподлежащим опублікованію“. Цілком зрозуміло, через що Дума мусіла розглядати перший бюджет вдвоє або в троє довше, ніж як се робилось в західній Європі. Тай то перед самим розгоном розгляд був настільки скінчений, що Думі лишалося тільки встановити чергу, коли обміркувати окремі статі на загальних зборах. На обвинувачення вигуки, що Дума навмисте здала бюджет в комісію, щоб довго не ставити його на чергу і сим тероризувати правительство, не варт було-б звертати увагу, коли-б вони не лягли були потім в основу правительственних актів.

Ми не будемо спинятись на других мотивах. Бо за них навіть правительственній пресі соромно було обстоювати. Принаймні про право запросів, — про те, що Дума ніби то ними „колебала правительственный авторитет“, ми не здибали нічого навіть в найбільш чорносотенних газетних репліях.

Та не в них було діло. Міністерство дуже гарно розуміло, що дума не прийме ні законів, ні бюджету так, як їх подано на розгляд народних заступників. Та й придумано їх тільки на те, щоб хоч щось сказати людям і не так своїм як чужим.

Бо кому-ж не видно, що вся річ у тому, що поки в Думі були самі лишень балачки, поки вона конституувалась і групувалась, — доти було все тихо. Час від часу згори летів камінець, що порушав спокійну думську роботу — то як наганяй Головіну, або й усьому президіуму взагалі за вигуки лівих. Коли ж Дума втягнулась в роботу і почала працювати, як не працює тепер може ні один парламент, сферам шепнули, що буде лихо.

І з того часу почали готувати аргументи. Пустили в діло старий, засмальцьований спосіб — *divide et impera*. І провели його навіть в самий законодавчий акт. Провели тоді, коли думське життя остільки зблизило крайню ліву з центром на практичній законодавчій роботі, що ніяким *divide* не було вже місця.

Партійне безладде і думське товчення води в ступі було урядови на руку. Органічна робота народних заступників викликала побоювання за власний авторитет. А в результаті — новий розгон і *coup d'état*.

Міністерські аргументи здали ся тут на те, щоб заспокоїти совість і для декорації перед Європою. Бо європейським гешефт-махерам звичайно небагато треба — хоч якої-такої декорації, бо без неї незручно.

Паралельно з мотивуванням нового розгону в пресі для капіталістичної Європи і в сферах для верхів, ішла агітація за зміну виборчого закону.

В рептіліях наймити почали ремствувати проти статі 87.

Меньшіков став доводити, що се тільки описка в хартії російських вольностей. Міністерські рептілії, забувши про міждумські законопроекти, що були видані на основі сеї статі, і про такі-ж статі в інших конституціях, і про слова в маніфесті 17 октября, що ні один закон не може бути виданим без думи, стали кричать про право Монарха не тільки скасувати старий і видати новий виборчий закон, але й викреслити з книги життя саму Думу.

На швидко Гурлянд та Крижановский перекраями старий виборчий закон. З нього повикидали все, що заважало правительству скликати слухняну чорносотенну Думу. Сенатські поя-

снення минулої осені, що позбавляли деякі категорії селянства робітників і інтелігенції виборних прав, були розширені і вставлені в самі положення в формі параграфів закону. Деякі пункти були доточені заново. Все підганялось в самім законі так, щоб коли читати його, він не зробив через нові вставки дуже вже паскудного вражіння на народ. Зате недоговорювання і помилки в тексті надолужувались в кінці в цифрових викладках. Там зразу зроблені були такі метаморфози, що сліпий тільки їх не побачив би.

В такім виді з рук міністерських закон перейшов на розгляд дворянських кругів і ради міністрів. Серед дворян, найбільше чорносотенних з Державної Ради, він стрів приемну для авторів увагу. Похвала дворянства була для авторів законодавчою санкцією. І акти 3 червня були готові.

Ще о 2 годині ночі з другого на третє червня міністри радились, чи варто зараз розганять думу, чи може йще почекать до понеділка. Дехто з них вагав ся. Але візит кадетського четверика — Струве, Маклакова, Булгакова і Челнокова, переважив тару в сторону розгону. Він показав міністрам, що страх розгону зовсім паралізував мізок думських поводитирів, що рахувати на протест з боку другої думи — нема чого. За народ же міністрам ручались губернатори і всі місцеві власти. „Что и требовалось доказать“ — як кажуть математики. Розгон був порішений і підписаний тут же. Бо на нього *carte blanche* було дано вже давно.

3 червня знов в Росії почалось міністерське бездуме. Народне представництво, що не давало спокійно спать дворянським розумови і совісті, впірнуло в лепіх.

Народ спокійно зустрів новий акт. Розгону всі чекали і звиклись з ним.

Але ніхто з народної гущі не чекав такої кастрації виборчих прав трудових мас. Для низів нова переміна була громом з ясного неба. Бюрократії вдалось парляментським терором паралізувати увагу народню, відвести її в другий бік.

Чи на довго? Розгляд в подробицях нових передвиборних маніпуляцій дасть нам на се відповідь.,.

Новий закон про вибори в Державну Думу по своїй основній тенденції не уявляє нічого нового „изъ ряда вонъ выходящого“ в російському старому законодавстві. Се тільки нове зерно в довгому разкови законодавства.

Сим ми не кажемо, що нова реформа не до вподоби самим законодавцям; інтереси верхів завсїди тїсно сплетали ся з інтересами дворянства. І коли після розгону першої Думи не було зроблено зміни в виборчому законі, то не через те, що вона тоді була не люба серцеви верхів — ні!

Аттака велась мало не цілий рік. Як і слід було, перед вів чорносотенний „союз русскаго народа“ з Пурішкевичем на чолі! Ще на дворянськїм ноябрьськїм зїзді сей чиновник „особих порученій“ при міністрі внутрішніх справ пропонував дворянам попхнути свій союз „ходатайствовать о немедленномъ измѣненіи избирательнаго закона“. Дворяне резолюцію постановили, але Пурішкевичевих послуг зрекли ся, розвідавши на перед, що в сферах такі ходатайства поки що вважають за „не своєвременні“. Пурішкевич все-ж таки артилерію союзу посунув вперед. І після 26 лютого телеграми куди слід полетіли.

Після перших днів думської роботи і дворяне розмізували, що друга дума „загрожує вже істнованню“ декого і піднесли задалегідь виготовлене ходатайство.

Дворяне випрошували, „не нарушая существующей системы, признать необходимымъ при производствѣ выборовъ въ уѣздахъ, выдѣлить мелкихъ землевладѣльцевъ въ особую группу, а въ губернскихъ избирательныхъ собраніяхъ уравнивать права крестьянъ съ другими группами населенія, производя выборы по четыремъ группамъ: крестьянъ, крупныхъ, мелкихъ землевладѣльцевъ и представителей городовъ, съ тѣмъ, что бы остающіяся послѣ группового избранія вакантныя мѣста были пополнены депутатами избранными уже изъ общей массы избирателей.“...

Як відомо, се ходатайство і послужило основним рецептом по котрому міністерська трійця — Гусев, Гурлянд і Крижановский „сварганили“ новий виборчий закон.

Щоб зясувати собі велику вагу тих ріжниць нового від старого, що під поміщицьку диктовку увійшли в новий виборний закон і головним чином відріжняють його від старого, щоб ясно було видно, кому правительство хоче передати законодавчу власть в державі, треба хоть поверховно познайомитись з статистикою виборщиків по окремих куріях і з новими виборчими правами окремих верств суспільства.

Спочатку візьмемо 50 губ. Европейської Росії, 2 Азіат-

ської і 26 великих городів з однаковим виборчим законом. Зауважимо, що з тих городів по новому закону тільки 5 дають в Думу своїх заступників. 21 позбавлені того права.

По старому закону від тих губерній і городів було 8,496 виборців. По новому — 5,864, себто на 2,632 менше. З сього числа на долю городів припадає 1,949 виборців.

Досить злегка торкнутися статистику виборів, щоб зрозуміти, що вся кастрація вела до одного — до поширення прав в думі поміщицького дворянства. Там, де дворян російських зовсім немає, там число депутатів або викреслено або зменшено до minimum'a. Там же, де вони глибоко вкорінились, число поміщицько—дворянських виборщиків подвоєне або і потроєне само собою — на рахунок інших курій.

З 6,164 губернських виборщиків по старому закону поміщичих було тільки 1,965, що складає 31 процент усього числа. По новому-ж із 5,252 виборщиків поміщиків 50,4% себто 2,647 чоловік.

Зато виборщиків від селян, котрих по старому закону було 2,654 себто 43 проценти тепер стало 1,160, що складає тільки 22%.

Щоб побільшити представництво поміщиче, число селянських виборщиків зменшили по всій Росії на половину і абсолютно і релятивно. Як раніш селяне в деяких губерніях верховодили на виборах через свою числову перевагу, так тепер будуть проводити в Думу своїх депутатів пани-поміщики в більшості губерній, навіть без допомоги городських богачів від першого зїзду. З 53 губерній тільки в 16-ти число виборщиків від великоагариїв дають не багато менше як половину всього числа виборщиків. В інших 37-ми поміщики дають або рівно половину або більшу половину. Найбільше, як і слід було сподіватися, виділяються числом поміщиків українські губернії. В Херсонській 76 поміщиків на 123 виборщики, в Полтавській 100 з 155-ти, Волинській 83 з 158, в Катеринославській — 62 з 108, Басарабській — 66 із 115-ти, Курській — 71 із 137 і т. далі...

При улаштуванню нового списку виборщиків правительство робило мало не просту перестановку числа селянських виборщиків на місце поміщицьких і навпаки. Але здебільша автори не обмежувались сим, але кривдили і далі селянство. Ось на зразок скільки таких перестановок. По старому закону в Курській губ. було селянських виборщиків 78, а панських 44. А по но-

вому: перших — 31, других — 71. По Чернігівській губ. — по старому закону сел. виб. було — 63, а поміщ. — 50. По новому перших — 26, а других — 65. По Харківській губ. по старому закону селянс. — 64, а поміщ. — 43. По новому сел. — 30, а панських 71. В Вороніжській по старому сел. — 101, а поміщиків — 42, а по новому — 35 і 75. В Тамбовській селян по старому — 92, а поміщиків — 62; тепер поміщиків — 70, а селян — 26. і т. далі.

Як не поширені права поміщиків на рахунок одних вже селян, законодавцю було ще й сього мало.

Перше, як відомо, було чотири курії виборщиків — одні обрані від зїзду волосних уповноважених, другі — від зїзду поміщиків, треті — від горожан і четверті тільки по деяких губерніях від робочих. Тепер третя городська курія виборщиків розбита на дві — одна вибираєть ся городськими богачами, друга — мілковою. Але діло не в сїм тільки, а власне в тому, що остання курія виборців — квартирнанімателі, біднота і середні по достатку горожани, дуже числені — урівнені в правах з невеликим числом купців і великих городських власників. Так що той невеликий плюс в проценті числа виборця губерньського, який тепер далиб в губерньські зїзди города, в дійсности йде на користь великих земельних власників, і де не може й на користь городської великої буржуазії, коли вона зможе вибороти собі хоть одно місце.

З 6164 виборщиків по старому закону городські виборці сього роду давали 1368 себто 22 проценти.

Тепер же з 5252 вони дають 1333 себто 25,3%.

Зато городські богачі дають по городам 53-х губер. 743 виборщики, а меньш заможні 590.

Само собою, що городська „мошна“ скоріще в губернії голосуватиме за поміщика ніж за селянина або за робітника. Ми вже нічого не кажемо про права сеї купки в городах, що посилають прямо від себе депутатів в Думу. Так в Петербурзі ця купка вибирає половину депутатів — трох, а иньших трох вибиратимуть ся другою курією.

Навіть з робочої курії, з котрої ще старий закон лишав тільки „рожки да ножки“, навіть там правительство урвало значну цифру панам на користь. По старому закону робочі мали 237 виборщиків в 53 губ. і великих містах (окрім Лодзи і Вар-

шави). По новому закону вони мають тільки 124. В зїздах великих городів виборщики робочих не голосуватимуть. Через се в Московській напр. губ., — де по старому закону було 35 виборщ. від робочих, по новому буде — 9; в Петербурській по старому було — 24, а по новому — 6; По Пермській — по старому 10, а по новому — 5, по Владимирській — по старому 16, а по новому — 6.

Але й на сьому ще не край.

Коли ми залишимо цифрову кабалістику і перейдемо до правил членороздільно викладених, то побачемо ще й не такі дива.

Ще не так давно правительство покладалось на темні селянські маси, як на камяну гору. В реакційній пресі, в правительственних меморіях, нарешті в самим законі про вибори в першу і в другу думу наші міністри і їх наймити дуже бідкали ся за права селянства.

„Будучи и по численности, и по размѣру ценза наиболее сильной группой избирателей, крестьянство должно быть сильно представлено въ Думѣ. Безъ крестьянъ Дума такого попреимущественно крестьянскаго государства, какъ Россія — совершенно немислима“ — так писалось в меморії Ради міністрів при виготовленню закона 6-го серпня.

Досьвід першої і другої Думи показали заступникам селянства, що й темні маси Росії вже навчилися читать їх карти і бить їх козири. Після першої Думи сенат „розяснив“ часть селянства і позбавив його виборчих прав. Після другої Думи правительство зовсім прозріло і уравнило селян в виборчих правах зо всім робочим людом, фактично ще до першої Думи позбавленим представительства.

Крім вищепоказаних уривок в числі крестьянських виборщиків, правительство позбавило їх права вибирать окремо свого представника. Тепер селянин вибираєть ся всім губернським зїздом, а як більшість виборців — великі аграрії, я серед самих селян трудно обійтись без „паршивої вівці“, то можна на певне вже сказать, що панство проведе в Думу від селян тільки ось тих „паршивих овецъ“ — Власенків, Болло, Красковських і иньше добро.

Найбільше допікали правительству в Думі ось такі представники селянства, як Аладін, Анікін і др. В новий закон і введена 37 статя спеціально против них. По сій статі

крестьяне можуть вибрати тільки таких „крестьян — домохозяев, що „принадлежать къ составу сельскихъ обществъ данной волости или приписаны къ ней, которые, владѣя въ предѣлахъ волости надѣльной или пріобрѣтенной въ собственность земель и проживая въ ней не менѣе года, лично ведутъ хозяйство“.

В другій статі, що мала на меті так само обмежити в правах крестьян, правительство само собі наробило шкоди. Як відомо, ні один пан-аграрій не буває так законсервованим, як великий земельний власник з селян. Найбільшою болячкою другої Думи були не Крупенські і Бобринські, бо їх народні маси знають добре, а заможні земельні собственники з самих же селян, типу Балло. Правительство, відділяючи в новім законі дворянські плевели від мужицької пшениці, відкинуло до останньої і сих добродіїв. По статі 62-гі „лица принадлежащія къ составу сельскихъ и волостныхъ обществъ уѣзда, не подлежатъ внесению въ списки землевладѣльцевъ и городскихъ избирателей по сему уѣзду, хотя бы и владѣли для того центромъ“. Таким способом навіть такі елементи селянства, що окрім подяки і похвали від правительства нічого більше не заслуговували і могли бути тільки прикрасою чорносотенної Думи, тепер фактично не будуть мати змоги пройти в неї. Бо за дві виборчих кампанії селянство розкусило їх добре і напевне не дасть їм ходу. А до свого брата — поміщика їх закон не пускає.

Аналогічні статі заведено і в закон про виборчі права робітників. Як і селянам, так і їм, в цілях мабуть „углубленія и проясненія классового самосознанія рабочихъ массъ“, заборонено брати участь в другій курії окрім своєї робітничої себто клясової (ст. 61). Як і селянам, їм так само дано непевне право мати своїх представників в Думі, яких обиратиме увесь губернський з'їзд гуртом по одному із шости губерній — Петербургської, Московської, Катеринославської, Владимирської, Костромської і Харківської. В Петербургській напр. губернії на 70 всіх виборщиків від робочих приходиться тільки шість, а з 70-ти аграріїв і богатих горожан 46. В иньших губерніях діло не краще стоїть.

Щоб зо всіх уже боків змалювати новий закон, нам лишається сказати скільки слів про обмеження в новім законі виборчих прав ріжних національностей і деяких окраїн і про право міністра внутрішних справ вмішуватись в вибори.

Одно із найстрашніших питань, висунутих потребами життя на чергу між иньшим і в Думі, се питання національне, в формі нестілько забезпечення російським урядом національних потреб, скілько широкої децентралізації урядування. Представники пригноблених націй вітверто домагались в думі широкого місцевого самоврядування і автономії для всіх країн і народів і сим дуже дошкуляли правительству.

Новий закон так само вітверто каже пригнобленим націям „зась“ не тільки в розв'язанню своїх хатніх справ, а й у загально російській роботі. Цілі губернії і області окраїн позбавлені заступництва в думі. Від середнеазіатських областей і Якутської напр., в третій думі не буде ні одного представника. Польща, Сибір і Кавказ будуть мати їх в числі, котре зовсім не відповідає числу їх людности. Польща напр. замість 32 — матиме 14, а иньші окраїни, замість 75, тільки 25. Там, де національності змішані, вводиться поділ при виборах на національній групі, при чому Великоросіянам дається перевага, що зовсім не відповідає їх числу в тих місцях.

Право встановлять, до якої національності належить той чи иньший виборець, по закону належить міністрові внутрішних справ, а в дійсности місцевій поліції. Як се буде виконуватись, як напр. Українців-католиків або Євреїв-вихрестів буде місцевий урядник приписувать до одної чи до другої нації, коли навіть юристи не можуть ще встановити як слід понятя національсти, — Аллах знає!...

Тут одно може бути — те саме, про що віщують і всі иньші статі нового закону, котрий дозволяє міністрові втручатись в вибори — широка сваволя місцевої власти, безприкладна фальсифікація виборів і иньші квіточки поліцейського „усмотрѣнія“, яких таки чимало зазнали „граждане“ Російської імперії не далі, як на минулих виборах, ще за покійного тепер закону, який гостро забороняв таке втручання. За старого закону можна було розділити одну курію відповідно географічним „удобствам“ се — зїзд землевладільців. Тепер міністр, себто поліція на місцях, має право ділити не тільки по місцевости, а і по „роду владѣмаго ценза и національности“ — крім перших ще й зїзди від городських виборців.

Недаром такі юристи, як Кузьмін-Караваев жахають ся перед марою поліцейської сваволі, яка напевне запанує на виборах

в третю Думу. На Заході і взагалі в культурних державах старають ся всяку подробицю виборчого статуту закувати в броню закону. А у нас сам закон кінчаєть ся таким красномовним, і без всяких коментаріїв ясним пунктом: „Подробности порядка производства выборов, непредусмотренныя настоящим положением, определяются инструкціей министра внутреннихъ дѣлъ, публикуемой во всеобщее свѣдѣніе через правительствующій сенат“.

Точно и ясно!

Резюміруючи все вище сказане можна сміливо сказати, що бюрократія збере таки чорносотенну Думу.

Всі заходи її звернено на те, щоб разом з дворянськими аграріями задушити „внутреннього врага“. Вона не пощадила навіть своїх приятелів — польських поміщиків, вкоротивши їх права в корінній Польщі і давши в південно і північно-західному краю поліції право поділяти мандати відповідно процентови кожної національності.

Краще чи гірше се буде для народа? Чого добеть ся правительство, маючи на послугах дворянську Думу? Чи й справді нагодує воно селян і робітників — чи заспокоїть змучений, голодний і холодний робочий народ?

Ось які питання встають перед чорною марою третьої Думи.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З російського життя.

*Акт 3 червня в світлі інших актів. — В таборі переможців. —
В таборі переможених. — Історичні документи.*

Акт 3-го червня про роспуск другої думи ніяким чином не можна рівняти до подібного ж акту 8 липня минулого року про роспуск першої думи. З приводу сього останнього торік у свій час зауважало ся, на його не конституційність з формального боку, бо його насамперед не контрастигував премер-міністр, а потім, — в йому хоча день скликання нової думи і було призначено, та за те не визначено було терміну для нових виборів. За сим разом міністерство вже додержало форму, а натомість зачепило і змінило саму суть в законі що до виборів. Сей вчинок міністерства навіть „Новое Время“ назвало „coup d'état“, хоч і виправдувало його „безвыходностью положенія“. Навіть „октябристы“, що в свій час так само „безвыходностью положенія“ виправдували воєнно-польову юстицію, навіть вони випивши з радощів по чарці шампану з „истинно-русскими“ „съ грустью должны были признать“, що *возвѣщаемыя манифестомъ 3 іюня измѣненія избирательнаго закона осуществляются не тѣмъ путемъ, какой предусмотрѣнъ основными законами*“. На вдивовижу всім офіціоз міністерства „Россия“ із свого боку також почав виправдувати перед „европейскимъ общественнымъ мнѣніемъ“ „сверхлегальный способъ“, до якого міністерства вдало ся, встановляючи новий виборчий закон. Ба й справді, акт 3 червня при світлі основних законів і всіх інших актів зверхньої влади, що стали ся перед ним, треба признати не за що, як тільки за „coup d'état“. В манифесті дня 17 жовтня раді міністрів доручало ся, на місце виданих 6 серпня 1905 року правил про вибори, скласти нові, кращі; що ж до „дальнѣйшаго развитія *начала общаю избирательнаю права*“, — сказано в пункті 3-му манифеста, — то се вже діло повинна буде зробити дума. І рада міністрів, справді, склала відомі кращі „правила отъ 11 декабря 1905 г.“, виконуючи цареву волю, як зазначено було в манифесті. Незабаром, як відомо, 20 лютого 1906 р. вийшли нові основні закони, і в манифесті з приводу їх було сказано, що законно до виборів „можно

измѣнить не иначе, какъ при участіи государственной думы и государственнаго совѣта“. Сих справок і занадто, здаєть ся, доволі для того, щоб „неконституційність“ акту 3 червня стала перед нашими очима у своєму правдивому вбранні. Не вважаючи на се, люд зустрів звістку про роспуск другої думи мовчки, навіть спокійно. Констатуючи сей факт, ми не жалкуємо за тим, що все обійшло ся благополучно, а навпаки радіємо, бо в результаті виступів на вірець торішніх ми мали б тільки кілька сот а то й тисяч зайвих жертв, а потому — ще більший й страшніший нелад Як щож ми згадали про се, то тільки для того, щоб зазначити, що міністерство, а вкупі з ним і всі реакційні елементи на сьому поверховному спокою і на сій байдужесті народа що до обстоювання за своїми правами, здобутими за таку дорогу ціну, намірили ся зміцнити втеряні свої позиції, щоб повернути колесо історії назад і вернути ся до того, що було перед 17 октября. І хоч ми перебуваємо зараз добу такого лихоліття, якого ми не зазнали навіть за часи всіх доконституційних міністерств складених до-купи, про те все-ж не можна сказати, щоб реакція подужала повернути колесо історичних подій і примусила його вертіти ся на верле. Ми не тішимо ся ілюзіями, ніби звістку про роспуск другої думи народ зустрів спокійно через те, що за останні два роки він ніби так політично переродив ся і зріс, що зрозумів вагу і значіне боротьби за свої права на строго конституційному і лойяльному ґрунті, — до такої свідомости він ще в своїй масі не доріс, бо ще не вспів втямити добре найголовніщих основ конституційного ладу. Та про те байдуже: сама об'єктивна хода подій і фактів не допустять повернути колесо історії назад і серед реакції, яка б вона не була дужа на сили, не знайдець ся нового Ісуса Навина, щоб спинив сонце. Що правда, в „уставѣ о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій“ не має такої статі, що забороняла б усяким Булацелям, Пихнам, Савенкам, Дубровіним, Пуришкевичам то що тупати ногою і гукати: „стій сонце і земля не движись!..“ Але нехай вони хоч перервуть ся та кричать на сонце й землю, про те сонце не послухає їхнього голосу, а вертіти муть ся воци в той бік, в який їм треба вертіти ся.

Роспуск другої думи обійшов ся без особливих заходів з боку уряду, бо за часи конституційного режиму уряд вспів вже ви

пробувати все, що тільки можна було знайти в арсеналі різних засобів боротьби за громадянством. На сей раз йому треба було тільки попильнувати, щоб і жаден з сих засобів не лишив ся без діла і був на поготові кожну хвилину. Торік міністерство слідом за роспуском першої думи сипало дощем нових законів, видаючи їх на підставі ст. 87. Тепер же сю статю воно залишило і щоб не дратувати людей видимою узурпацією власти і не счиняти галасу, намислило, що далеко краще, коли автономізована центральна власть при потребі разсилатиме циркуляри, а місцева — видавати ме „обовязкові постанови“. Як на зразок такого способу — зовсім що правда, не нового, а навпаки дуже давнього — нормування життя, можна вказати на обовязкові постанови що до преси, що видали майже одночасно всі представники вищої власти на місцях ніби кожний сам від себе напередодні або зараз слідом за роспуском думи. Що на голову преси в першу чергу впали наслідки нового роспуску думи, — в сьому немає нічого дивного; навпаки воно так і повинно було стати ся, бо від неї найбільша шкода сучасному конституційному режимови. Обязкові постанови що до преси появили ся на місце закону виданого на підставі ст. 87 і скасованого думою за два тижні до роспуску думи з тою тільки ріжницею, що постанови сі значно поширили понятя „преступного д'яння“ і дали змогу адміністрації тяжче карати пресу не тільки за усяку провину а і без всякої провини. Тяжкі кари, що посипали ся на ріжни органи опозиційної преси слідом за виданням сих обовязкових постанов, усім відомі і не потребують коментарів.

Але хоча реакція досягала свого, хоча д.д. Ермолви з Крупенскими на радощах обнімали ся і чокали чарками, про те справжнього святкування своєї побіди в таборі переможців не помітно було. Уряд укладаючи новий виборчий закон на користь „образованной олигархії“, не міг догодити справдешній чорній сотні, бо натуральна річ, що за всякого виборчого закону вона повинна лишити сь за флангом. Ось через що через три дні по роспуску другої думи і виданню нового закону „Русское Знамя“ песимістично вже зазначало, що „третья дума также малонадежна, какъ и первыя двѣ“; навіть вона ще небезпечніше від перших двох, бо — на думку лейб-органа чорної сотні — „въ ней кадетовъ будетъ больше“. Минуло вже більше двох місяців, як

вилив ся в сих словах чорносотенного серця сум, новий виборчий закон обмірковано за сей час з усіх боків, проте не видно, щоб він був на користь кадемам. Та чорносотенцям що сіро — то й вовк: вони добачають кадетську небезпеку навіть в таких своїх родичах як „право-порядці“ та „монархисти“ не говорючи вже про „октябристів“, котрих вони вважають за справжніх революціонерів й крамольників. Побиваючись за „торжествомъ русской государственной идеи“, чорносотенці почали допоминати ся про спеціальні привилеї для своєї партії. Одночасно з сим центральний орган їх розіслав накази по провінціях місцевим комітетам, щоб обміркував новий виборчий закон окрема кожний комітет на ґрунті місцевих умов і довів, що саме в новому законі не на користь „истинно-русскимъ“ і що треба зробити, щоб паралізувати шкодливість нового закону, обіцяючи з свого боку „по получении отвѣта, принять соответствующія мѣры“. Ми не знаємо, мала чи не мала ся обіцянка під собою якийсь певний ґрунт, а тільки повинні зазначити, що за сей час вже й з приводу нового виборчого закону вспіли зявити ся де які пояснення в напрямку ще більшого обмеження виборчих прав. Слід зазначити також до речі і той факт, що міністерство за сим разом навіть до сенату не вдавало ся, а само взяло на себе ролю „истолкователя“ законів. Але реакції й сього мало. Ось що вже в самому кінці минулого місяця пише в Пихнівському „Кієвлянинъ“ якийсь „Вольный психіатр“ (нарешті один з генералів чорносотенщини доглулав ся таки, що без психіатра сій партії не обійти ся!): „Картина нового опыта будетъ та же, что и прошлыхъ двухъ лѣтъ. Хотя нѣсколько стѣсненные въ своихъ дѣйствіяхъ новыми измѣненіями предстоящихъ выборовъ всѣ отрицательные элементы отлично укроются какимъ-либо фиговымъ листочкомъ и, принявъ приличный ярлычекъ, вродѣ безпартійныхъ конституціоналистовъ, благополучно пролѣзутъ въ тавричеській дворець“. По сих миркуваннях „Вольный психіатръ“ робить такий висновок, що „надежда на благоразумное большинство въ „парламентѣ“ не оправдывается и въ третій разъ“... Як бачимо, реакціонери заводять свою пісню на вельми минорний лад, що й геть-то не личить переможцям — побідникам. Одже не дивина, що серед їх повстала думка бойкотувати вибори. Думка ся дебатувала ся на останньому зїзді чорносотенців у Москві і знаходила чимало прихильників, хоча на неї зїзд і не пристав. І хоч

ми теї думки, що зїзд добре зробив, відкинувши пропозицію бойкотування виборів і думи, бо Пуришкевичі, Шульгини, Созоновичі, Крушевани та Крупенські і взагалі ватажки чорносотенців — тільло не в величкому числі — дуже потрібна в думі для компромітації в очах народа партії „истинно-русскихъ“, — про те не можемо відмовити провідникам ідеї бойкотування думи в льогіці і повній консеквенції: справжні чорносотенці не можуть і не повинні ставити ся до думи инакше як тілько негативно, яка б вона там не була, хоч би уряд навіть гарантував їм в їй всі місця. Але чесно й консеквентно мислячих серед реакціонерів дуже не багато і їм дуже бажаєть ся бути в думі за послів. Почуваючи ж свою повну неміч йти навіть на підпорках правительства, реакціонери пустили ся на хитрощі шиті, правда, білими нитками і дуже не мудрі: вони з одного боку задалегідь починають залякувати народ, що й третю думу буде розпущено, а з другого — обіцяють селянам що вони вкупі з правительством дадуть землю і волю народові. Такими обіцянками заманюють темний люд вписувати ся до „союзу“ ватажки почаївських „союзників“ на Волини; до свого ж способу обдурювання людей звертають ся вони як виявило ся на останній конференції трудової групи і по східних губерніях Росії. Не знати, уповноважував уряд чи ні „союз русскаго народа“ вести таку революційно-демагогічну пропаганду в народі, а тілько сей факт, як і безліч інших фактів сто і перший раз свідчить про справжню дезорганізацію і безголове, що панують в главному штабі чорносотенної армії і про цілковите безсиле її. Але безсила й нікчемна ся армія, — партією її не можна звати ніяким чином, бо вона не має характерних ознак для такого ймення, — дуже нахабна. Нахабність її заснована на видимому потуранні і підтримці, котру вона має в певних сферах. Незабаром перед очей в широких верств громадянства покажуть ся всі ті таємні пружини, що тепер керують вчинками ватажків сієї дійсно анархічної армії, ворожої до всяких основ справжньої „государственности“. Пружини сі так міцно надавлюють, що „союз“ відважив ся навіть на вчинок, котрий стоїть у повній суперечці до найголовніщих основ визвання „истинно-русскихъ“: говорючи се, ми маємо на увазі відомий факт конфлікту між премер-міністром і центральним органом чорної сотні з приводу авдієнції, у царя, що міністр двора призначив вже був депутації від „истинно-русскихъ“. Заряд „союза“ зрік ся ви-

рядити депутацію, не вважаючи на те, що для неї вже було призначено навіть і день авдієнції через те, що премер-міністр своєю властю зменшив вдвоє число депутатів, викресливши із списку прізвіща де яких „стовпів“ чорної сотні, як от славнозвісний Дезобри то що. Сьому фактови судило ся стати предметом особливої уваги щоденної преси, його взнали за симптом „нового курса“, особливо по тому, як чорносотенний офіціоз „Русское Знамя“ напустило ся на д. Столипін і так по-чорносотенному вилаяло його і весь уряд, що навіть „Новому Времени“ стало ніяково і старий лакей Суворин, заступаючись за д. Столипін, мусить назвати вчинок чорносотенного лейб-органа „свинством“.

Та й сам уряд, в лиці більш-менш розумних представників своїх давно вже склав ціну „многомиліонній“ армії „истинно-руських“, і добре знає, що окрім як на „свинство“ від неї не можна сподівати ся ні на що инше. Як що ж він підтримує її морально і матеріально, то не инакше як для того, щоб мати, на його думку, по всяк час на поготові страшилище революційне на правому боці проти такого ж страшилища на лівому, для рівноваги. Уряд добре знає, що творчим силам сеї армії — ніяка ціна і свої надії він покладає і покладає на ті 130 тис. власників земельних, про яких премер-міністр говорив в думі; серед сеї „соли землі“ він гадає знайти і творчі сили і ґрунт для будівлі політичних і економічних реформ у державі. Демонстрація сих сил відбула ся через тиждень по роспуску думи, у Москві. Як тільки в думі стала на черзі справа з реформою місцевого самоврядування, зараз деякі земства порушили питання, щоб проект сїї реформи попередю передано було на розгляд земствам. Думка ся здійснила ся в формі зїзду земських діячів. Але, як і треба було сподівати ся, справжніх земських діячів на йому не було, бо від участі в зїзді де-хто, як напр. відомий земець Шипов, або ж сами зрікли ся, або ж їх не обрано, а натомість перед очей усі Росії виступали здебільшого якісь нікому не відомі фігури або хоч і відомі свою діяльністю, та тільки зовсім з иншого боку. Се ті „діячі“, що ввесь час існування земства були його запеклими ворогами, а під час земського руху 1904 — 5 р.р. здебільшого притаїли ся або стиха підспівували в загальнім ліберальнім хорі, з острахом озираючись на всі боки, а тепер, побачивши чие зверху, виповзли на світ божий із своїх нір і вишикували ся лавами, щоб захистити „цѣлость и величіе Росіи и всѣ свои силы по-

ложить на укрѣпленіе началъ истинной государственности для блага дорогого отечества и многомилліоннаго русскаго добраго народа“. Що правда зїздови згори було заказано не порушати політичних питань. Але чи можна ж ухилити ся від політики, розв'язуючи таку велику справу, як питання про реформу місцевого самоврядування? І зїзд земських quasi-діячів цілих три дні справляв політичні похорони тих демократичних паростків, що виникли на ґрунті земських зїздів 1904 — 5 р.р. Всім відомо, що коли на земському зїзді 22 квітня 1905 р. порушено було питання про народне представництво, то всі 135 членів, що були на зїзді, одноголосно висловили ся проти представництва сословного, 108 членів проти 17 рішуче висловили ся проти представництва цензового; значна більшість членів зїзду пристала на вибори по чотирьохчленній формулі; нарешті нікому з членів сих земських зїздів і на думку не спадало обміркувати принципове питання, чи потрібна негайна реформа місцевого самоврядування, бо се само собою розуміло ся. На сьому ж зїзді діяли ся дивовижні речі. Насамперед само бюро зїздове висловило ся так, що як „теоретично міркувати, то реформа, безперечно, потрібна, практично ж, — „нужно погодить“, бо в теперішній неспокійний час, мовляли, не до реформ. А славно звісне курське дворянство так те з гори дало своїм делегатам сталу й рішучу директиву: „встарину живали дѣды веселѣй своихъ внучать“, а через се, — усякі реформи то зайва річ і суцця дурниця. На самому зїзді земські „діячі“ виявили всю страшенну убогість своїх духових сил і розуму. Геть майже всі вони нездатні були й на пів-ступня стати вище над своїми узко-клясовими і сословними інтересами, розуміючи їх по-дитячому еґоїстично. Уряд, даючи дозвіл на скликанне зїзду земських „діячів“ певне не сподївався почути те, що йому довело ся почути. Земці накинули ся на уряд, обвинувачуючи його „въ разстерянномъ безсиліи предъ освободительнымъ движеніемъ“, в потуранні революціонерам; доставо ся урядовні за самий проєкт земської реформи, котрий земці знали за „легкомысленно-либеральный“ і навіть революційний! І все се через те, що в проєкті уряд насмілив ся не гарантувати сепаратними законами спеціальних заходів для охорони кожної особи з благородного дворянського роду, хоч би таких які, наприклад, той же самий уряд вигадав для зубрів, що водять ся в Біловіжській пущі. „Дворяне исчезаютъ какъ зубры въ Бѣ-

ловѣжской пушчѣ“, — вигукував відомий курський архиреакціонер, дворянин Марков, доводячи потребу в спеціальних законах для піддержки сих дивовижних істот.

Поводінне земських „діячів“ їх промови і особливо їх відносини до членів партії к.-д., що в невеличкому числі прибули на зїзд і робили дуже несміливі спроби внести хоч малесенький промінь світла в темряву, цілком виправдували випадково, але дуже влучно вигадане порівнянне дворян до зубрів. К.-д-там „зубри“ не давали змоги промовляти і дико гукали їм „вонь“! за найпоміркованіщі уваги і за найскромніщі слова. Більш оптимістичні з їх з початку впевняли всіх, що зїзд не буде чорносо-тенний, а щиро-октябристський, але оптимістам-кадетам довелося швидко червоніти за свій оптимізм, бо з кожним днем зїзд все чорнішав, так що на решті „Россії довелося не то щоб реабілітувати „діячів“, а пояснити своїм читачам, через що такий конфуз трапився.

„Это теченіе, — навчає офіціоз, — идетъ подъ знаменемъ, на которомъ начертанъ призывъ къ работѣ во имя государственности и національной идеи, а въ число основныхъ задачъ этого теченія не развитіе дальнѣйшей междуусобицы, но желаніе объединить и примирить. Пусть все непримиримое становится и куется ковы; тѣ, въ комъ живо сознаніе нравственной отвѣтственности передъ родиной, поймутъ, что теперь мѣсто культурныхъ людей не въ рядахъ тѣхъ, кто куется ковы противъ русской государственности, а въ рядахъ тѣхъ, кто стремится усилить и укрѣпить Россію путемъ постепеннаго мирнаго ея обновленія“.

Ми, та й ніхто, напевне, не вгадає до якої роботи здатні такі земські „діячі, як ті 150 „зубрів“, що зібралися на зїзді, коли вони не спромили ся навіть формулювати і поставити розумно й жадної пропозиції, й жадної своєї думки, так що на одному засіданню один із лідерів правої в другій думі, гр. Бобринський щоб схарактеризувати безгладде, котре панувало на зїзді, не стерпів і вигукнув:

— Хуже чѣмъ во второй думѣ у насъ!

Яке обєднанне й примиренне можуть внести представники сїєї течії, коли вони навіть найбільш поміркованим із к.-д-тів і навіть „мирнообновленцям“ гукали: „вонь“, хто, питаємося ми, наважить ся піти до гурту таких „культурних“ людей, щоб ними „обновлять Россію?“ Зрештою ж не можна сказати, що і сей зїзд не пішов на користь визвольному рухови, навпаки, він

мав свою користь. На 150 представників від земства всі повинні були поглянуть особливим оком, як на можливих послів будуючої третьої думи. І як би вони були задалегіть не продемонстрували перед очей людських то з їх гурту може б таки більше пішло до думи, а по зїзді навряд чи так буде, бо „зубри“ навели сум навіть на д. Гучкова. І в його органі „Голосъ Москвы“ незабаром після зїзду надруковано було статю, зміст якої можна викласти в двох словах: „треба десятою вулицею обминати зубрів, а то буде знову лихо“. Звичайно, що особливої ваги словом лідера октябристів ми не надаємо, бо перед сим він з тими ж самими „зубрами“ бенкетував, як думу було розпущено, і чарками цокав ся, а проте все ж таки їх варто занотувати, як показчик тої ціни, котру кладуть навіть октябристи своїм найближчим сусідам і приятелям.

Від табору „торжествующихъ побѣдителей“ перейдемо тепер до табору „побѣжденныхъ“. В той саме час, як у Москві бенкетували земські діячі, в Теріоках відбуло ся пленарне засідання центрального комітета к.-демократичної партії в присутности представників 22-х губернських комітетів партії. Центральним пунктом нарад конференції, натуральна річ, було питання про відносини партії до виборів до третьої думи. І хоча більшість членів конференції обстоювала за участю у виборах, але й противна точія, що радила бойкотувати вибор, була спочатку тако ж досить сильна. Доволі зазначити, що бойкотування обстоював навіть д. Гессен. Цікаво зазначити, що спочатку проти думки про бойкот виставляли міркування не принципіального характеру, а переважно практичного: не можна бойкотувати виборів, бо в партії не буде змоги здійснити бойкот як слід. Аргумент, що вибори се один із способів організації громадянства і пробудження, в йому самосвідомости, був другим по черзі. Тим часом як прихильники бойкоту казали, що бойкот виборів з боку такої партії як партія к.-д. матиме величезне значіння: він як найкраще покаже, що новий виборчий закон і справді недоладний, коли вже навіть така партія як к.-д. не вважають за можливе і користне брати участь у виборах. Про те після гарячих дебатів більшістю 47 голосів проти 8 постановлено було брати участь у виборах. Але разом з тим ухвалено було скласти відозву до народу, в якій подати йому детальну оцінку законодатним актом 3-го червня і вжити пильних заходів, для найшир-

шого росповсюдження сеї відозви поміж народом. Нарешті було постановлено не входити ніяким чином в яку-будь згоду з партіями, особливо ж з „союзом 17 октября“, що віднесли ся прихильно до акту 3-го червня.

Стало ся так, що відносини між партією к.-д. і „октябристами“ зробили ся довшій час предметом особливої уваги з боку преси. Може сього і не було б, як би відомий публіцист, проф. князь Е. Трубецкой не взяв на себе як висловила ся котрась із газет, ролі „чесного маклера“ і не виступив з своїм листом до д. Гучкова в „Голосі Москвы“. Виходючи з тої вірної точки, що нам треба поперед усього „сохранить и укрѣпить конституцію“, князь для сієї мети намірив ся скласти спілку із партії к.-д. і з „октябристів“. На його думку і одна і друга сторона мають повну рацію піти друг дружці на зустріч і ось через що: партія к.-д., як показало ся на виборах до обох перших дум, має ґрунт і повний авторитет в народі та за те вона не запобігла ласки в уряді; „союз 17-го октября“ не має ні ґрунту, ні авторитету перед людьми та за те на його ласкавим оком поглядають в сферах. Видима річ, каже князь, що вважаючи на все се, обидві парії повинні обєднати ся, бо тоді в спілці вони здобудуть і зроблять те, що нарізно кожна з їх не спроможеть ся зробити. Князеви з приводу його спроби утворити сей альянс цілком слушно завважали, що „сохранять и укрѣпляют“ конституцію може тільки партія, котра сама стоїть міцно й непорушно на ґрунті конституційних принципів. А тимчасом чи не сам же князь Трубецкой прибрав у свій час глузливе і дуже влучне призвище „союзни“, назвавши його „партією послѣдняго правительственнаго сообщенія“? Чи не той же самий князь Трубецкой вигадав про „союз 17-го октября“ вельми дотепну байку „о пропавшем документѣ“? Який же авторитет в очах уряду може мати партія без документа, без членів, без жадної видатної, талановитої людини? І вона його й справді не має. Щож до ласкового погляду, яким подивляеть ся уряд на „союз“, то він в туж мить змінить ся на суворий, як тільки партія намірить ся перестати бути „партією послѣдняго правительственнаго сообщенія“. Щож до партії к.-д., то її авторитет і моральний вплив з якого вона користувала ся до сього часу, впаде серед ширших кругів громадянства в туж мить як тільки вона виявить охоту до альянсу з „октябристами“.

Коли виборчий закон 3 червня висунув на перед питання про бойкот виборів і поставив його на черзі перед партією к.-д. то про решту партій, що стоять лівіше від партії к.-д. говорити нічого. За час існування нашої нужденної конституції лівим партіям на протязі двох літ доводить ся у-четверте розв'язувати питання, брати чи не брати участь у виборах. За сим разом можна було сподівати ся, що ідея бойкоту зустріне всюди як найщирішу піддержку як протест проти самого нового закону так і проти способу його видання. Вийшло ж навпаки. Що правда, не всі ліві партії однаково віднесли ся до питання про участь у виборах; навіть серед членів кожної з існуючих партій з окрема зразу не було тай до останнього часу не має згоди в поглядах на участь у виборах: в той час як одні стоять за повний бойкот, другі являють ся рішучими противниками його. Але цікаво зазначити той факт, що попереду ніж ідею бойкоту було пущено в обиход, супротивники її заздалегідь як найенергічніше рушили проти неї у поход. Особливо се треба сказати що видатніших представників партії с.-д. „меньшевістського“ напрямку. Слідом за ними і все „меньшевістське“ крило партії с.-д. почало вести енергійну і запеклу боротьбу з ідеєю бойкоту виборів. Предметом особливої уваги зробили ся статі д.д. Мартова і Плеханова, викликавши собою широкі дебати в щоденній пресі. Обидва згадані проводирі соціал-демократії зразу ж гостро повстали проти ідеї бойкоту, доводячи всю безпідставність його і шкоду від того. Ініціатори бойкоту і їх прихильники в оборону своєї ідеї виставляли попереду і тепер виставляють два найважливіші аргументи: 1) брати участь у виборах, се все одно що санкціонувати урядовий вчинок 3 червня, результатом якого явив ся новий виборчий закон; 2) брати участь у виборах — се даремна праця, бо закон з гори забезпечив консервативний і навіть реакційний склад нової думи. Супротивники бойкоту на перший аргумент відповідають, що участь у виборах ніяким чином не є ще санкція новому законowi з боку лівих партій; за санкцію їхню участь можна і треба було б вважати тоді, як би вони взяли участь в законодатній праці третьої думи. Ліві можуть йти в думу з тою метою з якою у свій час шли, напр., Гамбета, Фавр то що в парламент, що скликав Наполеон III по подіях 2 студня. Що до другого аргумента, то, на думку противників бойкота, він має за собою ще меншу рацію ніж перший. Нехай дума.

буде й чорносенна. Але що вона буде чорніша, тим гостріші будуть суперечки між більшістю думи і опозиційною її меншістю, тим яскравіше відзначатимуться реакціонери, їх думка та бажання. А хіба сі суперечности не посовуватимуть наперед політичний розвиток широких народніх мас? Хіба вони не виховуватимуть їх? З огляду на се навіть невеликий чисельно гурт представників народніх партій мати ме в думі величезне значінне. Нарешті, хоч би сим партіям не поталано послати й жадного представника свого до думи, про те все ж таки народні партії не мають морального права ухилитися від виборів, бо народу відхилити від виборів не вдасться; він ставати-ме до їх і вестиме боротьбу, а місце народніх партій там, де народ веде боротьбу: вони повинні керувати ним, пробуджувати серед його самосвідомість. Таким чином в тій партії, в якій бойкотова течія була найдужча на виборах до перших двох дум, на сей раз заздалегідь вже почала ся енергійна течія проти бойкоту виборів. Хоча ідея бойкоту тако ж має чимало представників і прихильників, але в чистім виді вона нігде, окрім партії с. р., не виявила ся.

Про те наперед не можна вгадати, наскільки участь у виборах ріжних партій буде діяльною і які матиме результати, бо се все багато залежати ме від того, якої тримати меть ся тактики до виборів уряд. Сими днями пройшла чутка, що незабаром міністерство має видати нову інструкцію що до виборів, котра, кажуть, лишить за собою позаду все, що було до сього часу в сій справі. Чи правда сьому, чи ні, а тільки зараз ми всюди помічаємо страшений індеферентизм по виборчої справи на всьому просторі величезної Росії. Варто завважити те, що зацікавлення виборами не виявляють не тільки переможені, а навіть переможці, мабуть тому, що „possidentes beati“.

Та й на віщо і про що їм дбати, коли про їх піклується як найкраще сам уряд? Він їх і до думи допроводить і їхні хатні справи за їх сам улаштує...

Як на зразок такого надзвичайного піклування можна покликати ся на відомий наказ крестянському банкови про негайну ліквідацію 10 міл. земельного фонду. Не вважаючи на всі надзвичайні заходи, що вжито до сього часу для продажу земель, не вважаючи на пільги, що дано покупцям, зрештою виявило ся, що за час з 3 листоп. 1905 р. по 1 травня сьою року, селянам продано всього 1.218.303 дес. землі, — тоб-то стільки

скільки спродувало ся пересічно за рік і попереду. З урядової відозви до земельних комісій видно, що крестянський банк опинив ся, дякуючи сьому, в дуже трудному становищі. Ті прибутки, що банк має за аренду куплених ним земель, — доводить ся у відозві не покривають навіть платежів, що несе сам банк по випущеним ним свідоцтвам. А се не тільки ставить в ненормальні умови кредитні операції банку, а ще й подає тяжким тагарем на крестянський люд. Щоб знайти вихід із такого трудного становища комітет, що заряджає земельними справами взнав за необхідне „въ теченіе настоящего полевого періода ликвидировать весь земельный фондъ въ количествѣ 10 миллионъ десятинъ“.

Не вважаючи на те, що і всякі російські „присутствія“, і „обиватель“ російській звикли до циркулярного правування Росією, про те сей наказ займе одно із найпочесніщих місць серед усякого рода циркулярів і на довгий час буде дивним історичним документом надзвичайної творчости бюрократичного ума.

Від сього історичного документа думка мимохіть переносить ся до інших історичних документів, які також довго памяти муть ся. В червні місяці опубліковано „обвинительный актъ по дѣлу о сдачѣ Портъ-Артура“. Сей офіціальний документ в одну мить облетів увесь сьвіт. Перед нашими очима не що давно перейшли анальогічні процеси адміралів Рождественського, Небогатово то що, ми читали акти обвинувачення їх, чули сьвідків, промови їх самих, але такого документа, не вважаючи на його суху, офіціальну форму, сьвіт ще не чув і не бачив. Недавній, можна сказати — вчорашній ще тільки герой, імя котрого греміло на увесь сьвіт, як імя справжнього лицаря, — сьогодні не більш не менш як нікчемний чоловік без розуму, совісти і чести. Офіціальний документ обвинувачує його за такі вчинки, що можуть бути під стать тільки найпосліднішому прояві. А тим часом в руках сеї прояви довгий час були і доля і життя сотень тисяч народу, доля самої Росії! Документ сей незвичайний навіть для наших часів і для наших умов, серед яких ми живемо. Але чи навчить він тих, від кого залежить те, щоб таких документів не було, — не знати.

За границею.

Заходи європейських володарів коло вдержання мира. — Мирова конференція в Гадзі. — Практика „мираї“ Корея і Марокко. — З царства римської курії: розділ церкви від держави; сіллябус Пія X.

Горяче літо. Кождий, хто може, — разумієть ся, з верстви: die oberen Zehntausend, бо лиш ті можуть, — віддыхає від цілорічних занять. Не віддыхає тільки одна міждержавна дипломатія, а працює всіми силами для... вдержання мира, — говорячи буденною прозою: кожда для вдержання й розширення могутости своєї держави і для ослаблення противника. Віддыхає і працює. Utile cum dulci, — як казали Римляни, — праця підчас віддыху чи віддых підчас праці.

Так італійський міністер заграничних справ Тіттоні приймає свого австрійського товариша по професії Еренталя в своїй віллі в Дезіо, а опісля відвідує його на Земерінгу, щоб разом з ним поїхати до австрійського цісаря до Ішлю. Так англійський король Едвард, вибираючи ся до Карльсбаду, відвідує, по дорозі німецького цісаря в Вільгельмсгеге й австрійського в Ішлю, а крім того користає з нагоди, щоб поговорити з французьким преміером Клемансо. Все те — на лоні чудової природи, в прекрасних гірських місцевостях, де розкошують ся літнім віддыхом володарі і їх найближчі слуги. Приємно працювати в таких обставинах особливо для „ідеї вдержання мира“...

Що-раз більше бажане мира, що-раз більша відраза до війни, — ось що характеризує новочасну культурну суспільність. А з тим і безсильність зробити що-будь для справжнього мира. Пролетарські організації все ще за слабкі, щоб покласти кінець теперішнім порядкам і перевести в практику те, що голосять в теорії: що кінець теперішнього ладу буде рівночасно кінцем війни. Буржуазні ідеалісти, що мріють про загальне роззброєне і загальний мир серед теперішніх суспільних порядків, — сьмішні утопісти. А держави — ті йдуть до вдержання мира своїми шляхами: Кожда побільшує, скільки змога, свою мілітарну силу, — так що народи гнуть ся і стогнуть під тягарем мілітаризму, — щоб показати всім иньшим державам, що, мовляв, зі мною не легка спра-

ва; кожда шукає союзників, щоб на випадок війни не бути самою; кожда голосить, що вона бажає мира й тільки мира; і кожда готова кожної хвилі кинути ся на свого сусіда, коли б тільки певність побіди. Одним словом: „Si vis pacem, para bellum“. І так роблять всі новочасні держави: кожда в себе збільшує й видосконалює мілітарну силу, а по заграницями шукає союзників.

В сім власне останнім напрямі працювала дипломатія сього літа.

Найбільше потрібний супокій російській державі, втомленій війною і з Японією і з „домашнім ворогом.“ І от вона заключає договір з Японією, який запевнює правильний хід між-державних відносин з сього боку. Крім того велике значіне має договір Росії з Англією, який упорядковує відносини між обох держав в Азії, де вони: одна з півночі, друга з півдня загрожували взаємно своїм інтересам. Сей договір має також значіне для французько-російських відносин. Відомо, що французько-російський союз в останніх часах значно ослаб: внутрішні відносини в обох цих державах занадто різні, щоб се не мало впливу на їх взаїмні відносини. Відомо також, що в останніх часах настало зближене між Францією й Англією. Отже англійсько-російський договір значить також скріплене французько-російського союзу, бо Франція з огляду на такого могутого й бажаного союзника, як Англія, буде прихильніша до Росії.

В кінці зїзд імператора Миколая з Вільгельмом в Свінемінде стверджує дотеперішні приязні відносини між Росією й Німеччиною. Білов і Извольский, які прибули до Свінемінде кожний зі своїм володарем, дійшли до згідних поглядів в усіх справах заграничної політики, — як каже офіційний комунікат. Все те значить, що Німеччина й на далі буде надією Росії в її боротьбі з „внутрішнім ворогом“, як колись Росія була надією середно і західно-європейської контрреволюції, — і що вона мати-ме чи-малий вплив на уклад внутрішнього життя Росії, — пр. російські „конституційні“ експерименти копіюють ся головно по німецьким взірцям. Се, очевидно, невесело для російських громадян.

Зі зїздом в Свінемінде звязують ще інші політичні пляни, а саме, що Вільгельм заходить ся коло завязання т. зв. „три“ імператорського союзу“, в який увійшли би: Австрія, Німеччина й Росія. Але се поки-що тільки пляни.

Як уже згадано, англійський король Едвард по дорозі в Ка-

льсбад відвідав німецького цісаря в Вільгельмсеге та австрійського в Ішлю.

Зїзд у Вільгельмсеге означає поліпшене англійсько-німецьких відносин, які останніми часами були дуже напружені. Крім того має він також деяке значінє для Франції. При менше-більше добрих відносинах між Німеччиною й Англією меншає німецька небезпека для Франції, з огляду на її союз з Англією.

Зїзд в Ішлю був дуже сердечний. Бодай так описують його. Має він означати тривку і сердечну приязнь між Австрією й Англією, згідність в поглядах обох сих держав на Балканську справу, скріплене становища Австрії на Балкані.

Балканська справа була причиною дуже холодних відносин між Австрією й Італією, дарма що обі сі держави творять разом з Німеччиною т. зв. тридержавний союз. До охолодження сих відносин причинюєть ся ще й те, що часть італійського народу живе під Австрією, наслідком чого по обох боках австрійсько-італійської границі повстали ірредентистичні напрями, які мають на меті з'єдиненє австрійськии Італійців з італійською державою. Особливо під koniecь урядованя австрійського міністра Голуховского сі відносини були дуже напружені. Тепер вони поправили ся, а доказом того зїзд австрійського й італійського міністрів заграничних справ в Дезіо, опісля в Земерінгу, вкінці приняте італійського міністра заграничних справ австрійським цісарем в Ішлю.

Після всіх тих зїздів — запевняють — можна мати певну надію на загальний мир.

Рівночасно з сими конкретними заходами коло вдержаня мира з боку володарів і їх міністрів радила почавши від половини червня, друга мирового конференція в Гадзі, сей теоретичний вислов змагань сучасних держав до вдержаня мира.

Коли-б хто не вірив у безсильність сучасних держав зробити щось тривке для вдержаня мира, то обі мирові конференції в Гадзі — перша, в 1899 р., і теперішня — служать на се найліпшим доказом. Результатом першої була, як звісно, резолюція, що „конференція думає, що для матеріяльного й морального добра людскости є дуже бажане, щоб обмежено військові тягарі, які тепер пригнітають сьвіт“, — а друга приняла в тій самій справі англійське внесене, яке звучить: „Конференція потверджує резолюцію, приняту на конференції 1899 р. в справі обмеженя військових тягарів. З огляду на те, що ті тягарі від 1899 р. скрізь надмірно

зросли, конференція заявляє, що було-б дуже бажано, щоб держави заняли ся поважним перестудіюванем сього питання.“

Ось усе, що дали обі конференції в такій переважній для народів справі, як зменшене військових тягарів. Плятонічні заяви бажань, які нікого до нічого не обов'язують. В 1899 р. офіційні представники держав висловили бажане, щоб військові тягарі було зменшено — з таким наслідком, щоб через 8 літ сконстатувати, що ті тягарі скрізь надмірно зросли. Тепер вони висловлюють бажане, щоб правительства студіювали се питане... не треба бути пророком, щоб могли сказати, що коли збереть ся колись іще третя конференція, розульат резолюції другої конференції буде такий сам, як резульат резолюції першої конференції.

Зменшити військові тягарі — гарна річ, очевидно, і офіційні представники держав зітхають плятонічно до сього ідеалу. Чому ні? Се ж до нічого не обов'язує, а при тім таким дешевим коштом можна заслужити на почесний титул „миротворця“. Але зменшити справді військові тягарі, зменшити свою мілітарну силу... Хто тут поважить ся зробити перший початок? Очевидно, ніхто. „Нехай хтось зачне, то й я зроблю“... А зачинати якось ніхто не хоче. Навпаки. Від 1899 р. військові тягарі скрізь надмірно зросли, — констатує друга конференція. А коли-б була щира, то додала-б: „... і так само рости-муть далі, а що ми безсильні запобігти сьому, то не граймо комедії і розходімо ся домів“. Але сього конференція не сказала і грала комедію далі.

А яка вона безсильна супротив невмолимої консеквенції теперішнього ладу, видно також із сього конкретного випадку: на конференції раджено між иншим про охорону приватної власности на морі себто торговельних кораблів підчас війни. В сій справі найдалше пішло домагане Північно-Американських Злучених Держав, аби приватна власність на морі підчас війни була незаймана. Але се домагане не знайшло ніякої прихильности, а навпаки, загал конференції був тої думки, що сповнене такого домаганя могло би ще причинити ся до частійших війн. „Торговля, — говорив председатель конференції Нелідов, — яка на випадок здійснення сього проєкту не потребувала би вже нічого бояти ся, могла би тоді втратити страх перед війною, а навіть могла би бажати довести до неї сим чи иншим способом, бо торговельні інтереси стоять часто в тіснім звязку з вибухом війни“. Загалом, супроти безвиглядности всяких проб в справі тривкого мира, ви-

ринає думка, що тільки одно може здержати держави перед війною: страх перед втратами, а то й упадком. А незайманість приватної власности на морі сей страх зменшила би. Отже треба лишити status quo. А для людського ока ухвалено кілька дрібничок з поля воєнного права, які справи не змінюють.

І так здержати перед війною може тільки страх перед втратами й упадком. Але сей самий страх завставляє збільшати мілітарну силу, військові тягарі. І тому здійснене розброєння не має ніяких виглядів на успіх. І тому мирового конференція офіційних представників держав — комедія.

І друга мирового конференція в Гадзі була комедією. Се признають загально. При тім нецікавою комедією. Ті 4 повні засідання, 18 засідань комісій і 36 засідань субкомітетів були таки нудні, такі анемічні. Ще найцікавіше було съвято закладання угольного каменя під Палату Мира, для якої голяндське правительство відступило площу, а американський міліонер Карнеджи дав на будову півтора міліона долярів. Гарні помисли мають ті міліонери. З щоденною експлуатацією робучого люду всі так звикли ся, що ніхто не вважає її чимсь незвичайним, а за те яка незвичайна річ, побудувати за ті потом і кровю робучого люду добуті гроші Палату Мира.

Як-раз підчас мирового конференції стали ся дві події, які мусіл їй пригадати її безплідність і безсильність:

Заходами Японії здетронізовано цісаря Кореї, того самого, що через своїх делегатів жалував ся перед конференцією на завойовничу політику японського правительства супроти Кореї. Жалі, очевидно, нічого не помогли; всім ясно, що Японія іде певним шляхом до повного володіння над Кореєю. „Держава сходу сонця“, якої поступом так одушевляли ся підчас російсько-японської війни, дає докази, що справді в ступає в ряди новочасних держав. Тепер можна сьміло говорити про японський імперіялізм, а імперіялізм — се риса всіх великих новочасних держав.

Друга подія, яка може служити добрим pendant до мирового конференції, се розрухи в Морокко. Тамошня людність, невдоволена хозяйством чужинців на їх землі, напала на европейських робітників, занятих при будові пристані в Казаблянці. Французьке правительство, яке з припорученя держав має дбати про порядок в Марокко, мусіло виступити проти туземців з оружною силою. Казаблянка збомбардована. Невдоволене й дух бунту проти европейських завойовників ширить ся. Французьке правительство робить дальші воєнні кроки, висилає військо...

Що все те скінчить ся ще більшим поневоленем африканських племен, новим „тріумфом європейської культури“ над дикарями — в дійсности: тріумфом новочасної штуки мордованя над примітивною, — про се годі сумнівати ся.

Розводити ся про фарисейство такого „культуртрегерства“, — нема потреби. Се-ж звісна річ, що не культуру несуть європейські державі в свої кольонії в інших частях сьвіта, тільки поневолене, якого мета: нажива. Бо коли-б вони мали на меті ширити культуру, то йшли-б туди як апостоли мира, йшли-б учити туземців новим способам житя, заводити культуру на користь їм, — а то йдуть експлуатувати богатства їх землі, ширячи „культуру“ на стільки, на скільки се потрібне для успішної експлуатації, й обороняючи її „культурною“ військовою штукою.

Книжки надіслані до редакції.

Етнографічний Збірник. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. т. XIX. *Колумійки. Зібрав Володимир Гнатюк. Том III.* У Львові, 1907. Ст. IV — 252, 80. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Передне слово. Ст. III. — II, X. *Любов і подружжя.* Ст. 1—251; 1) Хлопці про себе і про дівчата. 2) Дівчата про себе і про хлопців. 3) Хлопці до дівчат. 4) Дівчата до хлопців. 5) Милий. 6) Мила. 7) Любко. 8) Любка. 9) Люба розмова. 10) Любов. 11) Розволочити. 12) Подарунки. 13) Поцілуї. 14) Краса. 15) Врода. — III) вміст. Ст. 253.—

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Справоздане за місяці: січень — цвітень. Вип. II. Ч. 30. Львів, 1907. Ст. 22, 80. Ціна 30 сот.

Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907. У Львові, 1907. Ст. 80, 80. Зміст: 1) Старинна штука в ватиканському музею, зладив І. Кокорудз. 2) Урядова часть директора.

Звіт дирекції ц. к. гімназії з руским викладовим язиком в Перемишні за рік шкільний 1906/1907. Перемишль, 1907. Стр. 20+48, вел. 80. Зміст: 1) Короткий начерк теорії функцій аналітичних, написав Никифор Садовский. 2) Шкільні вісти.

Звіт дирекції ц. к. гімназії з руским викладовим язиком в Коломні за рік шкільний 1906/1907. В Коломні, 1907. Ст. 104, 80. Зміст: 1) Ярослав Гординський, Причинки до студий над Енеїдою І. Котляревського. І. 2) Урядова часть директора.

Звіт дирекції приватної женьської гімназії СС. Василянков у Львові з руским викладовим язиком, наділеної правом публичности, за шкільний рік 1906-7. У Львові, 1907. Ст. 28, 80. Зміст:

1) Коротка історія заснованя гімназії, написав директор. 2) Гімназія яко середник висшого образования жіноцтва, написала Олена Бережницка. 3) Шкільні вісти.

Звіт дирекції ліцея Руского Інститута для дівчат в Перемишлі з правом публичности за рік шкільний 1906-1907. Перемишль, 1907. Ст. 32+22, 80. Зміст: 1) Дещо з музикальної акустики, подав проф. Кароль Чайковський. 2) Шкільні вісти.

Звіт з розвою руских союзних стоваришень заробкових і господарских за рік 1906. Виданий коштом і заходом Краєвого Союзу ревізійного і Краєвого Союзу кредитового у Львові. Львів, 1907. Ст. 16, 40+4 таблиці.

М. Чайківський. *Суд над ворогами робучою народом.* (Галицькі вибори перед парламентом). Відень. 1907. Накладом української соціально-демократичної організації у Відні. 80, ст. 62. Ц. 20 сот.

Андрій Чекановський. *По перших виборах* на підставі загального, рівного права голосованя. Огляд сил і тактики українсько-руських партій. Львів, 1907. Ст. 74, мал. 80. Ц. 30 сот.

В. Доманицький. *Селянська доля.* (Про селян в західній Європі, Росії та на Україні). Видання друге, поправлене. Київ, 1907. Ст. 40, 120. Ціна 5 коп.

А. Женнвре. *Уличник.* Повість для молодежи, нагороджена францускою Академією. (Видане Руского Товариства Педагогічного. Ч. 128). У Львові, 1907. Ст. 164, мал. 80. Ціна 1.10 кор.

Молода Муза. IV. Василь Пачовський, На стоці гір. Поезії. Львів, 1907. Ст. 128, 160. Ціна 2 кор.

Франц Коковський. *Сердечні струни.* Поезії. Львів, 1907. Ст. 62, 160.

С. Черкасенко. *Про небо.* (Популярна астрономія). (33 малянки). За Флямаріоном розказав... Видавництво „Український учитель“. № 2. Полтава 1907. Ст. 52. Ц. 20 коп.

Брати Грім. *Казки.* Книжка перша. Поперекладав Гр. Шерстюк. Видавництво „Український Учитель“. № 7. Полтава 1907. Ст. 16. ц. 3 коп.

С. Черкасенко. *Граматка.* Видавництво „Український Учитель“. № 8. Полтава 1907. Ст. 32. Ц. 5 коп.

Д. И. Яворницький: *За чужий трихъ.* Екатеринославъ. 1907. Ст. 461 ц. 1 р. 50 коп.

В. Винниченко. *Дрібні оповідання.* Київ, 1907. Ст. 204. Ц. 50 коп.

Tenonitis suppurativa. Von Stabsarzt Dr. Michael Kos in Przemysl. (Separatabdruck aus der „Wiener Medizinischen Wochenschrift“). Ст. 10, 80.

Ruthenisches Sprachbuch für Mittelschulen. I Teil. Von Emilian Popowicz. Zweite, verbesserte Auflage. Wien. 1907. Ст. 128, 80. Ціна 1. 40 кор.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільольогії й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XVI. Т. LXXVIII, 1907, кн. IV. ст. 239.

В названому томі „Записок“ з розвідок ідуть майже самі продовження статей з попередніх книжок, з виїмком хіба розвідки д-ра М. Кордуби: Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) Та не вважаючи на свій тісний звязок з попередніми частинами отсі продовження сами по собі теж становлять певного рода цілість, так що для читача й критика мають однаковий інтерес на рівні з попередніми частинами. Книжку розпочинає д. Олександр Грушевський другою з циклю своїх статей під загальним заголовком: По катастрофі 1708. Розквартированне російських полків на Україні (с. 5—25). На підставі совісно використаного матеріялу автор розглядає другу з ряду зміну на Україні, яка хоч впливала консеквентно з політики російського правительства супроти України, та безпосередно була викликана катастрофою 1708 р. Такою зміною було постійне від тепер розквартированне російських кінних полків (звичайно 10) на кошт української людности з метою держати в руках Україну та не допустити до нової „измѣны“. Розуміеть ся тут була для правительства ще вигода чисто фінансової натури — удержанне чужим коштом цілого корпусу військ. Постійний побут тих полків ляг таким важким тягарем на місцеву людність, що те „квартированне“ — сьміло можна сказати — стало одним з найважніших „політичних“ питань гетьманської управи до російського правительства. Воно й не диво, коли переглянути зацитовані автором факти нечуваних надужить російського военного начальства над нещасливою країною, а таких звісток про такі факти певно ще тисячі спочивають по ріжних архівах. Д. Іван Крип'якевич дає дальші два розділи цікавої своєї розвідки, розпочатої в попередньому томі: Львівська Русь в першій половині XVI віку (с 26—50). В IV розділі маємо дані про економічне положенне міщан, господарство, дома, побут, предмети оздоби, штуку й літературу, а в V автор, наскільки се позволяє матеріял подає історію поодиноких міщанських родів слідкуючи за ними через кілька генерацій. Дякуючи незвичайно совісному використанню звісток, хоч і як вони дрібні і фрагментаричні, й вмілому їх підборови й комбінації образ виходить плястичний а люде виступають наче живі. До сього причиняеть ся живий: легкий виклад, який подекуди може навіть більш ніж випадало б переходити в белетристичний тон. В статі: Венецьке посоль-

ство до Хмельницького (1650 р.) (с. 57—89) видкилює др. М и р о н К о р д у б а на підставі не виданого досі матеріалу ще одну сторінку з історії широких дипломатичних зносин Хмельницького з європейськими державами. В сїм випадку венецька республіка намагалась втягнути козацького гетьмана в протиту-рецьку коаліцію і в тій справі вислала до нього посла. Хоч з того посольства нічого реального не вийшло, та за те воно сьвідчить про вагу й значінне, яке здобула молода козацька держава серед європейських держав, таким або иным способом заінтересованих в політичних питаннях східньої Європи й Туреччини. До розвідки додана дипломатична переписка, яка в донесеннях венецького посла Віміні, дає ще деякі характеристичні побутові подробиці з життя України. Де що др. Кордуба пропустив в сих листах, що здало ся б, здаєть ся, мати в оригінальній формі. В продов-женню своїх студій над українськими піснями (с. 90 до 145) др. Ф р а н к о переводить критичні досліди над дальшими 8 піс-нями: 1) Про здобуте козаками Варни, 2) Дівчина воячка, 3) Козак і Кулина, 4) Колядка про св. Софію в Києві, 5) Пісня про Кочубая, 6) Пісня про Ляшка, 7) Лямент України, 8) Вед-медівка (розд. XIV—XXI). При кожній пісні подана її літературна історія, а дальше критичний дослід про її утворенне, ріжні ре-дакції і т. д. Відділ статей кінчаєть ся критичною студією д. Р о з о в а Т р и л о г і я проф. А. Кримського (с. 146—178), де автор детально розглядає три праці сього ученого, присьвячені критиці гіпотези проф. Соболевского й Погодіна, а власне: Филологія і Погодинская гипотеза. Деякі непевні крітерї для діалектологічної клясифікації старо- руських руко-писів і Древне-Кіевській говоръ. В Miscellanea - х маємо а) З життя старої школи, под. І. Свенціцький, б) Причинок до характеристики літературної творчости Івана Головацького, под. І. Кревецький, в) написаний проф. Грушевським некрольоґ Богдана Бучинського одного з наймолодших надійних аґдептів історичної науки. В Нау-ковій хроніці др. З. Кузеля дав огляд до 50 етнологічних, географічних й фолькльорних французьких й німецьких часописей, а в відділі Бібліографії ріжними авторами подано цінні кри-тичні рецензії й замітки на цілий ряд більших наукових праць й статей по історії фільольогії, етнографії й археольогії. Загалом новий том визначаєть ся добірністю і солідністю матеріалу, що ста-ла звичайною в сїм видавництві.

Ів. Джиджора.

Ярослав Гординський. *Причинки до студій над «Енеїдою»*
І. *Котлярєвською.* І часть. В Коломиї 1907 р. 8-ка, стор. 45.

Автор упереджає читача, що „оголошене сих „Причинків“ заскочило його серед досить непривітних обставин“, бо його прий-шло ся робити на провінції, далеко від великих бібліотек, при біраку книжок і т. д. Оттим то, як каже автор, „виказує моя роз-видка деякі недостачі“, бо він не міг використати всьої літерату-ри предмету і мусів часто послуговувати ся менше вартними роз-

відками місто основних". Яких таких основних розвідок він не використав до „Енеїди“, (не до біографії Котляревського, бо тої зовсім не зачіпає), сего автор не каже; з цитатів бачимо, що він досить пильно використав, усю важнійшу літературу (праці Драгоманова, Житецького, Дашкевича, Стешенка й Студинського), а головний брак праці лежать не в тім, а в браку виробленої методи думаня й класифікування фактів. Він прим. вірно завважує що в Енеїді Котляревський змалював (о стілько, о скілько) стан України по зруйнованню Січи, тобто стан тої України, яку бачив власними очима, та завваживши надто, що Котляревський не бере зовсім серіозно зруйнування Січи і декуди навіть кепкує собі з нього, він замість найпростішого природного висновка, який можна вивести з тих двох фактів, комбінує собі ні на чім не оперту теорію, що Котляревський з гори постановив собі бути національним, то зн. мужицьким поетом, співати про те, що цікавить мужиків, а що сам мав за мало національної свідомости, щоб співати про руїну Січи так ясно як співали нар. пісні, „то Котляревський, натрапивши на готові, відповідні до сеї теми вірші, зробив се в виді невинної травестії, тим більше, що Енеїда мала викликати вражінє головно між паньством на Україні“ (стор.). Крашеб автору лишити ся при чисто школярським пояснюванню строф Енеїди, ніж вдавати ся в таку мотанину, що вказує хиба його повну нетямучність у сих справах.

Розвідка д. Я. Гординського складаєть ся з трьох частин: I. Відносини на Україні кінець XVIII ст., (зліплено зі звісток Драгоманова та Коржа), та коротка і зовсім немудра характеристика укр. письменства XVIII в.; II. Енеїда Котляревського, проба характеристики того становища, яке Котляревський буцім то бажав заняти супроти укр. суспільности своєю поемою, проба зовсім баламутна, що не вечерпує всеї теми і дає образ зовсім далекий від дійсности. Вкінці в III розділі подає автор тзв. жерела Енеїди Котляревського, дурниця вже в самім титулику, бо не можнаж говорити про жерела там, де говорить ся про давнійші проби травестовання Енеїди, яких Котляревський міг і не знати, а хоч би й знав, то з них не черпав нічого ідучи своєю дорогою за старою епічною схемою Віргілія. Автор опираєть ся головно на праці Дашкевича не додаючи нічого від себе, навіть вказівки на польську травестію Енеїди Хоментовского. Користний тут хиба бібліографічний опис російської травестованої Енеїди Осипова й Котельницького, тай тут наш автор по за чистою бібліографією виявляє школярську претенсіональність, що ось мовляв „Петров ставить появу Енеїди Осипова та Котельницького на р. 1791 — 1807, а се неправда, бо вона появилася в р. 1791 — 1808. Ще більшу похибку у датах робить д. Стешенко і т. д. Ах, одно відкрите зробив д. Гординський, на яке доси ніхто з дослідників не звернув уваги: в II пісні Енеїди Котляревський здадує про „Чорноморського Козака“, а ми знаємо, що Чорноморцями названо ко-

лишніх зопорожців аж 1789 р., значить Котляревський не міг ужити сеї назви швидче, поки вона не була загально відома, знач. друга пісня не могла повстати перед р. 1790. Богу дякувати, що се знаємо! Як би ще знати, чи та строфа в пісні або та згадка про Чорноморця не була вставлена Котляревським пізнійше, а пісня могла бути написана й давнійше.

Додати до того, що мова д. Гординського досить недбала і підси-пана москалізмами, тай коректа недбала до скандалу, то будемо мати понятє про сю працю. Треба-б бажати, щоб дальші її части визначали ся ліпшою логікою і стараннійшим виданем. *Ів. Франко.*

Леонардо з Винчи. Зложив проф. *М. Сумцов.* З 20 малюнками. Харьків, 1907. Стр. 32. Ціна 25 коп.

Се оповідання про життє й діяльність великого західно європейського генія Леонардо з Вінчі — перший твір професора М. Сумцова українською мовою. І се таки дуже відчуваєть ся при читанні самої книжки. Уже якось несамохіть звертає на себе увагу не досить чиста українська мова, пересипана такими словами та виразами, як: „завсегда“, „робят“, „длинний“, „небосвод“ „для самотній людини (стор. 25)“, „ходив в проходку (27)“, „людська постать здаєть ся такой чудовной (29), — і взагалі без літер є й і та без згука йо (ьо). Воно ніби й не значні сї помилки, але всі вони дуже шкодять чистоті української книжньої мови, яка тепер виробляєть ся.

Що-ж до змісту сього оповідання про Леонардо з Вінчі, то він робить досить гарне вражіння. В книжечці подано коротеньку, але цікаво скомпоновану характеристику сього велитня людського роду — не тільки як славного художника, а й як многостороннього вченого (він був математиком, природознавцем, анатомом) та публіциста (його обуренне проти кари на смерть, погляд на життє і т. ин.). До тексту розкішно виданої книжечки додано 20 знімків з картин Леонардо та його портрети; поміж малюнками уміщено і славну його „Тайну вечерю“. Всі малюнки надруковано оригінально червоною фарбою, дуже виразно.

В передньому слові до своєї книжечки проф. М. Сумцов між иншим каже, що він надумав видати ще цілу низку книжок популярно-наукового змісту українською мовою, й нам більш нічого не зостаєть ся, як тільки щиро побажати, щоб той його замір найшвидче здійснив ся та щоб теми дальших книжечок мали ширший інтерес. Ми сподіваємо ся, що при дальших своїх працях шановний професор уже лекче вправлятиметь ся із українською мовою.

Гр. Трейман.

М. Джаган. *Чоловік і життя.* Львів, накладом автора 1907, мала 8-ка, стор. 102.

Якась невідома рука поклала мені на стіл отсю книжечку невідомого доси автора. Мабуть псевдоніма. Розкриваю: Чоловік і життя і епіграф із Горького: „Человѣкъ — первый посредѣ существъ“. Нарисець малий, зовсім не продуманий, дуже не зу-

гарне наслідуване відомого розговору чоловіка з житем у Горького. По що таке писати і друкувати? Читаю другий нарис: На вікні. Якийсь ідіот Данилович дримає в темній готелевій кімнаті і рад би спати так на віки; його малий синок рад світлу і біжить до вікна. Данилович рад не рад виходить і сам до вікна, дивиться на вулицю. Хлопчик побачив продавця з бальонками і просить татка купити йому два. Татко — ідіот відчиняє вікно, лишає дитину в отворенім вікні, а сам іде в низ, купує бальоники, заходить до склепу і ще щось купує, стрічає знайомого і щось там довго балакає, і тут пригадує собі свого синка, глядить на своє вікно на другім поверсі і бачить, що його хлопчик заснув на варцабі. Йому здається, що дитина ось-ось упаде, він робить крик, підставляє руки, всіх людей кличе на поміч, одним словом поводить ся як божевільний тай не думає піти до покою і взяти сонну дитину з вікна аж жинка прийшла взяла дитину. Ну, до того се подібне? Кому і на що оповідати про таких дурнів? Читаю дальший нарис: Іван Шумайло. Селянин відводить сина до залізниці, до школи. Селянин несе на плечах важкий мішок з хлібом і річами студента, а студент одягнений як панич іде передом одалік від батька. Батько трохи сердитий. Надїздить дїдич і бере Шумайла — батька до свого повозу та розпитує його. Шумайло по троха жалуеть ся на сина, що „зіссав“ його і відчужив ся від родичів, а ще яка буде з нього потїха потім, невідомо. В розмові між паном і мужиком порушено деякі важні питання про значіне висшої освіти для бідних людей — порушено і не порішено; пан з разу виступає як учитель, але переконують ся, що мужик глибоше обдумав сю річ, ніж він сам. Так і розходять ся. Видно в автора живу обсервацію, видно власну думку, хоч, ще не зовсім розвинену, видно щирість і талант. Ще яснійше видно їх у найбільшим і найкращім оповіданю сеї збірки „Бараба“. Бараба, се борківський босяк перенесений на наш ґрунт разом з його фільозофією. Хоч може копія Горького, але зовсім не механічна, з власними спостереженнями, без горьковської антикультури. І сама фабула цікава та гарно характеризує дієві особи. Річ талановита. Дальші два нариси менше цікаві. „Де щастя“ — тема банальна, хоч оброблене також виявляє блиски таланту. Як на перші кроки молодого автора, книжечка гідна всякої уваги. Не завадить авторови трохи автокритики, без якої нема поступу, та трохи пильнійшої уваги на мову. І щасливої дороги! *Ів. Франко.*

А. Т. Грабина. — *Галеаццо-Марія Сфорца, тиранъ Милана.* Драматична хроніка з життя XV віку в 3-х діях. К. 1907. Ст. 64, ц. 25к.

Бувають книжки, при читанню котрих насамперед виникає питанне, ким треба бути, щоб написати таку книжку. Й справді, скільки то нахабности й зарозумілости треба мати, щоб пускати у світ божий таку, з дозволу сказати, „книжку“, як „Галеаццо-Марія Сфорца, тиранъ Милана“.

„Драматична хроніка з життя XV віку“ стоїть у заголовку але автор ніякісінького поняття немає про те, що се таке є „місцевий кольорит“, „драматична дія“; про них д. Грабині мабуть ані сніло ся. „Драматичною“ названо „хроніку“, мабуть, через те, що майже кожна завіса спадаючи закриває собою чийсь труп. Може д. Грабина думає собі, що як він свою писанину назвав „драматичною“, то в ній мусить бути що найменше кілька, а то й кільканацять (як воно й є в писанні д. Грабини) убійств, і чим більш, тим краще й драматичнійше буде? При читанню виникає навіть сумнів, чи не терпить часом д. Грабина на ма-ню вбійств.

Видано пєсу, як запевняє автор, „по малоруськи“; колиб не се авторітетне авторське запевнене, ми вагали ся-б сказати, на якій з мов некультурного світу—бо до культурного годі зачислити—написано й видано її, й ще, чого доброго моглиб помилити ся й зачислити до ботокудської або що. „Предполагаю випустити и русской текст“, пише в кінці своєї передмови автор. Від щирого серця бажаємо, щоб сей замір ніколи не здійснив ся. М. З.

Свящ. Гр. Петров. „*На Божій дорозі*“. Переклали і видали В. П. та П. Юркевич. Камянець—Под. Губернська друкарня, 1907, ст. 62, ц. 10 коп.

Видаючи сю книжку панове Юркевичі певне рахували на читача з народу. Правда, термін „народ“, при сучасній дифференціяції громадянства, коли той народ стало конче потрібним ділити на певні групи по своїм економічним та соціальним інтересам, стає потрохи анахронізмом; але ми вживаємо тут сей термін в розумінню народницькому, тоб то маючи на увазі українські трудящі маси. Коли ми не помиляємо ся у своєму здогаді, що автори порахують власне на сі маси, то конче треба дивувати ся, для чого було видавцям подавати де-які твори о. Петрова, як от: „Ученик та учитель“, „Блаженні миротворці“ то що? Хиба для того, щоб підтримувати в народі всякі релігійні забобони, або представити народови фальшиво дійсний стан річей?.. Річ в тім, що о. Петров, виступаючи з проповідю міжнароднього братерства та любови, понапускав у своїх творах чимало туману. Він каже, між иншим, що „Француз ненавидить Німця, Англичане боять ся (sic!) Руських, Руський не любить Німця і Англичанина“ і т. и. („Блаженні миротворці“ с. 13—14), а такої ненависти треба мовляв уникати, викоріняти її в собі. Мораль дуже не глибока і по своїй суті не вірна. Коли ж ми зважимо ще й на те, що подібні твори о. Петрова пересипані до того ще такими речами, як от „Христос Син Божий словом усмиряв бурю на морі“ (ст. 15), то ціна творам, що до їх ідейности, буде вже цілком зрозуміла. Коли й є щось у книжочці варте уваги, так се хиба тільки „Німецьке село“ (параллель між германським селом та російським), „Дурні гроші“ „Хитра пастка“ (про шкоду від горілки) і „Селянин Семен Ганчар“.

На сих власне творах і слід було обмежитись д.д. Юркевичам, коли їм схотіло ся щось дати з о. Петрова, але треба завважити, що й сі твори не позбавлені, на жаль, специфічного елейно-богословсько-клерикального духу і сі твори пересипані всякими сентенціями в стилу „пам'ятай про Бога“ (звичайно — попівського).

Через віщо названо книжку „На Божій дорозі“ — незрозуміло: у нас так кажуть тільки на людину коли, вона заслабнувши вмірає... Видано книжку чепурно. *Гр. Сьоглобочний.*

Проф. Мих. Грушевській, *Национальный вопрос и автономия.* Спб. 1907. Ст. 15. Ц. 8 коп.

— *Украинский вопрос* Спб. 1907. ст. 32. ц. 15 коп.

— *Единство или распадение России?* Спб. 1907, ст. 15. Ц. 8 коп.

— *Изъ польско-украинскихъ отношеній въ Галиціи* (Нѣсколько иллюстрацій къ вопросу: автономія областная или національно-территориальная?) Второе издание. Спб. 1907. ст. 74. Ц. 30 коп.

— *Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столѣтіи.* Спб. 1907. ст. 15. Ц. 8 коп.

— *Вопросъ объ украинскіхъ кафедрахъ и нужды украинской науки.* Спб. 1907. ст. 48. Ц. 20 коп.

Виписані в горі брошури се відбитки з більшого збірника статей про українське питання¹⁾, поміщених свого часу в ріжних російських і українських органах преси. Українське питання в тих статях поставлено широко, як ніколи перед тим, поставлено його не тільки як питання національно-культурне, але й суспільно політичне. Другий важний момент той, що порішення українського питання автор поставив в нерозривнім звязку з порішенням основних питань, викликаних визвольним рухом в Росії, і потрафив доказати, що коли б хто хотів пологаджувати українське питання якими палятивами, то се таким же способом відбилось би на порішенню цілого визвольного питання. Знайти детально з змістом тих брошур в сій замітці — не будемо бо кождий з читачів далеко краще може се зробити перечитавши самі книжки. Тут лише загально зазначимо, що розглянувши справу автономії і разом з нею національне питання загально, автор детально обмірковує українське національне питання (українській вопросъ) і вказує одинокій спосіб розв'язання його: національно-територіальна автономія. Як би для ілюстрації невдало порішеної національного питання автор в брошурі „изъ польско украинскихъ отношеній въ Галиціи“ на підставі багатого цифрового фактичного матеріалу малює невиносимі відносини які панують в Галичині дякуючи безоглядним репресіям Поляків супроти Українців, що фатально відбивається на нормальнім культурнім розвитку цілого краю. Вкінці в статі „Единство и Распадение России“ ясно доказано, що вказане розв'язання справи

¹⁾ Проф. Мих. Грушевській, Освобождение России и Украинский вопросъ Статьи и замѣтки. Спб. 1907, ст. 291, Ц. 1 р.

через справедливе полагодження національних потреб кожного народу вийде тільки на користь цілій державі. В брошурі „Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столѣтіи“ автор коротко і ясно вказує на етапи, якими переходила політична, і суспільна українська думка на протязі цілого століття. І на похвалу тій думці треба сказати висувала вона завсїгда на свій час гуманні й поступові ідеї, а коли й проявляло ся де коли (як се зрештою всюди буває) певне не скажу роздвоєнне, а частинне нахиленне в право, то завсїди передовий напрямок брав гору, а консервативний сам собою занепадав, не маючи реальних підстав — симпатії серед українського громадянства. Се служить як би гарантією, що українське громадянство безпечно може взяти на себе кермування своїми справами й можности вести самому справи свого народа певно не зловживє. Пильнуючи розяснювати українське питання загально в цілому його обсягу, проф. Грушевський ні на хвилю не спустив з ока поодиноких конкретних справ, які потребують як найскорішого полагідження не тільки в імя справедливости, але просто для добра й поступу культури. Одна з таких пекучих потреб українства се справа засновання кафедр на університетах, які находять ся на українській території. справа розглянена основно, і показано при тім цілий ряд конкретних точок для її розв'язання в користь українських домагань. Читачам ЛНВістника ся статя відома, бо була поміщена в перших книжках журналу ЛНВістника. Широкому і принципіальному а при тім ясному поставленню справи відповідає такаж аргументація, при чім не то що кожний аргумент, а здаєть ся кожна фраза являєть ся остаточним результатом всестороннього знання й глибокого передумання. Читач дізнає вражіння, що статі писані якимись тезами чи математичними формулами, і мимоволі відчуваєть ся, сказаним схоплено саме дійсне, саме влучне що в даному разі тільки те можна було сказати. Старанно виданні й по дешевій ціні, вони дуже надають ся для агітації української справи серед мало осьвідомлених своїх.

Ів. Джиджора.

ВІД КОНТОРИ:

Всіх хто прислав передплати тільки 3 рублі, просимо найскорше прислати решту (3 р. 50 коп.) і тоді вишлють ся їм книжки починаючи від восьмої.

Всіх хто не доплатив чогось до річної плати, просимо як найскорше надіслати, аби не здержувати їм висилки X кн. що вийде коло X жовтня.

Звертаємо увагу, що на перше півріччє не було піврічної передплати, тому ті що зложили якусь частину передплати і дістали перші книжки, повинні доповнити свою передплату, бо контора дальше уважати-ме їх своїми довжниками.